

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ԱՊՐԻԼ.

№ 14

ՏՓԻՒՍ

1880

ВВЕДЕНИЕ

ОБЩЕСТВО СЪЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ

ПРЕДСТАВЛЯЕТ

СВОЕ

ПРЕДЛОЖЕНИЕ

О

1880

ՎԵՐՐԻՆԱ

Սակայն այստեղ լռյա է, համեմատելով հոգոյս խառարի հետ: Հետեւի բնձ այնտեղ, ուր ապականութիւնը լափում է զիակները և մահը նստած է իւր զարհուրելի սեղանի վերայ— այնտեղ, ուր կորած հոգիների ողբը զուարճացնում է սատանաներին և անօգոտ արտասուքները թափվում են յախտեալների թեւեր: Ծախտ մաղի մէջ— այնտեղ, ուր աշխարհը փոխում է իւր նշանաբանը և աստուածութիւնը ոչնչացնում է իւր ամենաբարի պատկերը— այնտեղ կը խօսիմ քեզ հետ բոլոր մարմնովս ցնցուկով, և զու կը լսես ինձ անամենիդ կրճատելով:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՅՈ

Լսել: Ի՞նչ: Արեւելի Ամուսնոյ: ԳՈՐ ԲՅՎԶ

(* մայրվերիննադատ)

Երիտասարդ, ես վախենում եմ— երիտասարդ, քո արիւնը դեռ վարդագոյն է— մարմինդ քնքոյ է. այդպիսի բնաւորութիւնները զգում են մարդկորէն փափուկ. այդ զգայուն բոցի վերայ հալվում է իմ անողորմ իմաստութիւնը: Եթէ ծերութեան ցուրտը կամ ծանր վեշտը դադարեցնէին քո հոգու ուրախ թռոյցը— եթէ ցաւագոր բնութեան սեւ, թանձրացած արիւնը լտփանէր քո արտի ճանապարհը, այն ժամանակ դու ընդունակ կը լինէիր հասկանալ իմ վշտի լեզուն և հիանալ մտադրութեան վերայ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՅՈ

Ես կը լսեմ այն և կը սեփականեմ:

(* Երիտասարդ)

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ո՛հ, որդեակ:— վերիննա կը խնայէ քո սիրտը: Ո՛հ, Ացիպիօն, ծանր բեռն է զրուած այս կուրծքի վերայ— մի միտք, սոսկալի, ինչպէս լոյսից փախչող զիշերը, այնքան զարհուրելի, որ կարող է պատռել այր մարդու կուրծքը: Համիւնում ես: Ես կամենում եմ մեռնակ կատարել— բայց մեռնակ տանել չեմ կարող այդ միտքը: Եթէ ես մեծամիտ լինէի, Ացիպիօն, կարող էի ասել, որ տանջանք է, մէկ հատ մեծ մարդը լինել— Անճութիւնը ամեն ինչը Սրարչին, և նա հրեշտակներին խորհրդակից դարձնելիս:— Էմիր, Ացիպիօն:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՅՈ

Հոգիս կուէ տալիս քո հոգին:

(* Երիտասարդ լսեց և անձնական)

ՎԵՐՐԻՆԱ
 — Լսիր, բայց մի՛ ընդդիմարաներ։ Ոչինչ մի՛ ասիր, երիտասարդ։
 Լսում ես։ Մի բառ չպէտք է ասես — Ֆիլէսֆոն պիտի մեռնի։
 ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՈ (զարմացած)։ Վա՛նայ, վա՛նայ
 Մեռնի, Ֆիլէսֆոն

(Կայմի վրա ՎԵՐՐԻՆԱ տրած գծով)

Պիտի մեռնի։ — Շնորհակալ եմ, Աստուած. ես ասացի։ — Ֆիլէսֆոն պիտի մեռնի, որդեակ, պիտի մեռնի իմ ձեռով։ — Հիմա գնա։ — Կան գործեր, որոնք ոչքի վճռին չեն ենթարկվում, միայն Աստուած է նոցա դատաւորը։ Այս էլ այդպիսի մի գործ է։ Գնա։ Ես չեմ ուզում լսել ոչ քո պարսաւանքը, ոչ էլ քո դովասանքը։ Ես զիտեմ, թէ այդ ինչ արժէ ինչ, ուրեմն բաւական է։ Բայց լսի՞ր դու կարող էիր խեղագործիլ այդ բանի վերայ մտածելով։ — Լսիր։ Նկատեցի՞ր դու ինչպէս նա երէկ ուզում էր աչքերով թափանցել մեր զարմանքը։ Այն մարդը, որի ժպտից խաբուեցաւ բոլոր խաղիկան միթէ կը համբերէ՞ նա Ձէնովայում իրան հաւասարներին։ Գնա։ Ֆիլէսֆոն կը կործանէ բռնաւորին, այդ հաստատ է։ Ֆիլէսֆոն կը դառնայ Ձէնովայի ամենավտանգաւոր բռնաւորը, այս աւելի հաստատ է։ (Նա շուտ դուրս է գնում։ Բուրգոնին՝ զարմացած և անխօս նայում է նորա ետևից, յետոյ կամայ հետևում է նորան։)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Դահլիճ Ֆիլէսֆոի պաշատում։

Ետևի պատի մէջ տեղը մի մեծ ապակեայ դուռը, որի միջով երևում են ծովը և Ձէնովան։ Առաւօտեան արշալոյս։

ՖԻԼՍՓՈ (պատուհանի առաջ)։

Այս ի՞նչ է։ — Լուսինը մայր է մտել։ — Առաւօտը բոցավառ բարձրանում է ծովի միջից։ — Վայրենի ցնորքներ փախցրին իմ քունը — բոլոր անձա զրաւուած է մէկ զգացմունքով։ — Ես պէտք է պարզ օդը ծծեմ։ (Բաց է անում ապակեայ դուռը։ Քաղաքը և ծովը լուսաւորուած են արշալոյսով։ Ֆիլէսֆոն մեծ քայլերով մտն է գալիս սենեակում։) Ես ամենամեծ մարդն եմ ամբողջ Ձէնովայում և մի՞թէ փղըր հողիները չպէտք է ժողովին մեծի թելի տակ։ — Բայց ես վե-

բաւորում եմ առաքինութիւնը: (Կանգնում է:) Առաքինութիւն.—
Վեհ զլուրը այլ հրապոյրներ ունի, քան թէ հասարակը:—Միթէ
պէտք է նա բաժանորդ լինի նորա առաքինութեան: Զրահը, որ ճըն-
շում է մի զաճաճի թոյլ մարմինը, միթէ կարող է յարմար լինել
հսկային:

(Արեւը ծագում է Զէնովայի վերայ:)

Այս հոյակապ քաղաքը (բազկատարած առաջ փաղելով) իմն է.
և նորա վերայ փայլել, վեհափառ օրուայ նման. նորա համար
հոգալ ինչպէս մի հզօր ինքնակալ—բոլոր եռայող կրքերը—բոլոր
անյաղ ցանկութիւնները ընկղմել այս անյատակ ովկիանոսի մէջ:—
Անշուշտ, եթէ խաբեբայի սրամտութիւնը չէ աղնուացնում խաբէու-
թիւնը, ապա մրցանակը ազնուացնում է խաբեբային: Նախատել է մի
լիքը քսակ դատարկել, յանդգնութիւն է մէկ միլիօն յափշտակել,
բայց անասելի մեծ բան է մի թաղ գողանալ: Ամօթը այնքան ևս
նուազ է, որքան մեծ է մեղքը: (Առութիւն. յետոյ աւելի աղաւթ.)
Հնազանդիլ—իշխել, զարհուրելի, անյատակ անդունդ: Զգե-
ցէք նորա մէջ բոլորը, ինչ որ թանկագին բան ունի մարդս—ձեր
յաղթութիւններ, աշխարհակալներ—արհեստագէտներ, ձեր անմահ
գործերը—ձեր վայելչութիւնները, էպիկուրէացիք—ձեր ծովերը և
կղզիները, դուք ծովագնացներ, հնազանդիլ և իշխել. լինել
և չլինել: Ով որ կը թռչի սոսկալի անդունդի վերայ վերջին սէրով—
բէից մինչև Անսահմանը, նա և կարող է չափել այդ թռոյցքը:
(Հանդիսաւոր կերպով:) Կանգնած լինել այն սարսափելի վսեմ բարձ-
րութեան վերայ—ցած նայել այնտեղեց մարդկութեան շփոթուող
յորձանքի վերայ, ինչտեղ կոյր խաբեբայի անիւր նենգութեամբ պտոյտ
է տալիս մարդկանց բաղդը—առաջներ դնել շրթունքները ուրա-
խութեան բաժակի վերայ—թելի վերայ մանածիւլ օրէնքը, այդ
զրահաւորուած հսկայն—տեսնել ինչպէս սնուցատիժ վերաւորում են
նորան, երբ որ նորա կարծաթե գայրոյթը ծեծում է իշխանութեան
դուռը—կառավարել ժողովրդի ամենամեծուսալ կրքերը, ինչպէս կա-
տաղի երիվարներին՝ սանձը թեթևութեամբ խաղացնելով—միակ
—միակ շնով գետին խոնարհեցնել հպատակները վերսլացող մե-
ծամտութիւնը, ամենակարող դաշխոնով իրազորակով իշխանական
տենդի ցնորքները:—Վհ, ինչ զաղափար, որ հիացած ոգուն թըրց-
նում է իւր սահմաններից բարձր:—Մէկ բոպէ իշխան լինելը կուլ է

տուել լամբողջ դոյութեան ուղեղը: Ոչ թէ կեանքի աղմուկը, այլ նորա բովանդակութիւնը, որոշում է նորա յարժէքը: Բաժանիր որոտը նորան կազմող տառանձին վանկերի, և դու կարող ես նոցանով նանիկ ասել երեխանցը. բայց ձուլիւր նոցանից մէկ անակնկալ թնդիւն— և այդ արքայական հնչիւնը կը շարժէ յաւիտենական երկինքը: — Ես վաւեր եմ: (Վսեմութեամբ քայլում է յետ ու առաջ:)

— Դ՛իշ տանիք

— Դ՛իշ տանիք

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԼՍՈՒ, ԼԵՕՆՕՐԱՆ մտնում է երկչոտութեամբ:
ԼԵՕՆՕՐԱ
Երեցէք, կիմա: Ես վախենում եմ խանդարել ձեր առաւօտեան հանգիստը: (Բերանով ցույց տալով դուրսը) Ես այժմ (պիտանք միտնող) այս խոսքը խոսքով ցույց տալով դուրսը: ՖԻԼՍՈՒ — (պիտանք լողի աղբի)

Այո՛, տիկին, դուք ինձ շատ դարմանում էք:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Այդ բանը երբէք չէ պատահում նոցա, որոնք սիրում են:

ՖԻԼՍՈՒ

Գեղեցիկ կոմսուհի, դուք մատնում էք ձեր գեղեցկութիւնը առաւօտեան կոշտ հովն:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Բայց ես չգիտեմ, թէ ինչի՞ պիտի խնայեմ նորա շնչին մնացորդը վշտի համար: (Նայելով դուրսը) Ես այժմ (պիտանք միտնող) այս խոսքը խոսքով ցույց տալով դուրսը:

ՖԻԼՍՈՒ

Վիշա, սէր իմ: Միթէ ես մինչեւ հիմա երազի մէջ էի: Միթէ տէրութիւն եր չկործանել կամենալը չէ՞ նշանակում հոգու խաղաղութիւն:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Շատ կարելի է: Բայց ես չգիտեմ, որ իմ կանացի կուրծքը կտրուում է այդ հոգու խաղաղութեան տակ: Ես եկել եմ տէր իմ անհանգիստ անել ձեզ մի աննշան խնդիրքով, եթէ դուք կարող էք մի փոքր ժամանակ կորցնել ինձ համար: Ահա եօթը ամիս է, ինչոր

եւ զարմանալի երազ եմ տեսնում, որ ես կոմսուհի Լաւանիա եմ: Այրքերս չանցաւ: Կյաւսս շաւում է նորանից: Ես պէտք է յետ կանչեմ իմ անմեղ մանկութեան բոլոր վայելչութիւնները, որ բռնկեմ իմ հոգին այս կենդանի երազից: Այս պատճառով թոյլ տուէք ինձ վերադառնալ իմ բարի մօր գիրկը:

ՖԻԷՍԿՕ (սաստիկ զարմացած.)

Կոմսուհի:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Թող և փափուկ մի բան է իմ սիրտը, որին զուր պէտք է կարեկցութիւն ցոյց տալ: Այս երազի ամենափոքր յիշատակն անդամ կարող էր ֆլատակար լինել իմ հիւանդոտ երեւակայութեանը: Այդ պատճառով ահա վերադարձնում եմ ինձ մօտ մնացած վերջին դրամականները իրանց օրինաւոր տիրոջը: (Դնում է սեղանի վերայ մի քանի թանկագին բաներ) Եւ այս դաշոյնը, որ խոցեց իմ սիրտը— (Նստաւ սիրոյ նամակը) — Եւ այս — Եւ (այն ինչ բարձր ձայնով լալով ու զուտ է դուրս վազել) — չեմ պահում ինձ, բացի վերքից:

ՖԻԷՍԿՕ (Սաստիկ չփոթուած վազում է նորա ետեւից և բռնում է.)

(Սաստիկ չփոթուած վազում է նորա ետեւից և բռնում է.)

Լէօնօրա, այս ի՞նչ տեսարան է, ի սէր Աստուծոյ:

ԼԵՕՆՕՐԱ

(Ուժաթափ ընկնում է նորա գիրկը)

Ես արժանի չեմ ձեր ամուսինը լինելու, բայց ձեր ամուսինը արժանի պիտի լինէր յարգանքի: — Ինչպէս հիմա չլուսն չար լեզուները: Ինչպէս ծուռ աչքով նայում են ինձ վերայ Զէնօլայի կտայքը և աղջիկները: «Տեսէք» ինչպէս թառամում է այն մեծամիտը, որ Ֆիէսկօին ուզեց: — Անողորմ հատուցում իմ կանայքի ինքնասիրութեանը: Ես արհամարհում էի իմ բոլոր սեռը, երբ Ֆիէսկօն ձեռք բռնած արսնում էր ինձ սեղանի առաջ:

ՖԻԷՍԿՕ (Սաստիկ չփոթուած վազում է նորա ետեւից և բռնում է.)

Իրաւ, Մադօննա, այս տեսարանը շատ զարմանալի է:

ԼԵՕՆՕՐԱ (ինքն իրան).

Ս'հիմաք Աստուծոյ: Նա դեղնում ու՞մ կարմրում է: Այժմ հողին հօրանցաւ:

ՖԻԷՍԿՕ (Սաստիկ չփոթուած վազում է նորա ետեւից և բռնում է.)

Լէօնօրա, որ, կոմսուհի, և յետոյ դառնեցէք ինձ:

ԼԵՕՆՈՐԱ

Չոհուած — Ո՛հ, մի թող տար ինձ արտասանել այս քո առաջ, առաջ տեսնան անարատ լիցի: — Չոհուած մի քծնող կնոջ: Ո՛հ, նայեցէք ինձ, իմ ամուսին: Իրաւ, այն աչքերը, որոնց առաջ իբրեւ սորուկ դողում է ամբողջ Ձէնովան, պէտք է այժմ զետն խոնարհին մի կնոջ արտասուքների առաջ:

ՖԻԼՍՈՒՊ

Բաւական է, սինիօրա, բաւական է:

ԼԵՕՆՈՐԱ (վառարկելով և փոքր ինչ կծու)

Պատասխան մի կնոջ թող սիրտը: Ո՛հ, որքան վայելուէ այս հզոր սեռին: Ես ինձ ձգեցի այս մարդու գիրկը: Բոլոր իմ կանացի թուլութիւնները ախտաբորբոք վաթաթուեցան այս հզօրին: Ես յանձնեցի սորան իմ բոլոր երկիրը — եւ այս մեծահոգի մարդը ընծայեց այն մէկը:

ՖԻԼՍՈՒՊ

(Սաստիկութեամբ կարում է նորա խօսքը)

Իմ Լէօնօրա, ո՛չ:

(կտրուկ զմայրան ցրանամ նորք ի կրակ ճառագործ)

ԼԵՕՆՈՐԱ

Իմ Լէօնօրա — երկիրք, շնորհակալ եմ, սա նորից ձշմարիտ, ոսկէ հեշիւնն էր սիրոյ: Ես պէտք է ատէի քեզ, նենգաւոր, և սովածի պէս յարձակվում եմ քո քնքշութեան միջոցների վերայ: — Առե՛ք: Ստե՛լ ասացի ես, Ֆիլեօ: Ո՛հ, մի հաւատար: Գո՛ւ ուրացութիւնը կարող է մեռնել սովորեցնել ինձ, բայց ոչ ատել: Իմ սիրտը խաբուած է: (Առկուէ և մաղրի ձայնը)

ՖԻԼՍՈՒՊ

Լէօնօրա, կը կատարէք իմ մէկ ջնջին, երեխայական խնդիրքը:

ԼԵՕՆՈՐԱ

Բոլորը, Ֆիլեօ, միայն ոչ անտարբերութիւն:

ՖԻԼՍՈՒՊ

Ինչ որ ուզում էք, ինչպէ՛ս ուզում էք — (խորհրդաւոր կերպով): Բնական Ձէնովան երկու ծրով մեծ չլինի, ոչ ինչ մի հարցնէք, մի՛ չանտաղարէք ինձ: (Բաղաբաղարութեամբ առնում է նորան մի այլ աննկատ)

119050.11

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ:**ՄԱՎՐ Զնչասպառ, ՖԻԷՍԿՕ****ՖԻԷՍԿՕ****Ո՞րտեղից ես գալիս այդպէս Զնչասպառ:****ՄԱՎՐ****Շուտ, ողորմած տէր:****ՖԻԷՍԿՕ****Բա՞ն է ընկել որդայթը:****ՄԱՎՐ**

Կարդացէ՛ք այս նամակը: Միթէ իրաւ այս տէ՛ղեմ ես: Ինձ այնպէս է թվում, որ Զէնօվան տասը փողոցով կարճացել է, կամ իմ ոտները այդքան երկարացել են: Դուք զունատվում էք: Այո՛, դուք խաղում էք զլուխների վերայ, և ձեր զլուխը արդէն թղթի վերայ է: Ի՞նչպէս էք հաւանում:

ՖԻԷՍԿՕ**(Շփոթուած վայրէ ձգում նամակը սեղանի վերայ):****Բրդոտ սատանայ, ի՞նչպէս ձեռք ձգեցիր այս նամակը:****ՄԱՎՐ**

Համարեա նոյնպէս — ինչպէս ձեր պայծառափայլութիւնը հասարակապետութիւնը: Մի սուրհանդակ պէտք է թոցներ այդ նամակը լէվանալ: Ես հոռի առայ, թաքնուած սպասեցի նորան մի խուլ ձորի մէջ, թռակի — աքիսը ընկաւ, և հաւը մնաց մեզ:

ՖԻԷՍԿՕ

Նորա արեւը քո զլխին: Այս նամակի համար կարելի չէ ոսկի վճարել:

ՄԱՎՐ

Բայց ես շնորհակալ կը լինիմ և արծաթի համար: (Ծանր և ազդու կերպով) Կուն լավանիա, նորերումս ես ցանկութիւն ունէի ձեր զլուխն ունել: (Ցոյց տալով նամակի վերայ) Ահա, յետ եմ տալիս ձեզ ձեր զլուխը: Հիմա ես կարծում եմ, որ կոմսը և սրկան մաքրեցին իրանց հաշիւները: ոչինչ պարտ չեն իրար: Մնացածի համար կարող էք շնորհակալ լինել ձեր լաւ բարեկամից: (Տալիս նորան երկրորդ թուղթը) Համար երկրորդ:

ՖԻԼՍՓՈՒ

(զարմացած առնում է թերթը):

Խեղագործ ես:

ՄԱՎՐ

Համար երկրորդ: (Նա յանդգնաբար կանգնում է նորա կողքին և թևերը ծալում է): Ես կարծում եմ, որ առիւծը այնքան յիմար չվարուեցաւ, որ ներեց միանը: (Խորամանկութեամբ.) Իրաւ, շատ խելք վարուեցաւ. թէ չէ ով կը կըտարէր նորա ցանցերը: — Հը՞, ի՞նչպէս էք հաւանում:

ՖԻԼՍՓՈՒ

Ա՛յ տղայ, քանի՞ սատանայ ունիս վարձած:

ՄԱՎՐ

Միայն մէկը — ծառանդ եմ — և նա էլ կոմսի կուտն է ուտում:

ՖԻԼՍՓՈՒ

Դօրիայի սեփական ստորագրութիւնը — Ռ՞տեղեց ես բերում այս թերթը:

ՄԱՎՐ

Դեռ եւս տաք տաք իմ Բոնօնիի ձեռից: Ես դեռ եւս անցեալ գիշեր գնացի նորա մօտ, հնչեցրի ձեր գեղեցիկ բառերը և ձեր աւելի գեղեցիկ ցեխինները: Վերջինները յայլութեան: Ինձ հրամայեցին առաւօտեան վեց ժամին կրկին գնալ այնտեղ: Կոմսը, իրաւ որ, այնտեղ էր եղել, ինչպէս դուք ասացիք, և այդ մոռւր հակով վճարել էր իւր ճանապարհի ծախսը դէպի մի արգելուած արքայութիւն:

ՖԻԼՍՓՈՒ (վրդոված):

Ողորմելի սարուկներ կանանց ձեռին. Նոքա ուզում են հասարակապետութիւններ կործանել և չեն կարողանում լռել մի քոծի առջ: Ես այս թղթերից տեսնում եմ, որ Դօրիան և նորա կուսակիցները դաւադրութիւն են կազմել ինձ և տասնութէկ ուրիշ սենատորներին սպանելու և Ջիանէտտինօին ինքնակալ դուքս հրատարակելու:

ՄԱՎՐ

Ա՛յո՛, այդպէս է, և այդ սիրտի լինի առաւօտեան դքսի ընտրութեան օրը, ամսոյս երեքին:

ՖԻԼՍՓՈ (շուտ.)

Մեր արթուն զիշերը պիտի խեղդէ այդ առաւօտը իւր մօր ար-
զանքում: — Շուտ, Հասան — իմ մտադրութիւնը հասուն է: Կանչիր
միւսներին — ձենք մի արիւնտ թռչցքով նոցանից առաջ կ'անցնինք:
— Շտապիր, Հասան:

Առաջ տէրքէ դնողարկիւմ ձեր առաջ իմ նորութիւնների
պարիշ: Նրկու հազար մարդ յաջողութեամբ մտնո՞ւն քաղաքը: Եւ
նոցա տեղաւորեցի կոստանիկայի վարչութիւն, ուր կարող է՝ լրտեսել
նոցա և արևի ամենաճարպիկ ճառագայթը: Նոքա անհամբեր սպան-
սումեն տեսնել իրանց տիրոջը և բոլորն էլ կտրիճ տղայք են:

ՖԻԼՍՓՈ

Նոցա ամէն մէկի զլխից ածում է քեզ համար մէկ մէկ սկու-
ղի: — Ի՞նչ է ասում. Զէնօփան իմ հաւերի մասին:

ՄԱՎՐ

Դա ամենահեռաքրքիր բանն է, ոչորմամբ տէր: Չորս հարիւրից
աւելի արհաճախնդիր մարդիկ, որոնց աւագն վերայ թողնց Սպանիայի
և Ֆրանսիայի մէջ կապած հաշտութիւնը, շրջապատել են իմ մարդ-
կանց և աղաչում են, բարեխօսել նոցա համար ձեր առաջ, որ դուք
ուղարկէք նոցա անհաւանների դէմ: Եւ հրամայեցի նոցա այս երե-
կոյ ժողովվել ձեր պալատի գաւթում:

ՖԻԼՍՓՈ (ուրախ)

Փորը է մնում, որ վզից փաթաթուիմ, անպիտան: Երևելի
գործ է քո արածը: Չորս հարիւր, ասում ես դու: — Զէնօփան էլ
հնար չէ վրիկել: Չորս հարիւր սկուղին քոնն են:

ՄԱՎՐ (անկեղծ.)

Գիտե՞ք ինչ է, Ֆիլիսփո: Մենք երկուսս այնպէս շուտ կր տանք
Զէնօփան, որ օրհնքները կարելի կը լինի աւելով աւելի: — Եւ ձեզ
դու չեմ ասել, որ ես քաղաքի գօրքի մէջ իմ ծտերն ունիմ, որոնց
վերայ կարող եմ այնպէս վտահ լինել, ինչպէս վտահ եմ շփոխքը
զնայուս վերայ: Ես կարգադրել եմ, որ իւրաքանչիւր դրան մօտ պա-
հապաններից գոնեա վեցը մեր մարդիկը լինին, որոնք բաւական են
միւսներին զբաղեցնելու և նոցա հինգ զգայարանները զինու մէջ
խեղդելու: Ուրեմն եթէ ցանկութիւն ունիք այս զիշեր մի փորձ ա-
նելու, — պահապաններին հարբած կը գտնէք:

მხსენი

Եւ ոչինչ մի՛ ասիր: Մինչև այժմ ես դարձեալ եմ ահադին
քարը առանց մի մարդու օգնութեան. մի՞թէ արդէն համարեալ նպա-
տակիս հասած պէտք է ամաչեցնէ ինձ ամենալատ մարդը: Տուր
ձեռք, այ՛ տղայ: Ինչ որ քեզ պարտական քնաց կոմնը, կը վճարէ
դուքսը:

ՄԱՎՐ

Ահա այս տոմսակը ուղարկեց ձեզ կոմսուհի Իմզէրիային: Նա փողոցից կանչեց ինձ իւր մօտ. շատ ողորմած վարուեցաւ ինձ հետ, և կատակելով հարցեց. արդեօք չէ՞ լսառնուել Ղալանիա կոմսուհու մաղձը: «Ձեր պայծառափայլութիւնը», ասացի ես, «հարցնում էք միայն մէկի առողջութիւնը», ասացի ես—

31.5.540

(Կարդալով տամսակը, դէն է ձգում:) ամօ՞՞հ հմմ բժյան

Դատ լաւ ես անել: Նա ի՞նչ պատճառս անեց:

ሆህፋቦ

Պատասխանեց, որ նա ջառամ է խեղճ այրի կնոջ վիճակի վերաբերյալ, նկատմամբ է բառականությանը ասլ նորան և արգիլել ձեր պայծառաւիպայութեանը պսոճհեաւ իւր ետեւից ընկնել։

ՖԻԼԻՍՓ (ծաղրելով)։

ՖԻԷՍԿՕ (ծաղրեղուկ.)

Որ կարող էր շարունակուել մինչև աշխարհի վերջը: Ա՞յդ է
քո երևելի յուրր, Հասան:

ՄԱՎ Ր (չարու թեամբ.)

Ողորմած աէր, կանոնց գործերը իսկոյն հետեւում են քաղաքա-
կան գործերին:

311540

Այո՛, ի հարկէ, մանաւանդ այս: Բայց այդ ի՞նչ թուլութ է ձեռիդ:

ՄԱՎՐ

Այդ սպառնալիքին դուրս է փորձում միւտք:— Այս փոշին տուեց ինձ Սինեօրան, որ ամեն օր սորանից մի փոքր խառնեմ ձեր կնոջ շօկոյադի հետ:

1847 113

ՖԻԷՍԿՈ

(գունաթափվում է և յետ է քաշվում):

Տուեց քեզ

ՄԱՎՐ

Դօննա Զուլիա կոմսուհի իմպէշիալի:

ՖԻԷՍԿՈ

(խլում է նորա ձեռից փռին, սաստկութեամբ):

Եթէ սուտ ես ասում, անպիտան, ես քեզ կենդանի կը շրջ-
թաւեմ սուրբ Լօրէնցօի աշտարակի հողմացոյցի վերայ, ինչտեղ հողմը
մէկ փշելով ինն անգամ պտոյտ կը տայ քեզ — այս փռի՞ն:

ՄԱՎՐ (անհամբեր):

Ես պէտք է շօխօղի հետ խմեցնեմ ձեր կնոջը. ինչպէս հրա-
մայեց ինձ Դօննա Զուլիա իմպէրիալին:

ՖԻԷՍԿՈ (սաստիկ վրդոված):

Սարսափելի է, սարսափելի է — այն չքնաղ արարածին: — Միթէ
կարող է այդքան տեղ զանեղ դժոխքը մի կնոջ հոգու մէջ: — Բայց
ես փռացայ շնորհակալութիւն անել քեզ, որ երկնային նախախը-
նամութիւն, որ դու ոչնչացնում ես այս չար մտադրութիւնը — ոչնչաց-
նում ես մի աւելի չար սատանայի ձեռով: Բո ճանապարհները անի-
մանայի են: (Մալրին.) Խոստացիր հազանդիկ և լռել:

ՄԱՎՐ

Շատ լաւ, մանաւանդ վերջերս, որովհետեւ նա ինձ կանխիկ
վճարեց:

ՖԻԷՍԿՈ

Այս տոմսակը հրաւիրում է ինձ նորա մօտ: Ես կը դամ, տիկին:
Կ'աշխատեմ համոզել ձեզ, որ դաք ինձ հետ այստեղ: Լաւ: Այժմ
շտապիր, որքան կարող ես, և կանչիր ինձ մօտ բոլոր գաւաղիցներին:

ՄԱՎՐ

Ես առաջուց հոտով իմացայ այդ հրամանը, և այդ պատճառով
բողբին էլ յայտնիցի, որ ուղիղ տասը ժամին այստեղ լինին:

ՖԻԷՍԿՈ

Ես լսում եմ քայլեր: Այդ նոքա են: Ա՛յ տղայ, դու արժանի ես

սեփական կախաղանի, որի վերայ դեր ոչ մէկ Ազամի որդի չէ ձրգ-
ձրգվել: Գնահախառնեալը, մինչև կրկանչեմ:

ՄԱՎՐ (գնալով)

Մաւրը կատարեց իւր գործը, Մաւրը կարող է գնալ: (Դուրս
է գնում:)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

ՖԻԼՍՈ (ղիմաւորում է նոցա)
Փոխորիկը մօտենում է: Ամպերը հաւաքվում են: Կամայ, մոէք:
Կողպեցէք դռները:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ութը սենեակ կողպեցի իմ ետեւից: Կասկածը հարիւր քայլ
կարող չէ մօտենալ մեզ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Այստեղ դաւաճան չկայ, եթէ միայն մեր երկիւղը չի դաւա-
ճանի մեզ:

ՖԻԼՍՈ

Երկիւղը կարող չէ իմ շեմքից անցնել: Բարով ով որ ձեզա-
նից դեռ երէկուայ մարդն է: Նստեցէք: (Նստում են):

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

(ման է գալիս սենեակում)

Ես չեմ կարող նստել, երբ որ մտածում եմ քանդելու վե-
րայ:

ՖԻԼՍՈ

Ձեռնազցիք, այս ժամը նշանաւոր ժամ է: Ես այս անգամ
(անհատաբար) ձեռքս դնում եմ (ՎԵՐՐԻՆԱ): Գլխիդ դրոշմը:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Դու պահանջեցիր մեզանից, որ մտածենք, թէ ինչպէս սպա-
նենք բռնաւորին: Հարցրո՛ւ: Մենք եկել ենք, որ պատասխան տանք
քեզ:

ՖԻԼՍՈ

Ուրեմն նախ և առաջ — այս հարցը, որ բաւական ուշացել է
և անսովոր է հնչում: — Ո՞վ պիտի մեռնի (Ամենք լուում են):

դուգն է, որովհետև ազգի սրտերը դեռ բոլորովին զրաւուած չեն—
Երկրորդի՝ համար բաւական են հինգ լաւ դաշոյններ: Երեք օրից
յետոյ մեծ պատարագ կը ընի Սուրբ Լօրէնցօի եկեղեցում, երկու
Դօրիաները այնտեղ են աղօթում: Ամենաբարձրեալի ներկայութեամբ
անջուժեալ բռնաւորները երկիւղը: Եւ բոլորն աւանցի: Եւ

ՖԻԼՍՈՓ (Երեսը դարձնելով.)

Կալկանիօ—զգուելի է ձեր խելացի փարձիքը: Բաժայի՛՛ Սակիօ:
ՍԱԿԻՕ

Եւ հաւանում եմ, Կալկանիօի փաստերը, բայց նորա ընտրութիւնը
վրդովում է ինձ: Աւելի լաւ է, Ֆիլիսօն ինջոյքի հրաւիրէ քեռուն
և քեռորդուն, ուր նոքա, ճշնուած հասարակականութեան բար-
կութեան տակ, ստիպուած կը ընին երկուսից մէկը ընտրել: Կամ
մեր դաշոյններից ճաշակել մահը, կամ պատուական սկստիսի զինու
հետ խմել: Դոնէ յարմար է այս միջոցը:

ՖԻԼՍՈՓ (սարսափելով.)

Սակիօ, և եթէ գինու կաթիլը նոցա մեռնող լեզուի վերայ
եռացող ձիւթ փոխուի—դժոխքի նախաճաշիկ—Յետոյ, Սակիօ:—Ես
մերժում եմ քո խորհուրդը: Խօսիր, վերրինա:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Բայ սիրտը բայ ճակատ կ'ունենայ: Սպանութիւնը կ'եղբայրացնէ
մեզ մարդասպանների հետ: Սուրը ձեռին—հերոսի նշանն է: Իմ
կարծիքն այս է, մենք յայտնի նշան կը տանք ապստամբութեան և
բարձրաձայն կը կանչենք Զինվաթի հայրենասէրներին վրէժ տունել:
(Նա վերէ կենում էր տեղից: Միւսները հետևում են նորան: Բուրգօնի-
նօն փաթաթվում է նորա վզին.)

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Եւ զէնքը ձեռին կը ստիպենք բաղլին մեր կողմը ընել: Ահա
այս է պատուի և իմ ձայնը:

ՖԻԼՍՈՓ

Եւ իմը: Ամօթ ձեզ, Զէնօվացիք: (Կալկանիօն և Սակիօն.)
Բազըր արդէն շատ բան է արել մեզ համար, մենք էլ պէտք է
աշխատենք—ուրեմն ապստամբութիւն, և այս իսկ զիշեր, Զինվաթիք:
(Վէրրինան, Բուրգօնիսն զարմանում են, միւսները վախենում են.)

ԿԱԼԿԱՆԻՕ

Ինչ, այս իսկ զիշեր: Բռնաւորները դեռ զօրեղ են. մեր կու-
սակցութիւնը դեռ թոյլ է:

ՍԱԿԿՈ

Այս իսկ գիշեր, և դեռ ոչինչ պատրաստ չէ, արևն էլ արդեն մայր է մտնում:

ՖԻԷՍԿՈ

Ձեր կասկածները շատ հիմնավոր են, բայց կարդացե՛ք այս թղթերը: (Նա տալիս է նոցա Զիանէտինոյի գիրը և, այն ինչ նոքա հետաքրքրութեամբ կարդում են, ժպտելով ման է դալիս յետ ու առաջ:) Հիմա հանգիւր, Դօրիա, գեղեցիկ աստղ: Հպարտ և յանդուգն կանգնած էիր դու, կարծես թէ կապալով առել էիր Զէնովայի հորիզոնը, և այնու ամենայնիւ շատ անգամ տեսել ես, որ և ինքը արեւը թողնում է երկինքը և աշխարհի գայիսօնը յանձնում է լուսնին: Հանգիւր, Դօրիա, գեղեցիկ աստղ:

Պատրոկլէսը նոյնպէս մեռաւ,

եւ նա քեզնից շատ բարձր էր:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

(Թղթերը կարդալուց յետոյ.)

Սարսափելի է:

ԿԱԼԿԱՆԻՈ

Տասներկու հոգի մէկ հարուածով:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Վաղը Սինիօրիայում:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Տուէ՛ք ինձ այդ թղթերը: Ես կը վազեմ Զէնովայի փողոցների մէջ, այսպէս ահա կը բռնեմ ձեռիս, և քարերը վայր կը թռչեն իմ ետևից և շները սպանութիւն կը հաջնան:

ԱՄԷՆՔԸ

Վրէժ, վրէժ, վրէժ: Այս իսկ գիշեր:

ՖԻԷՍԿՈ

Ահա այդպէս էի ուզում տեսնել ձեզ: Հէնց որ կը մթնի ես կը հրաւիրեմ ինձ մօտ երեկոյթի բոլոր մեծատուն անբաւականներին. այն է նոցա, որոնց անունները զրուած են Զիանէտինոյի մահուան ցուցակի մէջ, այլև Սաուլի, Զէնովի, Վիվալդի և Վէյդօլեմարի որոնք մահու չափ ատում են Դօրիաներին և որոնցից մոռացել է վա-

խենալ մարդասպանը: Ես չեմ կասկածում որ նոքա բազկատարած
կը գրկեն իմ մտադրութիւնը:

ԲՈՒՐՑՈՆԻՆՈ

Այդ մասին ես չեմ կասկածում:

ՖԻԷՍԿՕ

Ամենից առաջ մենք պէտք է ապահովենք մեզ ծովի կողմից:
Ես ունիմ նաւեր և նաւաստիներ: Դօրիայի քսան նաւը անպատ-
րաստ են թէ հանդերձանքի և թէ նաւաստիների կողմից. նոցա տի-
րելը հեշտ է: Դարսէնայի բնրանը կը փակենք, փակելու յոյսը բո-
լորովին կը խլենք: Երբոր նաւահանգստին կը տիրենք—Ջէնօվան շրջ-
թայած է:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Անկասկած:

ՖԻԷՍԿՕ

Յետոյ կը տիրենք քաղաքի ամուր տեղերին և մեր մարդկանց
կը դնենք այնտեղ: Ամենաներհեղին է Սուրբ Թոմասի դուռը, որ տա-
նում է դէպի նաւահանգիստը և միաւորում է մեր ծովային զօրու-
թիւնը ցամաքային զօրութեան հետ: Կը յարձակուինք Դօրիաների
վերայ և երկուսին էլ կը սպանենք իրանց պալատում: Բոլոր փողոց-
ներում աղմուկ կը ձգուի, վանգակները կը հնչեցնենք, և քաղաքացիք
կը հրաւիրուին մեր կողմն անոյնի և կուռել Ջէնօվայի ազատութեան
համար: Աթէ բաղդը յաջողութիւն կը տայ մեզ—հետեւեալը կը լսէք
Սինիօրիայում:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ծրագիրը լաւ է: Այժմ տեսնենք, լինչպէս ենք բաժանում մեր
մէջ զերերը:

ՖԻԷՍԿՕ (ազդու կերպով.)

Ջէնօվացիք, դուք ձեր յօժար կամքով նշանակեցիք ինձ դա-
ւադրութեան զուլա: Այսուհետեւ էլ կը հնազանդիք իմ հրաման-
ներին:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Այո, եթէ օգտակար կը լինին:

ՖԻԷՍԿՕ

Վերրինա, գիտե՞ս դու, որ մի վինուորական բառ կայ: Ջէնօ

վացիք, ասացէք նորան, նա կոչվում է հնազանդութիւն: Եթէ
ես չեմ կարող դարձնել այս զինները, ինչպէս որ կամենում եմ—լա-
հասկացէք ինձ—եթէ ես չեմ լինի դաւադրութեան անսահման իշ-
խանը, այն ժամանակ մէկ անդամից կը զրկուի նա:

ՎԷՐՐԻՆԱ

Ազատ կեանքը արժէ երկու ստրկութեան յամերին:—Մենք կը
հնազանդինք:

ՖԻԷՍԿՕ

Ուրեմն այժմ թողէք ինձ: Ձեզանից մէկը կը պտտէ քաղաքը
և ինձ տեղեկութիւն կը տայ ամբողջութիւնների ամուր և թոյլ տեղերի
մասին: Մէկ ուրիշը կ'իմանայ զինուորական նշանաբանը,
երրորդը կը տեղաւորէ մարդկանցը նաւերի վերայ: Չորրորդը կը բերէ
երկու հազար մարդ իմ պալատի գաւիթը: Երեկոյեան ես ինքս ամէն
բան աչքիս տակ կ'անցնեմ, և բացի դորանից, եթէ բաղդը կ'օգնէ
ինձ, բանկը կը տանեմ: Ուղիղ ինը ժամին ամէնքդ պէտք է լինիք
իմ պալատում, իմ վերջին հրամանները լսելու: (Ձանգակ է հնչեցը-
նում):

ՎԷՐՐԻՆԱ

Ես ինձ վերայ եմ առնում նաւահանգիստը: (Դուրս է գնում):

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Ես զինուորներին: (Նոյնպէս դուրս է գնում):

ԿԱԼԿԱՆԻՕ

Ես կ'իմանամ նշանաբանը: (Դուրս է գնում):

ՍԱԿԿՕ

Ես կը պտտեմ Զէնովան: (Դուրս է գնում):

ՎԵՏԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԷՍԿՕ, յետոյ՝ ՍԱՎԻՐ

ՖԻԷՍԿՕ

(Նստում է սեղանի առաջ և գրում է):

Այնպէս ցնցուեցան նոքա հնազանդութիւն բառից, ինչ-
պէս ասեղի վերայ ցցած որթը:—Բայց, հասարակապետականներ, ար-
դէն ուշ է:

ՄԱՎՐ (մտնում է):

Ողորմած աբի:

ՖԻԼՍՈՓ

Ամենքին, որոնց անունները գրուած են այս թերթի վերայ, կը հրաւիրես այս գիշեր կատակերգութեան:

ՄԱՎՐ

Անշուշտ խաղին մասնակցելու: Մուտքը կոկորդ կ'արժենայ:

ՖԻԼՍՈՓ

(սառնութեամբ և արհամարհանքով.)

Երբ որ այս կատարուած կը լինի, էլ երկար չեմ պահիլ քեզ Զէնօվայում: (Գնում է և իւր ետեից վայր է ձգում մի ոսկով լիքը քսակի) Այդ քո վերջին գործն է: (Դուրս է գնում.)

ԵՐԹՆԵՐՈՐԴԻ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԱՎՐ, կամաց բարձրացնում է քսակը գետնից և մի և նոյն ժամանակ կասկածելով նայում Ֆիլսոփի ետեից:

Այդպէս են այժմ մեր յարաբերութիւնները: Այլ և բկար չեմ պահիլ քեզ Զէնօվայում: Այս բանը քրիստոնէականից իմ հեթանոսական լեզուով թարգմանած նշանակում է. երբ որ ես դուքս կը լինիմ, կը հրամայեմ իմ լաւ բարեկամին կախ տալ մի Զէնօվայական հախաղանի վերայ: Շատ լաւ: Նա վախենում է, որովհետեւ ես գիտեմ նորա ծածուկ մեքենայութիւնները և կարող եմ կեղտոտել նորա պատիւը, երբոր նա դուքս կը դառնայ: Կամոց, արարոն կ'ոմն: Այդ վերջինի համար դեռ կը մտածենք:

Այժմ, ծեր Դօրիա, քո կաշին իմ ձեռին է:— Դու կորած ես, եթէ ես քեզ չզգուշացնեմ: Եթէ ես հիմա գնամ և մատնեմ այս զաւազրութիւնը, դորանով կ'ազատեմ Զէնօվայի դքսի համար ոչինչ նուազ բան, քան թէ նորա կեանքը և մէկ դքսութիւն, և ոչինչ նուազ կարող չէ լինել. նորա շնորհակալութիւնը, քան թէ այս զլխարկը ոսկով լցնել: (Նա ուզում է գնալ, բայց յանկարծ կանգնում է) Բարեկամ Հասան, կաց, չլինի թէ մի յիմարութիւն անես: Բայց եթէ այս կոտորածը տեղի չունենայ և դորանից մի լաւ բան առաջ

զայ:—Յու, Ֆու, ինչ դժոխային մոքեր է տալիս ինձ իմ ազահու-
թիւնը: Ո՞րը աւելի մեծ չարիքի պատճառ կարող է դառնալ, արդեօք
երբոր Ֆիէսիօն ճնշեմ, թէ խրքոր Դօրիային դանակին յանձնեմ:
Բացատրեցէք ինձ այս բանը, գէւեր:— Եթէ Ֆիէսիօն յաջողի, Զէնօ-
վան կարող է բարձրանալ: Ո՛չ, այդ անկարելի է: Եթէ դուրս պրծնի
Դօրիան, ամէն բան կը մնայ առաջուայ պրոթեան մէջ և Զէնօ-
վայում խաղաղութիւն կը լինի:— Այս աւելի վատ է.— Բայց այն
տեսարանը, երբ որ ապստամբների զինները կ'ուղարկուին դահճի խո-
հանոցը: (Միւս կողմը) Բայց այս զիշերուայ զուարճալի կտորանքը,
երբոր Մալըր սուկելով նշան կը տայ և կը խեղդեն պայծառափայլ-
ներին: Ո՛չ, թող քրիստոնեան դուրս գայ այս խճճեմներից, հեթա-
նոսի համար դժուար հանելուկ է:— — Գնամ մի ունովմեականից
(խորհուրդ հարցնեմ:

(Դուրս է գնում:)

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Դահլիճ կուսուռի լուսերիաշիի պսլատում:

ԶՈՒԼԻԱ առաւօտեան հանդերձով, ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ մտնում է
չփոթուած:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Քարի կրիկոյ, քոյր:

ԶՈՒԼԻԱ (վեր կենալով.)

Անշուշտ մի շատ երեւելի բան պիտի լինի, որ Զէնօվայի դա-
հաժառանգին բերում է իւր քրոջ մօտ:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Քոյր, դու միշտ թիթեռներով ես շրջապատած, իսկ ես պի-
ծակներով: Ո՞վ կարող է ազատուիլ: Նստե՛ք:

ԶՈՒԼԻԱ

Դու զրդուում ես իմ անհամբերութիւնը:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Ե՛րբ էր, որ վերջին անգամ Ֆիէսիօն այցելեց քեզ, քոյր:

ԶՈՒԼԻԱ

Զարմանալի է: Կարծես թէ ես միտս եմ պահում այդպիսի
չնչին բաներ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Ես այդ անպատճառ պիտի գիտենամ:

ԶՈՒԼԻԱ

Ուրիմն եւս երէկ այստեղ էր:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Եւ անկեղծ էր:

ԶՈՒԼԻԱ

Ինչպէս միշտ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Ելե՛ք առաջուայ խելացնորն է:

ԶՈՒԼԻԱ (վերաւորուած.)

Եղբայր:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ (աւելի սաստիկ ձայնով.)

Լսիր: Ելե՛ք առաջուայ խելացնորն է:

ԶՈՒԼԻԱ (բարկացած վեր է կենում.)

Ո՛ւմ տեղ էք ընդունում ինձ, եղբայր:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ (մնում է նստած, ծաղրելով.)

Մի կտոր կնոջ մսի տեղ, որ փաթաթուած է մի մե՛ծ — մեծ
աղնուտկանութեան հրովարտակի մէջ: Այս մեր մէջն ենք ասում,
որովհետեւ մեզ ոչ ոք ականջ չէ դնում:

ԶՈՒԼԻԱ (տաքացած.)

Դուք յանդուգն կապիկ էք, որ իւր քեռու վարկի վերայ հե-
ծած արշաւում է — Այս մեր մէջ կը մնայ, որովհետեւ մեզ ոչ ոք
ականջ չէ դնում:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Քոյրիկ, քոյրիկ, մի՛ չարանար — ես ուրախ եմ որ Ֆիէսկոն
առաջուայ խելացնորն է: Ես այդ էի ուզում իմանալ: Մնաս բարով:

(Ուզում է գնալ.)

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ մտնում է:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ (համբուրում է Զուլիայի ձեռքը):

Ներեցէք իմ յանդգնութեանը, ողորմած տիկին: (Դառնալով Զիանէտաինօին): Գործեր, որոնց անկարելի է յետաձգել —

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

(Տանում է նորան մի կողմը: Զուլիան բարկացած մօտենում է դաշնամուրին և նուագում է մի ավելորդ):

Ամէն բան պատրաստ է վաղուայ համար:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ

Այո՛, իշխան: Բայց սուրհանդակը, որ այս առաւօտ գնաց Լէփանտո, դեռ չէ վերադարձել: Այլ և Սպինօլան դեռ չէ եկել: Վայ թէ նա բռնուած լինի: — Ես սաստիկ անհանգիստ եմ:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Անհոգս եղեր: Այն ցուցակը մ'օտ է:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ (չփոթուելով):

Ողորմած տէր — ցուցակը — ջգիտեմ, դուրսէ մնացել է իմ երեկուայ հանդերձի զրպանի մէջ —

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Շատ լաւ: Միայն թէ Սպինօլան վերադառնար: Ֆիէսիօն վաղը առաւօտանան սպանուած կրկանուր իւր անկողնի մէջ: Ես արդէն կարգադրել եմ:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ

Բայց այդ կարող է մեծ աղմուկ պատճառել:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Այ տղայ, հենց այդ է մեր ապահովութիւնը: Սովորական յանցանքը վրդովում է վերաւորութիւնը — և այն ժամանակ մարդ ամէն բան կարող է անել: Անսովոր չարադործութիւնները սարսափով սառեցնում են արիւնը և այն ժամանակ մարդը ոչինչ է: Քիտե՛ս դու առասպելը Մէդուզայի ղլխի մասին: Նորա հայեացքը քարացնում էր: — Ի՞նչ չէ կարելի անել այ տղայ, մինչև քարերը կը տաքանան:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ

Արդեօք այդ մասին ակնարկութիւն արե՞լ էք արկնոջը:

ՋԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Ի՞նչ հարկաւոր է: Նորա հետ պէտք է Ֆիէսկօի պաաճառով կահուղ վարվիլ: Բայց երբոր նա արդէն կը ճաշակէ պտուղը, կարող է ծախսի համար ցաւիլ: Մի: Ես այս երեկոյ զօրք եմ սպասում Միլանից և պէտք է մի քանի հրամաններ տամ պահապաններին քաղաքի դռների մօտ: (Ջուլիային.) Հապա, քնիւր, բարկութիւնդ ծընդծընդացրի՞ր, թէ ոչ:

ՋՈՒԼԻԱ

Գնացէ՛ք, դուք կոպիտ հիւր էք:

(Ջիանէտտինօն ուզում է գնալ և հանդիպում է Ֆիէսկօին.)

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԷՍԿՕ, մտնում է:

ՋԻԱՆԷՏՏԻՆՕ (Ետ քաշուելով.)

Ա՛հ:

ՖԻԷՍԿՕ (մօտ է գնում է հաճոյանաւով.)

Իշխան, դուք ինձ ազատում էք մի այցելութենից որ ես խսկոյն մտադիր էի անել —

ՋԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Ինձ էլ, կոմս, ոչինչ այնքան ցանկալի չէ, քան թէ ձեզ հետ տեսնուիլը:

ՖԻԷՍԿՕ

(մօտենում է Ջուլիային և յարգնքով համբուրում է նորա ձեռքը.)

Սինիօրա, մենք սովոր ենք տեսնել, որ դուք միշտ զերանգանջում էք մեր ակնկալութիւնները:

ՋՈՒԼԻԱ

Յո՛ւ, ի՞նչ էք ասում. ուրիշը իմ տեղ ուրիշ կերպ կը հասկանար այդ բանը: — Բայց ես ամաչում եմ իմ հագուստից: Ներե՛ցէ՛ք, կոմս: (Ուզում է փախչել իւր առանձնարանը.)

ՖԻԷՍԿՕ

Ո՛հ, մնացէ՛ք, զեղեցիկ կոմսուհի: Կինը երբէք այնքան զեղե-

ցիկ չէ, ինչպէս քնահանդերձի մէջ: Այդ նորա արհեստի զգեստն է:
— Այս վեր սանրած, մազերը — թոյլ տուէք, որ բոլորովին խառնեմ:

ԶՈՒԼԻԱ

Այո, այդ մարդիկ, դուք այդ շատ սիրում էք:

ՖԻԼՍՖՈ

(անկեղծ դառնալով Զիանէտօին.)

Մազեր և հասարակապետութիւններ, — այնպէս չէ, մեզ համար միւսնոյն են: — Այս ժապաւէնն էլ իւր տեղը չէ — Նստեցէք, զեղեցիկ կոմսուհի — Ձեր լաուրան լաւ խմանում է աչքեր խաբել, բայց ոչ սրտեր — Թողէք, որ ես ձեր նաժիշտը լինիմ: (Զուլիան նստում է. Ֆիլսֆոն կարգի է բերում նորա զարդը.)

ԶԻԱՆԵՏՏՈՒՆՈ (խթում է Լօմէլինօին)

Խեղճ, անհոգս արարած:

ՖԻԼՍՖՈ (զարդարելով Զուլիայի կուրծքը.)

Տեսէք — այս ես զիտութեամբ ծածկում եմ: Զդաշմունքները պէտք է միշտ կոյր լրաբերներ լինին և չպէտք է զիտենան, թէ երևակայութիւնն ու բնութիւնը ինչ են անում իրար հետ:

ԶՈՒԼԻԱ

Այդ անհեռապետութիւնն է:

ՖԻԼՍՖՈ

Ամենին ոչ, որովհետեւ, տեսէք, ամենալաւ նորութիւնը կորցնում է իւր նշանակութիւնը, երբ որ դառնում է քաղաքի լուր: — Մեր զգայարանքները մեր ներքին հասարակապետութեան մրցորն են: Ազնուականութիւնը սպրում է նոցանով, բայց բարձրանում է նոցա տափակ ճաշակից: (Նա վերջացնում է Զուլիային զարդարելը և տանում է նորան մի հացիլու առաջ.) Պատիւս վիպ, որ վաղը առաւօտ այս զարդը մօդա կը լինի Զէնօվայու: (Բաղաքավարութեամբ.) Իրաւունք կը տամք, կոմսուհի, ձեզ այդպէս ճեմելու տանել քաղաքի մէջ:

ԶՈՒԼԻԱ

Խորամանկ մարդ: Ինչպէս հնարքներ գործ դրեց, որ ինձ իւր կտրէին հնազանդեցնէ: Բայց զլուստ ցաւում է, և ես տանը կը մնամ:

ՖԻԼՍՖՈ

Ներեցէք, կոմսուհի — Վարդէք, եթէ կամենար, բայց դուք չէք կամենում: — Այս կէսօրին մի խումբ Ֆլօրէնսինացի դերասան-

ներ եկան այստեղ և կամենում էին իմ պալատի մէջ խաղալ: — Ես չկարողացայ արգելել, որ քաղաքիս անուական տիկիներին մեծ մասը ներկայ լինին այդ խաղին, բայց սաստիկ տարակուսած եմ, թէ ո՞ւր տեղաւորեմ զլիաւոր օթեակում, առանց վերաւորելու իմ դիւրահազարհ հիւրերի անձնասիրութիւնը: Մէկ հնար կայ միայն: (Խորը դուխ տալով.) Արդեօք չէ՞ք կամենալ այնքան ողորմած լինել, Սի-նիօրա:

ՋՈՒԼԻԱ

(կարմրում է և շտապում է իւր առանձնարանը.)

Լաուրա:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ (մօտենալով Ֆիլսօֆին.)

Կ'մնա, դուք յիշում էք այն անասորժ զխաղաճը, որ այս օրի-րում պատահեցաւ մեր մէջ: —

ՖԻԼՍՓՈ

Ես կը ցանկանայի, իշխան, որ երկուսս էլ մոռանայինք այդ բանը: Մենք մարդիկ վարվում ենք իրար հետ այնպէս, ինչպէս որ իրար ճանաչում ենք, և ո՞վ է մեղաւոր, եթէ ոչ ես, որ իմ բարեկամ Դօրիան մինչև այժմ դեռ բոլորովին չէ ճանաչում ինձ:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Գոնեա ես երբէք չեմ կարող յիշել այն հանգամանքը, որ սրտանց ներողութիւն չինդրեմ ձեզանից: —

ՖԻԼՍՓՈ

Ես էլ երբէք — որ բոլոր սրտով չներեմ ձեզ — (Մտնում է Ջուլիան, փոքր ինչ ուրիշ կերպ հագնուած:)

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Իսկոյն միտս եկաւ, կ'մնա: Դուք, կարծեմ, նաեւ էք ուղարկում թուրքերի դէմ:

ՖԻԼՍՓՈ

Այս երեկոյ ճանապարհ կ'ընկնեն իմ նաւերը — Այդ պատճառով փոքր ինչ անհանգիստ եմ, բայց յոյս ունիմ, որ իմ բարեկամ Դօրիան կ'օգնէ ինձ:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ (շատ քաղաքավարի.)

Մեծ ուրախութեամբ: — Պատրաստ եմ ծառայել ձեզ իմ բոլոր ազդեցութեամբ:

ՖԻԷՍԿՕ

Այդ հանգամանքը կարող է պատճառ լինել որ մեծ բազմաթիվ կրթողովուրի նաւահանգստի և պալատիս մօտ, որին կարող է վատ մեկնութիւն տալ դուքսը, ձեր քեռին: —

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ (անկեղծութեամբ.)

Թողէք ինձ այդ մասին հոգալ: Շարունակեցէք ձեր զործը, որին ես ցանկանում եմ կատարեալ յաջողութիւն:

ՖԻԷՍԿՕ (սառնութեամբ.)

Շատ շնորհակալ եմ:

ՏԱՍՆԵԻՄԻԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ՄԻ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ ԹԻԿՆԱՊԱՀ:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Ի՞նչ կայ:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ

Սուրբ Թոմասի դռան մօտից անցնելիս, տեսայ շատ զինուորներ, որոնք շտապում էին դէպի Դարսէնա և նստում էին լավանիա կոմի նաւերը:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Ուրիշ ոչինչ: Լաւ, բաւական է:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ

Շատ բարի: Այլ և՞ կապուցիւնների վանքից դուրս են գալիս կասկածաւոր մարդիկ և զաղտազոյի անցնում են շուկայով: Նոցա քայլուածքից և կերպարանքից երևում է, որ պէտք է զինուորներ լինին:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ (բարկութեամբ.)

Ահա՛ քեզ մի յիմարի ջերմեռանդութիւն: (Լօմէլլինօին կամայ.)
Այդ իմ միլանցիքն են:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ

Կը հրամայէք կալանաւորել նոցա, իշխան:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ (բարձր ձայնով Լօմէլլինօին.)

Մի զնայէք, տեսէք, Լօմէլլինօ: (Գերմանացուն խստութեամբ.)

Գնա՛, Լա՛ն: (Լամէլլինօն.) Հախապրէ՛ք այս զերմանական եզին, որ լե-
զուն իրան պահէ:

(Լամէլլինօն և Գերմանացին դուրս են գնում:)

ՖԻԵՍԿՈ

(որ այդ միջոցին սեթևեթում էր Զուլիայի հետ և ծածուկ շլում էր նոցա
վերայ իւր աչքերը:)

Մեր բարեկամը ուրախ չէ: Կարո՞ղ եմ արդեօք պատճառն իմա-
նալ:

ՋՈԱՆԵՏՏԻՆՕ

Ի՞նչ պարմանք: Անպատար հարցովորձ ու զեկուցումներ:
(Շտապով դուրս է գնում:)

ՖԻԵՍԿՈ

Մեզ էլ սպանում է: (Ժառոյունը: Թոյլ տո՛ւէ՛ք առաջարկեմ ձեզ
իմ թեր, ողորմած տիկին:

ՋՈՒԼԻԱ

Համբերեցէ՛ք: Առաջ պէտք է վերարկուն ծածկեմ: Բայց ողբեր-
գութիւն չինի, կհմն: Երազումս կըրօնակնմ:

ՖԻԵՍԿՈ

Ո՛հ, ծիծաղով կը մեռնիք, կոմսուհի: Երգեմանցողի փայտը
(Դուրս է տանում նորան: Վարագոյրը իջնում է:)

ՖԻԵՍԿՈ

(Բացում է դուռը:)

ՖԻԵՍԿՈ

(Բացում է դուռը:)

ՖԻԵՍԿՈ

(Բացում է դուռը:)

ՖԻԵՍԿՈ

(Բացում է դուռը:)

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Ֆիեսկոի պաշտոնի գաղիքը:

Դիչեր է: Լապտերները վառվում են: Բեմի վերայ կրում են զէնքեր:
Պալատի մէկ մասը լուսաւորուած է:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ ներս է բերում զինուորներ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Կանգնեցէք:—Մեծ դռան մօտ չորս պահապան: Երկու երկու
պալատի իւրաքանչիւր դռան մօտ: (Պահապանները գնում են իրանց
տեղերը): Ո՛վ որ կամենայ, ներս թողէք: Դուրս գնալ ոչ ոք կարող
չէ: Ո՛վ որ կընդդիմանայ—սպանել: (Միւս զինուորների հետ մտնում է
պալատը: Պահապանները քայլում են յետ ու առաջ: Լռութիւն:)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ ՄԵԾ ԴՌԱՆ ՄՕՏ (կանչում են:)

Ո՛վ է: (Ցէնտուրիօնէն մտնում է:)

ՑԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

Լսվանիայի բարեկամ: (Գալթիթով գնում է դէպի պալատի աջ
կողմնան դուռը:)

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ (այնտեղ:)

Յէտ:

ՑԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

(զարմանում է և գնում է դէպի ձախակողմնան դուռը:)

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ (ձախ դռան մօտ.)

Յէտ:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

(ափշած կանգնում է: Լուսթիւն: Յետոյ դառնում է պահապանին ձախ դռան մօտ.)

Բարեկամ, որ կողմից պէտք է գնալ թատրոն:

ՊԱՀԱՊԱՆ

Զգիտեմ:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

(աւելի ու աւելի զարմանալով քայլում է յետ ու առաջ: յետոյ աջ դռան պահապանին.)

Բարեկամ, երբ կըստուի ներկայացումը:

ՊԱՀԱՊԱՆ

Զգիտեմ:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

(ափշած ման է զալիս յետ ու առաջ, նկատում է զհէքերը. չփոթուած.)

Բարեկամ, այս ի՞նչ է նշանակում:

ՊԱՀԱՊԱՆ

Զգիտեմ:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

(վախեցած փաթաթվում է իւր վերարկուի մէջ.)

Զարմանալի է:

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ ՄԵԾ ԴՌԱՆ ՄՕՏ (ձայն են տալիս.)

Ո՞չ է:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋ Ի Ն ԵՐԸ: Մտնում է ՅԻԲՕ:

ՅԻԲՕ (ներս մտնելով.)

Լավանիայի բարեկամ:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Յիբօ, այս ի՞նչ տեղ ենք:

Պաշտօնի աջակողմեան թւեր սաստիկ յուսաւորուած է:

Ոչինչ չեմ յսուամ, ոչինչ չեմ յսուամ:

Խուլ ճայներ են լսվում պալատի միջից —

Ես լսում եմ զրահների խուլ շառաչելն, կսրծես իրար են քսվում-

Սարսափեյի՛ է, սարսափեյի՛ է:

Մի կտուք է զալիս: Ահա՛ կանգնեցաւ դռան առաջ:

0^o44:

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ԱՍՍԷՐԱՏՕ ԶՈՐՍ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ:

Ֆիէսկօի բարեկամ:

Աստերատո եղբայրներն են:

Բարի երեկոյ, հայրենակից:

Մենք զնումենք կատակերգութիւնը տեսնելու:

Բարի ճանապարհ:

Դուք միթե չէք գալու թատրոն:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

Դուք համեցէք առաջ զնայէք: Մենք մի փոքր մաքուր օդ
կըծենք այստեղ:

ԱՍՍԷՐԱՏՕ

Շուտով կըսկսեն: Եկէք: (Առաջ են զնում:)

ՊԱՀԱՊԱՆ

Յետ:

ԱՍՍԷՐԱՏՕ

Այս ի՞նչ է:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՕՆԷ (ծիծաղում է.)

Պալատի ճանապարհը:

ԱՍՍԷՐԱՏՕ

Այս անհասկանալի է:

ՅԻՔՕ

Բոլորովին: (Լսվում է երաժշտութիւն.)

ԱՍՍԷՐԱՏՕ

Լսում էք, սիմֆօնիա են նուագում: Հիմա կըսկսուի կատակեր-
դութիւնը:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

Ես կարծում եմ, որ նա արդէն սկսուել է, և մենք յիմարներ
դերն ենք խաղում նորայինը:

ՅԻՔՕ

Ես շատ չեմ շոգում: Ես կ'երթամ:

ԱՍՍԷՐԱՏՕ

Այստեղ զէնք կայ:

ՅԻՔՕ

Վահ, թատրօնական կարասիք:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

Սինչև երբ պիտի կանգնած մնանք այստեղ, ինչպէս յիմար-
ներ Ալեքսանդրի մօտ: Եկէք զնանք զահուէտուն: (Բոլոր վեցն էլ շտա-
պով գնում են դէպի գաւթի դուռը:)

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ (սաստիկ ձայնով.)

Յետ:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՑՆԷ

Մահ ու անէծք, մենք կալանաւ որուած ենք:

ՅԻԲՈ

Սուրբ աստուծէ, որ կրկարէ:

ԱՍՍԷՐԱՏՈ

Տեղը դրէք ձեր սուրբ, տեղը դրէք:

ՅԻԲՈ

Մենք վաճառուած ենք, դաւաճանուած ենք: Կատարիրգութիւնը ճարպի կտոր էր. մոկը ընկաւ որոգայթը:

ԱՍՍԷՐԱՏՈ

Աստուած ոչ անէ: Ես սարսափուած եմ, թէ ինչպէս պէտք է վերջանայ այս բանը:

ՅԻԲՈ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ

Ո՛վ է: (Մտնում են Վերրինայի և Սակիսն):

ՎԵՐՐԻՆԱ

Այս տան բարեկամներ: (Նորա ետեկը մտնում են ուրիշ հօթը ազնուականներ):

ՅԻԲՈ

Նորա խորհրդակիցները: Հիմա բանը պարզ է:

ՍԱԿԿՈ (խորհրդով Վերրինայի հետ):

Ինչպէս ես ձեզ ասացի, Լասկարօն պահապան է Սուրբ Թոմասի դռան մօտ. նա Դօրիայի ամենալաւ օջիցիրն է և կուրօրէն անձնատուր է նորան:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ուրախ եմ:

ՅԻԲՈ (Վերրինային):

Լաւ է որ եկաք, Վերրինայ, որ մեզ ամենքիս հանէք այս երազից:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս: Նաւորայարդ զմեծ զճնաւս զնաւ

ՅԵՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Մենք հրաւիրուած ենք կատարել թիպն ինքնակուս

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ուրիմն մեր ճանապարհը մէկ է: Վերադառնալ զմեծ

ՅԵՆՏՈՒՐԻՈՆԷ (անհամբերութեամբ.)

Բոլոր մահականացունքի ճանապարհը: Ես այս պահին իմ
անշուշտ տեսնում էք, որ բոլոր դռները բացած են: Ինչի՞նչ փա-
կուած դռները:

ՅԻՔՈ

Ձէները ինչի՞ համար են: Վերադառնալ զմեծ

ՅԵՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Մենք կանգնած ենք այստեղ, ինչպէս մահապարտներ կախա-
ղանի տակ:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Կոմսը ինքը կը գայ:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Կարող էր մի փոքր շտապել: Համբերութիւնս գնաց: (Ազնու-
կանները գնում են բեմի խորքը և ման են գալիս յետ ու առաջ:)

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (պալատից.)

Ի՞նչ կայ նաւահանգստում, Վերրինա:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ամէն ինչ լաւ է:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Պալատը չէքնէ՞ զենուորներով: Վերադառնալ զմեծ
Վերրինա

Շուտով ինք ժամն է:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Կոմսը շատ կամաց է շարժվում:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Էլի բաւական շուտ իւր յոյսերի համար: Բուրգոնինս, արիւնս
սառչում է, երբ որ մի բան միաքս է գալիս:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Հայր, զգոյշ, մի՛ շտապիր:

Յնամանս ասացաւ զմիտմբ վԵՐԻՆԱ:

Եւ ինչ շտապել, երբոր բանը չէ կարելի ուշացնել: Եթէ ես երկրորդ սարանութիւնը չանեմ, առաջինի համար երբէք չեմ արդարանալ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Բայց երբ պիտի մեռնի Ֆիէսկոն:

Օմիտմանից ցմա՛նք ասա՛ւ վԵՐԻՆԱ:

Երբ որ Զէնովան կ'ազատուի, կը մեռնի Ֆիէսկոն:

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ

Ո՛հ:

Միտմանից ցմա՛նք ասա՛ւ վԵՐԻՆԱ:

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ՖԻԷՍՎՈ

ՖԻԷՍՎՈ (մտնելով)

Բարեկամ: (Ամենքը խորը զուխ են տալիս: Պահապանները—զինուորական պատիւ:) Ողջն ձեզ, Թանկազին հիւրեր: Դուք անշուշտ տրանջած կը լինիք, որ տանտէրը այսքան սպասել տուեց ձեզ: Ներեցէ՛ք: (կամաց վերրինային.) Պատրաստ է:

ՎԵՐԻՆԱ (նորա ականջին.)

Ինչպէս ուզում էիր:

ՖԻԷՍՎՈ (կամաց Բուրգոնինին.)

Ե՛ւ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Բոլորը կատարեցի:

ՖԻԷՍՎՈ (Սակիօին.)

Ե՛ւ:

ՍԱՎՈ

Բոլորը կատարատէ՛լից զից: Ինչ մասն էր դա՞ յիշու զգոյշ:

Նոյն միտմանից ցմա՛նք ասա՛ւ վԵՐԻՆԱ:

ՖԻԼՍՈՓ

(բարձր ձայնով գալթի դռան պահապաններին.)

Կողպեցէք: (Նա վեր է առնում իւր զինարկը և ազատ մօտենում է ժողովին.)

Ես համարձակեցայ մի թատրոնական ներկայացման հրաւիրել ձեզ — ոչ այն մտքով, որ զուարճայնեմ, այլ որ դերեր յանձնեմ ձեզ:

Վաղուց է, բարեկամներ, մեր մենք տանում ենք Ձիանէտոնիս Դօրիայի զոռոգութիւնը և Անդրէասի անկրօն պահանջները: Եթէ մենք կամենում ենք ազատել Ձէնօվան, ել ժամանակ չպէտք է կորցնենք: Ինչե՞ համար են, ասացէ՛ք, այն քսան նաւը, որոնք պաշարում են մեր հայրենի քաղաքի նաւահանգիստը: Ինչե՞ համար են այն դաշնակցութիւնները, որ կապեցին Դօրիաները: Ինչե՞ համար են օտար զէնքերը, որոնց ցցել են Ձէնօվայի սիրտը: Այժմ արտունջով և անէծքներով էլ ոչինչ չէ կարելի անել: Եթէ ուզում ենք բոլորը փրկել, պէտք է բոլորը գոհենք: Յուսահատ հիւանդին հարկաւոր է սաստիկ դեղ: Միթէ կա՞յ այս ժողովի մէջ մէկը, որ այնքան անտարբեր լինի, որ իրան հաւասարին տէր ծանաչէ իւր վերայ: (Տրտունջ.) — Այստեղ չկայ ոչ մէկը, որի պապերը կանգնած չեն եղել Ձէնօվայի օրօրոցի մօտ: Ինչո՞վ, երդուեցնում եմ ձեզ այն ամէն բանով, ինչ որ սուրբ է ձեզ համար, առացէ՛ք, ինչո՞վ, ինչո՞վ տւելի են մեզ զանից այն երկու քաղաքացիքը, որ յանդգնաբար թռչում են մեր ղլինների վերայ: — (Սաստիկ տրտունջ.) — Ամէն մէկը ձեզանից հանդիսաւոր կերպով կանչուած է Ձէնօվայի դործը իւր հարստահարողների դէմ պաշտպանելու: — Ոչ, որ ձեզանից կարող է մնալ չափ յետ քաշուել իւր իրաւունքներից առանց մատնելու միւսին ժամանակ ամբողջ տէրութեան հօգին: — (Ունկնդիրները սաստիկ աղմուկով ընդմիջում են նորա ճառը. փոքրից յետոյ շարունակում է նա.)

Դուք զգում էք, այժմ յաղթութիւնը մերն է: Ես արդէն հարթել եմ ձեր առաջ փառքի ճանապարհը: Կամենում էք հետևել ինձ: Նա պատրաստ եմ ձեզ առաջնորդելու: Այս պատրաստութիւնները, որոնց վերայ փոքր ինչ առաջ զարհուրանքով էիք նայում, պէտք է այժմ նոր ոյժ տան ձեզ: Ձեր երկիւղից այդ սարսափը պէտք է վառէ ձեր մէջ մի դովելի եռանդ այս հայրենասէրների և ինձ

հետ միասին զործելու և բռնաւորին արմատախիլ անելու: Հետեանքը
կը պսակէ մեր ջանքը, որովհետեւ Զէնօվան տանջվում է: Սորա վերայ
մտածելը մեզ անմահացնում է, որովհետեւ վտանգաւոր է և դար-
հուրելի:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՐՈՆԷ (աստիկ վրդոված.)

(գիտակցութեամբ) ՅԵՐԵՄԻԱՍ

Բաւական է: Զէնօվան ազատ կը լինի: Այս պատերազմական
աղաղակով պատրաստ եմ զնայ դժոխքի դէմ:

ՅԻԲՈ

Եւ ում որ այս չի վերթւցնիլ, (թողի այնպիսին յաւիտեան
անբայ թիակի մօտ), մինչեւ որ վերջին զատաստանի փողը կ'արձակէ
նորան:

Սոք մարդու խօսքեր են: Այժմ միայն արժանի էք զուք իմա-
նալ, (թէ ինչ վտանգ էր սպառնում ձեզ և Զէնօվային: (Նա տա-
լիս է նոցա Մովրի ցուցակը.) Լոյս արէք, զնուորներ: (Ազնուական-
ները ժողովում են մի կերտի շուրջ և կարդում են.) Բարեկամ, ամէն
բան իմ ցանկութեան համեմատ է զնում:

ՎԷՐՐԻՆՆԱ

Բայց մի խօսիր այդպէս բարձր: Ես ձախ կողմը տեսայ դէմքեր,
որոնք զեղնեցան, և ծնկներ, որոնք շողում էին:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՐՈՆԷ (կատաղած.)

Տասներկու սենատորներ: Դժոխային զործ: Ամենքդ սուր աւէք:
(Ամենքը վազում են դարսած զէնքերի մօտ, բացի երկուսից.)

ՅԻԲՈ

Քո անունն էլ կայ այնտեղ, Բուրգօնինօ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՈ

Եւ զեռ ևս այսօր, եթէ Աստուած կը կամենայ, անունս կանգ-
նած կը լինի Դօրիայի կոկողի վերայ:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՐՈՆԷ

Երկու սուր մնաց գետնին:

ՅԻԲՈ

Ի՞նչ, ի՞նչ:

տաքացով

ՅԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

Երկուսը սուր չեն առնում:

ԱՍՍԵՐԱՏՕ

Իժ եղբայրները արիւն տեսնել չեն կարող: Խնայեցէք նոցա:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ (սասակութեամբ.)

Ի՞նչ, ի՞նչ: Ձե՞ն կարող տեսնել բռնաւորների արիւնը: Ապա~
նեցէք այդ վատթարներին: Դուրս ձգեցէք հասարակապետութենից,
այդ անպիտաններին: (Ժողովականներից մի քանիսը կատաղած յարձակ-
վում են այն երկուսի վերայ.)

ՖԻԷՍԿՕ (միմիանցից բաժանելով.)

Ապասեցէք, սպասեցէք: Մի՞թէ Ձէնօվան պէտք է սարուկներին
պարտական լինի իւր ազատութիւնը: Մի՞թէ մեր ոսկին պէտք է այս
վատ մէտալով կորցնէ իւր մաքուր հնչիւնը: (Ազատում է նոցա:) Դուք,
պարոններ, պիտի բաւականանաք մի սենեակով իմ պալատի մէջ,
մինչև որ մեր դործը կը վճռուի: (Պահապաններին.) Երկու կալանա-
ւոր: Դուք պատասխանատու էք սոցա համար: Երկու արժուն պա-
հապաններ սոցա շեմքի առաջ: (Նոցա տանում են.)

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ ՄԵԾ ԴՌԱՆ ՄՕՏ

Ո՞վ կայ դուրսը: (Դուռը ծեծում են.)

ԿԱԼԿԱՆԻՕ (զոզոռջուն ձայնով.)

Բանց արէք, բարեկամ: Բանց արէք ի սէր Աստուծոյ:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ

Այս կաղկանիօն է: Ի՞նչ է նշանակում այս թի սէր Աստուծոն:

ՖԻԷՍԿՕ

Բանց արէք, զենուորներ:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ԿԱԼԿԱՆԻՕ ներս է ընկնում շնչասպառ և սար-
սափած,

ԿԱԼԿԱՆԻՕ

Վերջացաւ, վերջացաւ: Փախիր, ով որ կարող է: Ամէն բան
վերջացաւ:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ
Ի՞նչը վերջացաւ: Միթէ նոցա մարմինը երկաթից է: Իսկ մեր սրերը յարդեց:

ՓԻԼՍՈՒ

Մտածեցէք, կալկանիօ: Կասկածը այժմ քաններելի է: ԿԱԼԿԱՆԻՕ

Մենք դաւաճանուած ենք: Սա դժոխային ճշմարտութիւն է: Ձեր Մազըր, Լավանիա, այն անպիտաններ: Եւ զալիս եմ Սինիօրիայի պալատից, նա զքօն մտնէր: (Բոլոր ազնուականները գոնաթափվում են: Նոյն իսկ Ֆիլէսօփ երեսի գոյնը փոխվում է): Երբեք մեր քաղաքը չի փոխվում:

ՖԻԼՍՈՒ

(Վճռապէս դառնալով պահապաններին.)
Ձիւղորներ, ցցեցէք ձեր նիզակները իմ կուրծքը: Եւ չկամե՞լ
զուրկ դաճի ձեռով մեռնիլ: (Բոլոր ազնուականները չփոթուած վազ-
վզում են դէս ու դէն):

ՖԻԼՍՈՒ (աւելի հանդարտ.)

Ո՞ր, ի՞նչէք անում: Կորի՛ր դժոխքը, կալկանիօ: Զեր եր-
կուղը անտեղի է, պարոններ: Ելին դու: Եւ դու այդ ասում ես այս
երեխաների առաջ. — Դու է՛լ, վէրրինա: — Բուրգօնի՛նօ, դու է՛լ: —
Ո՞ր ես գնում:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ (սաստկութեամբ.)

Տուն, որ Բերթայիս սպանեմ, եւ էլի վերադառնամ:
ՖԻԼՍՈՒ
(բարձր ձայնով ծիծաղում է):

Սպասեցէք, մի՛ գնաք: Ա՞յդ է բռնաւորներ սպանողների քա-
ջասրտութիւնը: — Շատ ճարտար խաղացիր դու. քո դերը, կալկանիօ:
— Միթէ չնկատեցի՞ք, որ այս համբաւը իմ կարգադրութիւնն էր:
Կալկանիօ, ասացէք, ես չհրամայեցի՞ ձեզ, որ դուք այդ փորձին են-
թարկէք այս հռովմայեցիներին:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Լաւ: Եթէ դու կարող ես ծիծաղել, ես պատրաստ եմ հաւատա-
տալ, կամ երբէք մարդ չեմ համարիլ քեզ: ՖԻԼՍՈՒ

Ա՛մօթ ձեզ, այր մարդիկ: Այս երեխայական փորձին չլինա՞

նալ:—Առէք կրկին ձեր զէնքերը—Դուք պէտք է արջերի պէս կռուիք, որ այս կեղտը ձեզանից սրբէք: (Կամաց կալկանիօն.) Դուք ինքներդ այնտեղ էիք:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ

Ես անցայ դքսի Թիկնապահների միջով, որ ձեր հրամանին համաձայն իմանամ նշան աբանը—յիտ դառնալիս տեսայ, բերում են Մալքին:

ՓԻԷՍԿՈ (բարձր.) Երկու ծերունիներ անկողնի մէջ է: Ուրեմն մենք նորան կը հանենք կակուղ անկողնից: (Կամաց.) Երկաթ խօսեցաւ նա դքսի հետ:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ

Երկուսն էլ ձեզ անպաշտօն վտանգը երկու բողոք չթողին ինձ այնտեղ:

ՓԻԷՍԿՈ (բարձր ձայնով և ուրախ.)

Տես, ինչպէս դեռևս զոգում են մեր հայրենակիցները:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ

Դուք չպէտք է այդպէս շուտ պարզէիք բանը: (Կամաց.) Բայց ի սէր Աստուծոյ, կիմն, ի՞նչ օգուտ կը բերէ մեզ այս սուտը:

ՓԻԷՍԿՈ

Ժամանակ, բարեկամ, և այդ միջոցին առաջին երկուսը կ'անցնի: (Բարձր.) Ե՛յ, զինի բերէք. (Կամաց.) Դուք տեսաք, դուքսը գունաթափուեցաւ: (Բարձր.) Արիացէք, եղբայրներ: Խմենք այս գիշերուայ յաջողութեան համար: (Կամաց.) Եւ դուք տեսաք, դուքսը գունաթափուեցաւ:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ

Մալքի առաջին խօսքը դաւադրու թիւն պէտք է լինէր. ծերը ձիւնի պէս սպիտակեց և մի քայլ յետ գնաց:

ՓԻԷՍԿՈ (չփոթուած.)

Հ՛մ, հ՛մ. ստուանան խորամանկ է, կալկանիօ—նա չմտնեց, մինչև որ դանակը չհասաւ կոկորդին: Հիմա նա ի հարկէ նոցա հրեշտակն է: Մալքը խորամանկ է: (Նորան տալիս են մի քաշաթ գինի, նա դառնում է ղէպի հասարակութիւնը և խմում է:) Մեր բարի բաղդի կենացը, ընկերներ: (Դուռը ծեծում են.)

ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ

Ո՛վ կայսրապետ:

ՄԻ ԶԱՅՆ

Դքսի մարդիկ: (Ազնուականները յուսահատուած վազում են դէս ու դէն:)

ՖԻԼՍՈՒԴ (ընկնում է նոցա մէջ:)

Ո՛ւ, երեխայք, մի՛ վախենաք: Ես այստեղ եմ: Շուտ, պահեցէք զէնքերը: Այր մարդիկ եղէք, խնդրում եմ ձեզ: Այս այցելութիւնը ինձ յոյս է տալիս, որ Անդրէասը դեռ ևս կասկածում է: Ներս դնացէք: Արհացէք: Բաց արէք, զինուորներ: (Ամենքը հեռանում են, Դռները բացվում են:)

ՕՐԱԼԻԹ

(Գնամկաբեզայ ճարտար բուն ցոյցարդայ գիտնամ)

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԼՍՈՒԴ, կարծես, նոր է դուրս գալիս պալատից, ԵՐԵԹ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ որոնք բերում են Մալքին կանգած:

ՖԻԼՍՈՒԴ

Ո՛վ է կանչում ինձ:

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ

Տարէք մեզ կոմի մօտ:

ՖԻԼՍՈՒԴ

Կոմսը այստեղ է: Ո՛վ է ուզում ինձ տեսնել:

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ (պատիւ տալով:)

Դուքսը ցանկանում է ձեզ բարի երեկոյ: Այս Մալքին կապած ուղարկում է ձեր պայծառափայլութեան մօտ: Սա ինչ որ դուրս է տուել իրանից: Մնացածը կ'ստէ ձեզ այս նամակը:

ՖԻԼՍՈՒԴ

(Նառնութեամբ առնում է նամակը:)

Այսօր չէր, որ ասացի քեզ, թէ քո վերջը ցականաւն է: (Գերմանացուն:) Լաւ, բարեկամ: Իմ ողջինը դքսին:

ՄԱՎԲ (կանչում է նոցա ետևից:)

Եւ իմը նոյնպէս, և ասած դքսին—որ եթէ նա մի էշ չուղար-

Միթէ այդ առաքինութիւնը պակաս է Ֆիլսոփի ցեղին: Ո՛չ, ինչպէս ճշմարիտ է և այն, որ ես կենդանի եմ:—Բաժանուեցէք: Ես կ'երթամ—և ամէն բան կը խոստովանիմ: (Ուզում է դուրս վազել:)

ՎԵՐԲԻՆԱ (բռնում է նորան):

Խելագար ես, այ մարդ: Միթէ մեր մտադրութիւնը մի չարագործութիւն է: Կայ: Միթէ հայրենիքի դործը չէ: Կայ, միթէ դու ուզում էիր սպանել Անդրէասին, և ոչ թէ բռնաւորին: Կայ, ասում եմ քեզ—եւ քեզ կարծաւորում եմ, իբրեւ տէրութեան զաւաճանին—

ՕՐՍԿԵ

ԴԱՒԱԿԻՑՆԵՐ

Կապեցէք, վայր ձգեցէք:

ՖԻԼՍՈՒ

(Խլում է մէկի սուրը և ճանապարհ է բացանցում իւր համար:)

Կամայ: Տեսնենք, առաջինը ով կը կապէ վագրի բերանը:—Տեսէք, պարոններ—եւ ազատ եմ—կարող եմ գնալ, ուր և կամեամ—Այժմ կամենում եմ մնալ, որովհետեւ միտքս փոխեցի:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՈ

Ձեր պարտքը յիշելով:

ՖԻԼՍՈՒ (բարկացած և հպարտութեամբ):

Տղայ, սովորիր առաջ քո պարտքը ճանաչել իմ վերաբերութեամբ:—Հանդարտ, պարոններ: Ամէն բան մնում է այնպէս, ինչպէս որ էր:—(Մազերին, որի կապերը կտրտում է.) Դու մի մեծ դործի պատճառ եղար:—Փախիր:

ԿԱԼԿԱՆԻՈ (բարկացած):

Ի՞նչ, ի՞նչ: Միթէ պիտի կենդանի մնայ այդ հեթանոսը, կենդանի մնայ և մեզ նորից մասնէ:

ՖԻԼՍՈՒ

Պիտի կենդանի մնայ, որ ձեզ ամենքիւ վախեցրեց: Գնա, այ տղայ: Աշխատիր, որ Ձէնօվան շուտով մնայ քո քամակում, թէ չէ այս պարոնները կը կամենան քեզ վերայ փորձել իրանց քաջութիւնը:

ՄԱՎՐ

Այս նշանակում է, որ սատանան անօդնական չէ թողնում ոչ մէկ անպիտանին:—Ձեր խոնարհ ծառայ, պարոններ:—Ես տեսնում եմ, որ Խաւրպոյում ինձ համար չուան չեն ոլորել: Պէտք է ուրիշ տեղ որոնեմ:

(Ծիծաղելով դուրս է գնում:)

ՍԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԾԱՌԱՅ ԳԱՂՈՒՆ: ԱՌԱՋԻՆ ՆԵՐԸ առանց Մազրի:

ԾԱՌԱՅ

Կոմսուհի Իմաներիալին արդէն երեք անգամ հարցրել է ձեզ, պայծառափայլ կոմս:

ՖԻԵՍԿՈ

Ա՛հ, դժիկք: Կատակերգութիւնը պէտք է անշուշտ խաղացուի: Աստի կոմսուհուն, որ ես իսկոյն կը գամ:—Սպասիր—Կնոջս կը խնդրես երաժշտութեան դահլիճում սպասել ինձ վարագոյրի ետե: (Ծառան գնում է:) Ես ձեր բոլորի դերերը գրել եմ այս թղթի վերայ. եթէ ամէն մէկը իւրը կատարէ—այն ժամանակ էլ ասելու բան չկայ: Ամէնից առաջ Վէրրինան կ'երթայ նաւահանգիստը, և երբոր նաւերը արդէն մեր ձեռին կը լինին, թ'ն դ'ան օթ ով նշան կը տայ ապրստամբութիւնը սկսելու: Ես գնում եմ: Մի ուրիշ կարևոր գործ կանչում է ինձ: Դուք կը լսէք զանգակի ձայն և բոլորը միասին կը մոնէք երաժշտութեան դահլիճը:—Առ այժմ մտէք տուն—և ճաշակեցէք իմ Կիպրոսի զինին:

(Նոքա բաժանվում են միմեանցից:)

ՍԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Երաժշտութեան դահլիճը:

ԼԵՕՆՕՐԱ, ԱՐԱՐԷԼԼԱ, ԲՕԶԱ, բոլորն էլ անհանդիստ են:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Ֆիէսկոն խոստացաւ երաժշտութեան դահլիճը գալ, և չէ գալիս: Տասնամէկ ժամը արդէն անցել է: Պաշտոն սաստիկ դողդուճ գէնքերից և մարդկանցից, բայց Ֆիէսկոն չկայ:

ԲՕԶԱ

Դուք պէտք է վարագոյրի ետե. թաքինաբ — Արդեօք դորանով ի՞նչ է կամենում վսեմափայլ կոմսը:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Նա այդ կամենում է, թողա, ուրեմն, ես բաւական զիտեմ, որ հնազանդիմ: Այդ բաւական է, Բէլլա, որ ես բոլորովին հանդիստ լինիմ: Բայց էլի, էլի այսպէս դողում եմ ես, Բէլլա, և սիրտս սաստիկ բաբախում է երկիւղից: Աղջիկներ, ի սէր Աստուծոյ, ոչ մէկը չհեռանայ իմ կողքից:

ԲԵԼԼԱ

Անչեց մի՛ վախենաք: Մեր երկիւղը պահապան է մեր հետաքրքրութեան:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Որ կողմը աչքս ձգում եմ, ամէն տեղ պատահում են ինձ անծանօթ դէմքեր, նի հար և այլանդակ, ինչպէս ուրուականներ: Եթէ մէկին ձայն եմ տալիս, դողում է բռնուածի պէս և փախչում ծածկվում է ամենաթանձր խաւարի մէջ, որ սարսափելի ապաստան արանն է յանցաւոր խղճմտանքի համար: Ինչ որ պատասխանում է, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ խորհրդաւոր կիսահնչուն, որ դողդոջուն լեզուի վերայ երկիւղալի կասկածում է, աշխատելով մի հնարք գտնել փախչելու: — Ֆիէսկօ: — Ես չգիտեմ, թէ ինչ սոսկալի մոտորութիւն կայ այստեղ — Միայն իմ Ֆիէսկօն (չքնադուրեմամբ ձեռներ կուրծքին ծախելով) պաշտպանեցէք, ով երկնային զօրութիւններ:

ԲՕԶԱ (վեր թռչելով):

Տէր Յիսուս: Այս ինչ ձայն է նախասենեակում:

ԲԵԼԼԱ

Այդ վիճակն էր, որ այնտեղ պահապան է կանգնած: (Պահպանը դուրսը ձայն է տալիս. «Ո՛վ է», Նորան պատասխանում են):

ԼԵՕՆՕՐԱ

Մարդիկ են գալիս: Եկէք վարագոյրի ետև: Շուտ: (Նոքա թաք են կենում):

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՋՈՒԼԻԱ և ՖԻԷՍԿՕ մտնում են, խօսակցութիւնը շարունակելով:

ՋՈՒԼԻԱ (սաստիկ չփոթուած):

Բաւական է, կոմս: Ձեր հաճոյախօսութիւնները էլ անսարքեր ականջը չեն մանում, այլ եռացող արիւնի մէջ: — Այս ի՞նչտեղ եմ

ես: Այստեղ ոչ ոք չկայ, բացի հրատուրիչ զիշերից: Այս ուր բերիք
 Կուբիմ անպաշտպան սիրտը: (Ֆիլիսոփ)

Ուր որ երկչոտ կիրքը վտաճուածիւն է ստանում, և յուզմունք
 ները ազատ խօսում են յուզմունքների հետ:

ՋՈՒԼԻԱ

Կաց, Ֆիլիսոփ: Երգուեցնում եմ քեզ այն ամէն բանով, ինչ
 որ սուրբ է: Ել մի գնար առաջ: Սթէ զիշերը այսպէս մուծը չը-
 նէր, դու կը տեսնէիր իմ բորբոքուող այտերը և կը խղճայիր ինձ:

ՖԻԼԻՍՓ

Ոչ, այդպէս չէ, Զուլիա: Այն ժամանակ իմ զգացմունքը կը
 նկատէր քոնի հրդեհը և աւելի համարձակ կը վազէր նորա առաջ:
 (Զերմութեամբ համուրում է նորա ձեռք:)

ՋՈՒԼԻԱ

Մարդ, քո երեսը բորբոքվում է տենդային կրակով, ինչպէս և
 քո խօսքերը: Վայ ինձ, զգում եմ, որ և իմը վառվում է վայրենի,
 յանցաւոր բոցով: Գնանք լոյսը, խնդրում եմ քեզ: Յուզում զգաց-
 մունքները կարող են նկատել այս խաւարի վտանգաւոր ակնարկը:
 Գնա՛, այս վրդովվող ապստամբները կարող են ամօթխած օրուայ քա-
 մակում անձնատուր լինել իրանց անաստուած զործերին: Գնանք
 մարդկանց մէջ, աղաչում եմ քեզ:

ՖԻԼԻՍՓ (Թախանձաղին.)

Ինչպէս ի գուր անհանգիստ ես, սէր իմ: Միթէ կարող է տի-
 րուհին վախենալ իւր ստրկից:

ՋՈՒԼԻԱ

Ո՛հ, այր մարդիկ, դուք անվերջ հակասութիւն էք: Միթէ
 դուք ամենավտանգաւոր յաղթողները չէ՞ք, երբոր իբրեւ զերի անձնա-
 տուր էք լինում մեր ինքնասիրութեանը: Միթէ ինձ պէտք է ամէն
 բան խոստովանել քեզ, Ֆիլիսոփ, խոստովանել, որ միայն մոլութիւն-
 ներս պաշտպանում էին մինչև այժմ իմ առաքիւնութիւնը. միայն իմ
 հպարտութիւնը ծաղրում էր քո հնարքները. միայն մինչև այստեղ
 հաստատ էին իմ համոզմունքները: Դու յոյսդ կտրում ես քո խո-
 րամանկութենից և ապաւինում ես Զուլիայի արիւնին: Այստեղ թող-
 նում են ինձ իմ համոզմունքները:

ՖԻԼՍՈՒԴ (յանդգնաբար.)

Եւ ի՞նչ կը կորցնես զո՞ւր զորանով:

ՋՈՒԼԻԱ (յուզուած և ջերմութեամբ.) Եւ — զառնով

Եթէ ես տամ քեզ իմ կանացի սրբութեան բանալին, որով
զու միշտ կարող եմ ամօթի գոյնով ներկայ եմ այտերի, երբ որ կա-
մենամ — ի՞նչ կը կորցնեմ: Բոլորը: Եւ առեղի՞ ես ուզում իմանալ,
ծաղրածու: — Դու կամենում ես լսել և այն խոստովանութիւնը որ
մեր սնունդ բոլոր գաղտնի իմաստութիւնը լոկ մի ողորմելի
միջոց է մեր մահկանացու կողմը պաշտպանելու համար, որ այնու
ամենայնիւ վերջապէս պաշարվում է ձեր երդումներով, որ ահա կար-
մելով խոստովանում եմ քեզ այնպէս յօժար է անձնատուր լինելու և
որ յաճախ, հազիւ եթէ առաքինութիւնը աչքը ուրիշ կողմն է ձգում,
դաւաճանի պէս ընդունում է թշնամուն — որ մեր բոլոր կանացի
հնարքները միմիայն այդ անգոր խաղալիքն են պաշտպանում ինչպէս
սատրիքին մէջ սպանները ծածկում են անպաշտպան թագաւորին:
Առար սորան, — ասա՛ւ ամատտ և վստահ խառնիր բոլոր քարերը:
(Կարծ լռութենից յետոյ, ծանրութեամբ.) Ահա՛ քեզ մեր պաճենկտա-
աղքատութեան պատկերը: — Վեհաճն եղիբ:

ՖԻԼՍՈՒԴ

Ուրեմն, Զուլա — ի՞նչտեղ կարող ես դու առել լաւ պահել
այդ գանձը, եթէ ոչ իմ անսահման սիրոյ մէջ:

(Դիզուած և զիջողոյց) ՈՒՍԻՔ

ՋՈՒԼԻԱ

Անշուշտ ոչ մի տեղ առել լաւ, և ոչ մի տեղ առել վատ:
Լսիր, Ֆիլսոփ, որքան պիտի տես այս յաւիտենականութիւնը: — Ահա
արդէն այնքան անբախտ եմ խաղացել, որ պէտք է զոհեմ և իմ
վերջին ունեցածը: — Քեզ բռնելու, Ֆիլսոփ, ես վստահ էի իմ
զեղեցկութեան վերայ, բայց քեզ պահելու, հաւատ չունեմ
նորա ամենակարողութեան վերայ: Ֆիլ, ի՞նչեմ ասում: (Նա յետ է
քաշվում և ձեռներով ծածկում է երեսը):

ՖԻԼՍՈՒԴ

Երկու մեղք մէկ ակնթարթում: Կասկած իմ ճշակի մասին,
կամ յանցանք քո սիրաբժանութեան դէմ: Ո՞րն առելիս դժուար է
ներել:

(ԴԱՊԱՋՈՒԼԻՍ ՕՐԱԴԱՐԱՆ)

(ԹՈՂ և յաղթուած, զողորջուն ձայնով.)

Սուտը— զժողովի զէնքէն — Թիէսկօին էլ (հարկաւոր չէ այդ զէնքը իւր Զուլիային վայր ձգելու համար: (Նա ուժաթափ ընկնում է բազմոցի վերայ. կարճ լուսնից յետոյ հանդիսաւոր կերպով.) Լսիր, Թող մէկ խօսք էլ ասեմ քեզ, Թիէսկօ. — Մենք զիւց ազնու հի ենք, երբ որ ապահով ենք մեր արաքիսնութեան համար, — երբոր նորան պաշտպանում ենք — երեսնաներ, (սուր և վայրենի հայեացք ձգելով նորա վերայ) և Ֆուրիաներ, երբոր վրէժխնդիր ենք նորա համար: — Լսիր, Թիէսկօ: Բայց եթէ դու սառնասրտութեամբ խեղդում ես ինձ: —

Մ. Ս. Ս. Ս. (բարկացած ձայնով.)

Սառնասրտութեամբ, սառնասրտութեամբ. Բայց ի սեր Աստուծոյ, էլ ի՞նչ է պահանջում կնոջ անյաղ ինքնասիրութիւնը, երբոր նա տեսնում է այդ մարդուն իւր առաջ սողալիս, և էլ կասկած չունի: Ահ, նա պարթում է, ես այդ զգում եմ: (Սառնութեամբ.) Դեռ լաւ ժամանակ բացվում են իմ աչքերը: — Ի՞նչ էր, որի համար այնպէս աղերսում էի ես: — Կնոջ ամենամեծ չնորհը, չարժէ այդ մարդու ամենաթեթեւ անպատուութեանը: (Խորը զուլս տալով սառնութեամբ.) Հանդարտուեցէք, տիկին: Հիմա դուք ապահով եք:

ԶՈՒԼԻՍ (զարմացած.)

Կիմս, այդ ի՞նչ է նշանակում:

Ֆիէսկօ (բոլորովին անտարբեր.)

Այո, տիկին. դուք բոլորովին իրաւունք ունիք. երկուսս էլ միայն մէկ անգամ կարող ենք խաղալ մեր պատուով: (Քաղաքավարութեամբ համբուրում է նորա ձեռը.) Ես պատիւ կ'ունենամ յայտնել ձեզ իմ յարգանքը հասարակութեան առաջ: (Ուզում է շտապով հեռանալ.)

ԶՈՒԼԻՍ

(վազում է նորա ետեւից և սաստկութեամբ յետ է քաշում.)

Կայ: Խեղազար ես: Կայ: Միթէ պէտք է ասեմ — պէտք է խոստովանիմ, ինչոր բոլոր այդ մարդիկ ծնկան վերայ — արտասուքներով — տանջանքների տակ չէին կարող ասել տալ իմ հպարտութեանը: — Վայ ինձ, այս թանձր խաւարն անգամ անչափ լոյս է, որ ծածկէր այս հրդեհը, որ այս խոստովանութիւնը վառում է այտերիս վերայ:

Ֆիլէսօ—ոհ, ես մահու հարուած եմ տալիս իմ սեռի սրտին—իմ սեռը յաւիտեան կ'ատէ ինձ—եւ պաշտում եմ քեզ, Ֆիլէսօ:
(Բնկնում է նորա առաջը):

ՖԻԼՍՈՒ

(Յետ է քաշվում երեք քայլ, թողնում է նորան չոքած և յաղթանակով ծիծաղում է):

Հատ ցաւում եմ, սինծրա: (Նա քաշում է զանգակը, բարձրացնում է վարագոյրը և դուրս է բերում Լէօնօրային): Ահա իմ ամուսինը—իմ պաշտելի ամուսինը: (Նա բնկնում է Լէօնօրայի գիրկը):

ՋՈՒԼԻԱ (վեր թռչելով):

Ա՛հ, ես խաբուած եմ:

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԱԻԱԿԻՑՆԵՐԸ, որոնք միասին ներս են մտնում, ՏԻԿԻՆՆԵՐ, մտնում են միւս կողմից, ՖԻԼՍՈՒ, ԼԵՕՆՕՐԱ և ՋՈՒԼԻԱ:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Իմ ամուսին, այդ շատ խիստ էր:

ՖԻԼՍՈՒ

Վատ սիրտը արժանի չէ ներողամտութեան: Քո արուստը ներին ես պարտական էի այդ հատուցումը (Ժողովին): Ո՛հ, պարոններ և տիկիններ, ես սովոր չեմ ամէն չնչին պատճառից երեկայի պէս բորբոքուիլ: Մարդկանց յիմարութիւնները երկար ժամանակ զուարճացնում են ինձ, առաջ քան թէ կը բարկացնեն: Սա արժանի է իմ բոլոր բարկութեանը, որովհետեւ ուզում էր այն փոշիով թունաւորել այս հրեշտակին: (Նա ցոյց է տալիս թոյնը ժողովին, որ զգուշանքով յետ է քաշվում):

ՋՈՒԼԻԱ (զսպելով իւր կատաղութիւնը):

Լաւ, լաւ, շատ լաւ, պարոն: (Ուզում է գնալ):

ՖԻԼ 40

(Բռնում է նորա ձեռը և յետ է բերում):

Համբերեցէք, տիկին—Մենք իրար հետ դեռ չենք վերջացրել:—Այս հասարակութիւնը կարող էր ցանկանալ իմանալ թէ ինչե՞ս ես այնքան խելքս կորցրի, որ Զէնօվայի ամենամեծ յիմարակնոջ հետ այս անմիտ բռնանք խաղայի:

Նի — միայն վառ Նի սկսաւ Նի ծառայի՝ յառն սի (շո — օրս ձի՞ք
: օրս ձի՞ք (քմք Նի ԶՈՒԼԻԱ (վեր թռչելով)

Այս անտանելի՛ է: Բայց դողա՛: (Սպառնալով.) Դօրիան արո-
տում է ջէնովայում, և ես — նորա քոյրն եմ:

(Խորամանկաւ մ ծագոյ մայրս մ հոռմանի վագ. գմգմ նստիւազ. մ ամբ)

ՖԻԼՍՓՈ

(. յ արաճիճ

Շատ վառ է, եթէ այդ ձեր վերջին մաղձն է: — Ափսոս,
ես պէտք է ձեզ յայտնեմ, որ Ֆիլէսֆո Լավանիան ձեր պայծառա-
փայլ եղբոր զողացած թագից մի չուան է դորեւ, որով մտադիր է
այս գիշեր կախ տալ Հասարակապետութեան զողին: (Տեսնելով որ
Ջուլիան գունաթափում է, նա ծիծաղում է.) Ֆիլ, այդ անսպա-
սելի էր, — այնպէս չէ՞ — և տեսէք (անելի կծու.) դորա ՍՀա-
մար Հարկաւոր Համարեցի զբաղմունք տալ ձեր տան անկոչ Հա-
յեացքներին. դորա Համար (ցոյց տալով Ջուլիայի վերայ) առայ
ինձ վերայ այս ծաղրական կիրքը. դորա Համար (ցոյց տալով Լէօ-
նօրայի վերայ.) Թոյլ տուի որ վայր ընկնի այս թանկագին ակը, և
իմ որսը յաջողութեամբ ընկաւ թակարդի մէջ: Ես շնորհակալ եմ,
սինիօրա՛յ, ձեր շնորհի Համար և վերադարձնում եմ ձեզ այս թառ-
րօնական դարդը: (Նա տալիս է Ջուլիային նորու պատկերը խորը զուէն
տալով.)

ԼԵՕՆՕՐԱ (աղերսելով կաշում է Ֆիլէսֆոն.)

Իմ Լօռօյի՛կօ, նա լալիս է: Քո Լէօնօրան դողալով խնդրում
է քեզ:

ՋՈՒԼԻԱ (Լէօնօրային յանդգնութեամբ.)

Լաի՛ր, ատելի՛ դու:

ՖԻԼՍՓՈ (ծառաներից մէկին.)

Բարեկամ, քաղաքավարութիւն արա՛յ, առաջարկիր թե՛ այս
տիկնոջ. սա կամենում է տեսնել իմ պետական բանտը: (Դու ներաշ-
խաւոր ես, որ ոչոք անհանգիստ չանէ մաղօննային — դուրսը ցուրտ
հոգմ է փչում — փոխորիկը, որ այս գիշեր պիտի ջարդէ Դօրիայի
տոհմական ծառը, հեշտ կարող է սորա գլխի զարդը փչացնել:

(Ետդմզ մ անի մ ամմ մայրս մ հոռմայ)

ՋՈՒԼԻԱ (ողբալով.)

Մահ՛ը տանէ քեզ, սեահոգի, նինգաւոր խաբեբայ: (Լէօնօրային
կատաղութեամբ.) Մի՛ ուրախանար քո յաղթանակով, սա կրկոր-
ծանէ և քեզ, և իրան և — կր յուսահատուի: (Դուրս է վազում.)

Եկեղեցիկ) եկեղեցապատկան կրպակներ, մտադրութիւն չայ շինել և զոյն պիտի կրպակներ և եկեղեցւոյ հարաւային և հիւսիսային կողմերում ձգուած բաց տարածութիւններն վերայ: Միւս կողմ Միքայէլեան վրդոցի վերայ, կարծեմ Ամենափրկչեց քիչ բարձր զանուում է ս. Ստեփանոսաւոր եկեղեցին, մի խարխուլ և փայտածածք եկեղեցի բազմաթիւ և խիտառ խիտաշարուած փայտեայ նեցուկներով: Այլ կողմ եկեղեցին կովկասեան հայերի մէջ յայտնի և անշահաւոր է իւր զմեջ զգա հուող Եօթն վերաց մի հին պատկերով որ քառաւանդութեան, Ղուկաս աւետարանչի նկարածն է: Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմում ձգվում են մի կարգ ուխտաւորներին այտուկացած միջին սենեակներ, որոնք գրեթէ միշտ լեքն են լինում բարեպաշտ ուխտաւորներով: Եօթն վերաց պատկերը Ալէքսանդրապոլի և Հառիճի ուսումնարանների եկամուտի ամենագլխաւոր արդիւնքն է մատակարարում: 1878 թուականում այդ ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն արդիւնքն եղել է 8000 բուլբ, որոնց մեծ մասը, ի հարկէ, պատկերի համար արուած նուէրներն են: Իմ Ախալքալակեղած ժամանակս վիճակի մի քանի զիւղերի (մեծ և փոքր Խանչալի) ներկայացուցիչները զայնով տեղական գործակատար քահանայի մօտ խնդրում էին միջնորդել, որ հարկն է, մի շարաթուայ համար Եօթն վերաց պատկերը բերել Ախալքալակայ զաւառը երաշտութեան վերջ տալու համար (յունիսի սկզբներում էր այդ): Գործակատար հայրը ասում էր որ եթէ այդ բանը յաջողի, զորանից մինչև 4000 բ. արդիւնք կարող է գոյանալ, որ նա ուզում էր բաժանել Ալէքսանդրապոլի և Ախալքալակայ ուսումնարանների մէջ և կարծեմ այդ իմաստով միջնորդութիւն էլ արաւ էջմիածին, բայց երևի այդ միջնորդութիւնը չյարգուեցաւ, որովհետև ս. պատկերը մինչև այսօր իւր տեղում մնում է: Հաստատ աղբիւրներից տեղեկացայ որ այդ սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին եկող տարուանից պէտք է վերանորոգուի և այդ շատ հարկաւոր է, մանաւանդ որ եկեղեցին պատրաստի փող էլ ունի:

Ս. Նշան եկեղեցին շինուած է հանգուցեալ իշխան Ղահրաման Արղութեանի ծախիւք:

Ալէքսանդրապոլի յիշուած 4 եկեղեցիների տարեկան եկամուտը, հոգևոր կառավարութիւնից ստացած տեղեկութեանցս նայելով, հասնում է տարին 9200 բ: որի ամենամեծ մասը տալիս է ս. Աստուածածնի եկեղեցին: Եկեղեցիների արդևանց զխաւոր աղբիւրներն են բացի մոմալաճառութիւնից, այլ նաև 70 կրպակների եկամուտն: Այդ

կրպակներից 28-ը պատկանում է ընկերովի եկեղեցւոյն և Ալապլիւացի պ. Մութաֆեանցին։ Որովհետեւ այդ 28 կրպակներու եկեղեցւոյն բաժին արդիւնքն ամբողջապէս գործածվում է վիճակային հոգևոր դըպրոցի վերայ, ուստի և վերոյիշեալ եկեղեցական արդիւնքի մէջ նա մտցրած է։ Ալէքսանդրապօլի եկեղեցիք այժմ ունին պատրաստի գումար 22,500 ռ. (չվաճառուած պատրաստի մոմս ևս այդ գումարի մէջն է) որ չգտնվում է երեցփոխանաց տեսչութեան տակ, կարծեմ բռանց տոկոսի։ Առանց պ. պ. երեցփոխանների պատիւը շօշափել ցանկանալու, ես կ'անեմ որ դա մի շատ վտանգաւոր բան է և միանգամայն օրէնքի հակառակ։ Ցանկալի էր որ այդպիսի գումարները չմնային անհասանքի ձեռքերում շատ անգամ անանց փրկէ Տնկողութեան։

Այդ չորս եկեղեցիների միաբան քահանայից թիւն է 25 (ուրիշները 30 հաշուեցին)։ Ալէքսանդրապօլի վիճակում կան 122 հայկական եկեղեցիներ 173 քահանաներով, այնպէս որ ամբողջ վիճակում կը լինի 126 եկեղեցի 198 քահանայ։ Հայ-Աթոռիկների եկեղեցւոյ եկամտի միակ աղբիւրն է մոմսվաճառութիւն, որ այնքան մոռնազ արդիւնք է բերում, որ հազիւ հազ եկեղեցւոյն ամենահասարակ ծախսերը կարող լինի ծածկել։

Ը.

Ալէքսանդրապօլում կան հետեւեալ ուսումնարանները ա.) քաղաքական ուսումնարան երկու անգուզընթաց և մի առաջին դասարաններով։ Աշակերտաց թիւը 75, ուսուցիչների թիւը 5, որոնցից մինը պ. Միրաքեանց, վարում է և տեսչի պաշտօն։ բ.) վիճակային հոգևոր դըպրոց, եկեղեցապատկան հին և բոլորովին անյարմար շինութեան մէջ գետեղուած, ուր կայ երկու պատրաստական 5. իրերայաջորդ բաժանմունքներով և 1, 2, 3 և 4 դասարաններ։ Աշակերտների թիւն է 325, ուսուցիչներին 14. դասախօսում են կրօն, Հայոց և Ռուսաց լեզուներ, հայոց պատմութիւն և աշխարհագրութիւն. ռուսաց և ընդհ. ազգաց պատմ. ռուսաց և ընդհանուր աշխարհագրութիւն, թուրքանութիւն, երկրաչափութիւն, բնական գիտութիւնների տարերք, գծագրութիւն, նկարչութիւն, երգեցողութիւն և վայելչագրութիւն։

Ուսումնարանի եկամտի աղբիւրներն են.

1. Լուսաւորչ. հայեր	3295	տուն 9750	արախ. 8992	իգ. հոգի
2. Մահմետախ. պարսիկներ	100	—	327	— 271
3. Յոյներ և ռուսներ	83	—	190	— 177
4. Հռոմէական հայեր	45	—	139	— 115
5. Մալականներ (այժմ՝ չկան)	2	—	6	—
6. Հրէաներ	1	—	2	— 1

Ընդամենը . . . 3526 10414 9562

19976 հոգի.

Ինչպէս այս ցուցակից երևում է, քաղաքի բնակիչների մեծամասնութիւնը կազմում են հայերը:— Միևնոյն այդ մեծամասնութիւնը տեսնուում է և վիճակում ուր կան 122 միմեայն հայաբնակ հիւղեր, այնպէս որ Ալէքսանդրապօլի և նորա վիճակի մեջ գտնուող հայերի թիւը հասնում է 94,350 հոգ, որոնցից 47,354 հոգի արական իսկ 46,996 հոգի իգական սեռին են պատկանում:—

Ալէքսանդրապօլում կայ 7 եկեղեցի (ա) ռուսաց մի փոքրիկ բայց զեղեցիկ եկեղեցի բերդում շինուած 1853 թուականում (նիկողայոս Կայսեր հրամանաւ: բ) Հայ-կաթոլիկաց եկեղեցին (ս. Ս. Աստուածածին) շինուած և օծուած 1843—1855 թուականներում ջանիք կանոնիկոս Ալէքսանդր վարդապետի Անանիկեանց գ. Յուսէփիկան եկեղեցի. գ) Ս. Աստուածածնի կամ Եօթն — վերաց եկեղեցի. ե.) Ս. Նշան եկեղեցի և է.) Ամենափրկիչ եկեղեցի: Վերջին 4 եկեղեցիները լուսաւորչական հայերին են և նորանց, ինչպէս և բոլոր Ալէքսանդրապօլի և ամբողջ փոխարքայութեան մեջ գտնուած եկեղեցիներից ամենամեծը և ամենափառաւորն է Ամենափրկիչ — ալէքսանդրապօլի հայերի ջերմեռանդութեան ճշմարիտ պարծանքը:— շինուած քաղաքի կենտրոնում: Այդ եկեղեցին շինուած է 1859—1873 տարիների ընթացքում Անույ Կաթողիկէ եկեղեցւոյ ձևով, թէև շատ բանով նորանից ստոր է: Եկեղեցին շինողներն են Ժ. Դարոս հայազգի ճարտարապետներ — Պապիկ Կարապետեան, Բարտաշողեանց և Թադէոս Կարապետեան Անտիկեանց — երկու ինքնուս և հասարակ որմնադիրներ, որոնց առանց կարմրելու ես կարող եմ ճարտարապետներ և ջրգատ ճարտարապետի (Անույ կաթողիկէն շինողը) արժանաւոր յաջորդներ համարել: Ալէքսանդրապօլի եկեղեցին եթէ գոթական ճարտարապետութեամբ շինուած լինէր փշտո կարող էր մրցել Վիէննայի ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն հետ, մանաւանդ սորա

և նորա զիրքերն գործանալն նմանակութիւն ունին։ Ամենափրկչի՛
 գլխաւոր զանազանութիւնը՝ այսինքն առաւելութիւնը, Անուոյ կաթնու-
 ղեկէից առաջինի մեծութեան և արտաքին կողմի հրաշալի քանդա-
 կադործութեան մէջն է, իսկ ստորութիւնը գլխաւորապէս նորանուան է-
 որ կամարների և խորշերի խիստ շատութեան պատճառով արձա-
 դանքը բոլորովին խեղդվում և կորչում է, այնպէս որ ժամանակացւոյ
 թիւնից ուրիշ ոչինչ չէք լսում եթէ ոչ անորոշ ձայներ։ Ամբողջ
 եկեղեցւոյ ձեղունը (առաստաղը) և յատակը դատարկ է և որքան
 որ մի կողմից առանտաղի ²⁷⁰⁰ զանազանութիւնը արդարանում է նորանով,
 որ ծանրութիւնը թեթեւանայ, միւս կողմից իմ յիշած անյարմարու-
 թիւնն էլ միակեղեցւոյ համար շատ անտեղի մի բան է։ Եկեղեցւոյ
 բարձրութեան համեմատութեամբ խիւնների բարակութիւնից, թէ շուտ
 շուտ առանց պատերին դադար տալու շինելուցը հիւսիսային և
 հարաւային պատերի վերայ արդէն երկու անգ ճեղքեր են բացուել,
 իսկ աւազանի ջրին լաւ ձանապարհ չունենալուց հիւսիսային պատի
 սեւադանի կից մասը արդէն թրջուել է։ Չեմ յիշում այն հանգամանքը
 որ եկեղեցին բոլորովին անգարդ է և փոշիով ներսի կողմից ծածկուած։
 Առաջին պահածութիւնը վերջնելը ժողովուրդեան պարտքն է։¹⁾ Իսկ
 վերջին եկեղեցւոյ սպանաւորներին և փնջքան էր որ մայր վթիարի
 եկեղեցին մանաւանդ իւր վերին մասերում, սրբելը սիրաւի պիտեար
 է, անտուամենայնիւ դորա վերայ նոյնպէս ուշք դարձնելու է, անտու-
 թէ ոչ մի այդպիսի հոյակապ եկեղեցում այլ անտիճան կեղծոտու-
 թիւն տեսնելու չէ՛ կարող ոչ Աստուծոյ և ոչ քանդականց հաճոյ՛
 թուել։ Այլ եկեղեցւոյ շինութեան ծախուց ծիշը հաշիւը ոչ մի
 տեղից չկարողացայ իմանալ, որովհետեւ այդ հաշիւները գեղեցիկ
 քննուած և ստուգուած չեն, միայն շատեր ասացին, որ նորա վերայ
 100,000 բուբուց աւելի ծախք է եղել, բացի այն որ տեղական ժող-
 ղովորականներից և ասեմֆականք հերթով ձրիարարող շէնտուէն և
 սկզբից մինչև վերջը ամէն զորքով և զորքով իմաց առնելով
 բոլոր եկեղեցւոյ արեւելեան կողմում շինուած են մի կարգ նորաշէն և

1) ՍՄՂակի թէ Վեդուի մէջ վերջին օրերումս տպուած մի նամա-
 կից երևում է որ ժողովրդականք ձեռնարկել են իւրեանց այդ պարտքը
 կատարելու ինչպէս նամակից երևում էր 50000 միմեայն լա՛ն Անանիա
 կեանքն է նուրբել, զձմի ծառայից ցամայ տալապապան մարտնչոյ
 ազոս յոնաւանա լա՛ն մը ընթրիմ տամայմայ և Թան յոյ. լըն

ՖԻԷՍՎՈ (սաստիկ շարժուած.)

Լէօնօրա, այս ի՞նչ արիր ինձ: (Նա ուժաթափ ընկնում է նորա վզին.) Ես էլ ոչ մէկ ջէնօվացու աչքին կարող չեմ երևիլ: —

ԼԵՕՆՕՐԱ (ուրախ և շուտ.)

Ե՛կ, փախչենք, Ֆիէսկօ—դէն ձգենք այս փայլուն ոչնչութիւնը, գնանք դերեցիկ դաշառվայրներում բոլորովին անձնատուր լինիք սիրոյ: (Հիացած սխմում է նորան իւր կուրծքին.) Մեր հոգիները մաքուր, ինչպէս պայծառ երկնքի կապոյտը, էլ չեն վարակուիլ վշտի սև շրնշով — Այն ժամանակ մեր կեանքը կարկաջուն վտակի պէս ներդաշնակութեամբ կը հոսի դէպի իւր Արարիչը: (Լսվում է թնդանօթի ձայն: Ֆիէսկօն վեր է թռչում: Բոլոր դաւակիցները մտնում են դահլիճը.)

մտնողով: **ՏԱՍՆԵՒՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅՐ**

Մտնողով: **ԴԱԻԱԿԻՑՆԵՐ**

Ժամանակը հասնւ:

ՖԻԷՍՎՈ (Լէօնօրային հաստատ ձայնով.)

Միան բարով. միան բարով յախտեան—կամ վաղը Ջէնօվան կը լինի քո ոտի տակ: (Ուզում է դուրս վազել.)

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ (աղաղակում է.)

Կոմսուհին ուշաթափվում է: (Լէօնօրան վաղ է ընկնում: Սմինքը վազում են նորան բռնելու: Ֆիէսկօն ընկնում է նորա առաջ.)

ՖԻԷՍՎՈ (հոգեմաշ ձայնով.)

Լէօնօրա: Գրկեցէք, ի սէր Աստուծոյ, փրկեցէք: (Բօզան, Բէլլան զալիս են նորան օգնելու.) Աչքերը բաց է տնում: (Վեր է թռչում.) Այժմ գնանք—Դօրիայի աչքերը փակենք: (Դաւակիցները շտապով դուրս են գնում: Վարագոյրը իջնում է.)

ԳԵՐՈՐԳ ԲԱՐԺՈՒԴԱՐԵԱՆ

Մտնողով: **ԴԵ ԶԱՐՈՆԱԿՈՒԻ**

(. ճառեղաց թխաւս) Օրմիւն

աղում է նամակնց փոխանս աթ) Էնի գրեա շնի պա լաղծծծ
—: Ելիկմ Նեկ յողար միգչա արդեանից թն շո լի սթ (ամիւն

(. առջ մ. փարս) ՄՊՈՏՈՂ

լղմնից յառնո մարդիկ որո ցմիքն մէք—օրմիւն ցմիւնի փիւ
—իս ցմիմի գաւառմնն միիողոյոյ Նաղմնիկաւաւաւ իմիւնի ցմիւն
լղոցան ցգմն **ԱՄԱԼՑԻԱՅԻՅ ՄԻՆՉԵԻ ԱՄԻ**
—մից ձա փաշի յիւրաղար մից լի ցողարաւ միւնի շաւոյոյ սիւնի
—չարիկմ սիւն փաւի մի (Շարունակութիւն) Գ) փաւաւաւ միւն— յաշ
միւն փիւնարաւի է նախաւ) Գ) լղմնի ցմիւն փաշ զի ցմիւնի փաւաւ
(լղմնի փաւ մի նաման ցմիւնի փաւաւ ցողոյ Նաղմնի է ցմիւն միւնի փաւ

Զ.

Ալէքսանդրապօլը դանիւում է Ներակայ դաշտում Ախուրեան
գետի մօտ, որ անցնում է քաղաքից մօտ երկու վերստ հեռաւորու-
թեամբ նորա արեւմտեան կողմից և զնում դէպի հարաւ: Այժմեան
քաղաքի հիւսիսային և հիւսիս—արեւմտեան կողմերում մինչև
այսօր ձգւում են մի քանի շարք խարխուլ հին տների, քաղաքի շին-
արարի, զինուորապէս հայաբնակ, Գիւմրի գիւղին, ուր կային 46
տուն հայք և 18 տուն մահմեդական պարսիկներ: Այդ պարտեզը
մինչև հիմայ կոչւում է «գիւղականների բաղ», որովհետև նորա-
նում բնակուող մօտ 500 անձինք երկրագործութեամբ են պարա-
պում: Հայերից յետոյ Գիւմրին փոփոխակի կերպով անցաւ Պարսից,
Վրաց, Տաճկաց ձեռքը, յետոյ Ռուսաց, յետոյ Ղարախայ Տաճկաց,
վերջապէս 1828-ին Ռուսները բոլորակն տիրեցին նորան իւր շրջա-
կաններով, և ահա այդ ժամանակից յետոյ սկսաւ այժմեան քաղաքի
շինութիւնը 1830 թուականում: Կարնից, Կարսից, Բայազէթից և Բիթ-
լիկից դաղթող հայ ժողովրդեան ձեռքով: Այդ դաղթականութիւնից
յետոյ Գիւմրի անունը փոխուեցաւ մի Ռուս կայսերազօնի անունով
Ալէքսանդրապօլ կամ աւելի ճիշդը Ալէքսանդրապօլ:

Պաղտականութիւնը ինքնըստինքեան կարծես մի ամենամեծ
չարիք էր խեղճ ժողովրդի համար, որ նա հարկադրուեցաւ նորա-
նոր վտանգների էլ (էնթարկուել և) իսպառ հալու մաշ անել իւր
տնտեսական դրութիւնը: 1840 թուականում չուան, 1847-ին

*) Տես նախընթաց շրջանի № XII.

խօսերան և 1848-ին մորելիս մեծամեծ հարուածներ տուին ժողովողեան, որ ողի ի բռին սկսաւ փախչել, ցրուիլ մասամբ այլևայլ տեղեր, ոմանք բարեբաղդաբար մինչև իւրեանց թողած հայրենիքը: Բայց մեծ մասը ստիպուած մնաց այդ իւր երկրորդ հայրենիքում և ամէն տեսակ հարուածներին ու նեղութիւններին տանելով, կանգնեց հետզհետէ այժմեան քաղաքը: Ալէքսանդրապօլը (4500 տուն բարձր. ծովի մակ.) իւր արտաքին դիրքով, գեղեցկութեամբ, ուղիւղածիւր և կանոնաւոր փողոցներով, գեղեցկաշէն և բաւական փառաւոր շինութիւններով, բազմամարդութեամբ և առևտրական դործունէութեամբ կովկասի և Անդրկովկասի բոլոր գաւառական քաղաքների մէջ առաջինն է: Նոյն իսկ Նրեանը, որ նորա նահանգական քաղաքն է, շատ բաներում յետ է մնացել: Ալէքսանդրապօլի շինութիւններին առաւել գեղեցկութիւն տուող է նորա կարմիր և սև փափուկ քարը, որոնցով լին է շրջակաները, մանաւանդ խաչքար և Ղանկիճա գիւղերը, որոնք տալիս են սև քար, և Գէրպենտ, Ղծնախղաւ և Զաջուռ գիւղերն, որտեղեց դուրս է գալիս կարմիր քարը: Առաջին տեսակի մի արշինանոց քարը արժէ 25 կոպ. իսկ երկրորդինը 50 կոպ. բայց ի հարկէ այդ գները փոփոխվում են նայելով թէ տարուայ որ ժամանակին է պահանջվում քարը և որ տեսակը, անկեան թէ ճակատի, սալայատակի և այլն: Շինութեան փայտ Ալէքսանդրապօլը ստանում է Ախալքսայից, Բօրժոմից և պատերազմից յետոյ է: Սօղանլուխից, իսկ վառելափայտ տալիս են միմիայն Փամփակի մեծամեծ անտառներն (բարդի, թեղօշ, որոյ սաժէնը արժէ 25—30 ռ.): Վառելիքի տեղ այս կողմերում գործածվում է նաև աթարը, որի մի սայլը 100 հատ, արժէ 2½ և 3 ռ. (Ախալքալուում 2 և 2½ ռ.): Մի պակասութիւն Ալէքսանդրապօլում, որ իսկոյն ճանապարհորդի աչքին է ընկնում, այդ նորա բոլոր շինութիւնների (եկեղեցիները բացառութիւն են) տափարակ կտուրներն և անսալայատակ փողոցներն են: Այդ վերջին հանգամանքի շնորհիւ Ալէքսանդրապօլիք ստիպուած են շատ անգամ փոշւոյ մեծ քանակութիւն կլանել: Քաղաքի արևմտա—հարաւային կողմում ձգուող ահագին գերեզմանոցներն ի հարկէ ունին իւրեանց վնասակար հետնանքը առողջապահութեան վերաբերութեամբ: Այդ կողմերի գերեզմանոցներից ռուսաց միակ պարսպապատ գերեզմանոցը արդէն լցուած լինելով, քաղաքի արևելեան կողմում բացուած է նոր գերեզմանատուն և այն ևս լեցուելու մօտիկ է: Ալէքսանդրապօլից մի

ՖԻԼՍՈՒ

(մեծ քայլերով ման է դալիս սենեակի մէջ.)

Փոքրոգութիւնը ամենամեծ վանդն է: Մեծութիւնը պահանջում է զորհ:

ԼԵՕՆՈՐԱ

Մեծութիւն, Ֆիլսոփոս:—Ո՛հ, ինչե՞ք քո հանձարը այդքան թշնամի է իմ սրտին:—Տէս: Ես հաւատում եմ քո բաղդին, ու զուգահեռ ասել, կը յաղթես—Այն ժամանակ վայ ինձ, ամենաթշուառ կնոջը, ես տարաբաղդ կը լինեմ, եթէ չյաջողե՛քեզ. եթէ յաջողե՛ք—ամենատարաբաղդ: Այստեղ ընտրութիւն չկայ, սիրական: Եթէ Ֆիլսոփոս դուքս չի դառնալ, կորած է նա: Կորած է իմ ամուսինը, երբոր կը գրկեմ դքսին:

ՖԻԼՍՈՒ

Ես այդ չեմ հասկանում:

ԼԵՕՆՈՐԱ

Ո՛վ իմ Ֆիլսոփոս, զահի այդ մրրկալից մթնոլորտի մէջ թառամում է սիրոյ քնքոյշ բոյսը: Մարդու սիրտը, թէ՛ և այդ մարդը ինքը Ֆիլսոփոս լինի, անչափ նեղ է երկու ամենակարող անտուշածների համար—աստուածներ, որոնք այնպէս հակառակ են իրար: Սէրը ունի արտասուութներ, և կարող է հասկանալ արտասուքներ: Գահասիրութիւնը ունի երկաթէ աչքեր, որոնց մէջ երբեք չեն փայլում զգացմունքի մարգարիտները—Սէրը ունի միայն մէկ բարիք, նա հրաժարվում է բոլոր մնացած աշխարհից: Գահասիրութիւնը անվատանջ է լինում կոռուպտելով ամբողջ բնութիւնը:—Գահասիրութիւնը քանդում է աշխարհը և բանտ է դարձնում: Սէրը անապատն էլ փոխում է դրախտ:—Միթէ դու հիմա կը կամենայիր հանգստանալ իմ կուրծքի վերայ, եթէ մի կամակոր հպարտի բաղնէք քո տէրութիւնը:—Միթէ ես հիմա կը կամենայիմ ընկնել քո գիրկը, եթէ քո ինքնիշխանական երկիւղը լսէ մարդասպանների քայլերը վարազդորի ետեւ, և փախտական անէ քեզ սենեակից սենեակ, վերջնապէս լայնաչեայ կասկածը կը վարակէր մեր ընտանեկան համաձայնութիւնը:—Եւ այն ժամանակ երբոր Լէօնօնօրան կը բերէ քեզ զովացուցիչ խմիչք, դու ցնցունելով յետկը մղես զաւաթը և իմ քնքութիւնը կ'անուանես թունաւորիչ:

ՖԻԼՍՈՒ (սաքսափած կանգնում է.)

Լէօնօրա, բաւական է: Դու մի սարսափելի տգեղ պատկեր է:

ԼԵՕՆՈՐԱ

Բայց էլի դեռ լրացած չէ պատկերը: Ես կ'ասէի, զոհիր սէրը մեծութեան. զոհիր հանգստութիւնը—եթէ միայն Ֆիէսկօն մնար առաջուանը:—Տէր Աստուած, ասա մահացու հարուած:—Շատ հազիւ բարձրանում են գահի վերայ հրեշտակներ, աւելի հաւելի իջնում: Ով որ կարող է չվախենալ ոչ մէկ մարդուց, միթէ նա գութ կ'ունենայ մարդու վերայ: Ով որ իւր ամէն ցանկութիւնը յայտնելիս կարող է շանթեր արձակել, միթէ հարկաւոր կ'ը համարէ՞ նա մի քաղցր խօսք արտասանել: (Նա լուծ է, յետոյ համեստութեամբ մօտենում է նորան, բռնում է նորա ձեռքը և շարունակում է ամենաթեթեւ դառնութեամբ.) Իշխանները, Ֆիէսկօ, այդ անյաջող գաղափարները կամեցող, բայց անկարող բնութեան—սիրում են կանգնել մարդկանց և Աստուծոյ մէջ.—ամբարիշտ արարածներ, վատ արարիչներ:

ՖԻԵՍԿՕ

(անհանգիստ քայլում է յետուառաջ.)

Լէօնօրն, բաւական է: Արդէն կամուրջը վերցրած է իմ ետևից—

ԼԵՕՆՈՐԱ. (տխուր նայում է նորան.)

Բայց ինչի՞ իմ ամուսին: Միայն կատարումս գործերը էլ անձ հնար է ոչնչացնել: (Բնաբշտութեամբ և մի փոքր խորամանկութեամբ.) Երբեմն դու երգում էիր ինձ, որ իմ գեղեցկութիւնը ոչնչացրել է քո բոլոր մտադրութիւնները—դու սուտ ես երգուել: Կեղծաւոր, կամ իմ գեղեցկութիւնը թառամել է վաղօրօք:—Հարցրո՞ւ քո սրտին, թէ ով է մեղաւոր: (Ջերմութեամբ, երկու ձեռով գրկելով նորան.) Յետոյ արածի, զգաստացիր: Հրաժարուի՞ր: Սէրը կը վարձատրէ քեզ: Եթէ իմ սիրտը կարող չէ կշտացնել քո անյաղ քաղցը—հէ, Ֆիէսկօ, ասա թագը անելի անկարող կը լինի:—(Փաղաքեղով.) Ե՛կ, ես լաւ սովորեմ քո բոլոր ցանկութիւնները, բնութեան բոլոր կախարդանքը կը ձուլեմ սիրոյ համբոյրի մէջ, որ այս երկնային կապանքերի մէջ անհամար վեհ փախտականիս: Բո սիրտը անսահման է, Ֆիէսկօ: Բայց սէրը չունի սահման: (Բնաբշտութեամբ.) Բաղդաւորել մի խեղճ արարած—մի արարած, որ իւր երկինքը քո գրկի մէջն է տեսնում—միթէ այս կարող է գատարի տեղ թողնել քո սրտի մէջ:

ՖԻԷՍԿՈ (զուլա տալով հիւրերին.)

Դուք վկայ էիք:—Փրկեցէք իմ պատիւը Ջէնովայում: (Դաւանդեցներին.) Դուք կը գաք իմ ետեւից, երբ որ թնդանթը կ'որոտայ:

(Բոլորը դուրս են գնում.)

ՏԱՍՆԵԻԶՈՐՍԵՐՈՐԻ ԵՐԵԻՈՅՐ

ԼԵՕՆՕՐԱ, ՖԻԷՍԿՈ

ԼԵՕՆՕՐԱ (երկիւղով մօտենում է նորան.)

Ֆիէսկօ—Ֆիէսկօ—ես կ'իսովչափ միայն հասկանում եմ ձեզ, բայց արդէն սկսում եմ դողալ:

ՖԻԷՍԿՈ (ծանրութեամբ.)

Լէօնօրա—ես երբեմն տեսնում էի ձեզ մի Ջէնովայի կնոջ ձախ կողմը կանգնած—տեսնում էի, ինչպէս դուք ազնուականների ժողովներում պէտք է բաւականանայիք աստեանների երկրորդ ձեռի համբոյրով—Լէօնօրա—այդ բանը ցաւեցնում էր իմ աչքերը: Ես վճռեցի, որ այդ էլ չպէտք է լինի—և էլ չե լինիլ: Լսում էք այս պատերազմական աղմուկը իմ պալատի մէջ: Ինչից որ դուք վախենում էք—ձշմարիտ է:—Գնացէք ձեր անկողինը, կոմսուհի—վաղը ես կը գար թեցնեմ դ ք ս ու հ ու ն:

(ԻտիւմէՕՆՕՐԱ)

(ձեռները ծալելով ընկնում է աթոռի վերայ.)

Տէր Աստուած, իմ նախազգացութիւնը: Ես կորած եմ:

ՖԻԷՍԿՈ (վսեմութեամբ.)

Թողէք խօսքս վերջացնեմ, սէր իմ: Իմ պապերից երկուսը կրում էին երբեակ թագը: Ֆիէսկօների արիւնը առողջ հոսում է միայն ծիրանու տակ: Միթէ ձեր ամուսինը պիտի փայլի միայն ժառանգական փառքով: (Կենդանի. իթէ նա իւր մեծութիւնը պէտք է պարտական լինի անհաստատ զիպուածին, որ իւր հաճոյքը կատարելով փառած վաստակներից հիւսել է մէկ Յովհաննէս Լուդովիկոս Ֆիէսկօ: Ոչ, Լէօնօրա: Ես շատ հպարտ եմ, որ իբրեւ պարգև ընդունեմ այն, ինչ որ ինքս կարող եմ վաստակել: Այս զիշեր ես կը ձգեմ հապերիս զերեզմանի մէջ փոխ առած զարդ—Լավանիա կ'օմսերը մեռնում են—իշխանները սկսվում են:

1. Թոշակաւ տալերոններն ինքաբանչիւր քաղաքներում ստացուած աւա (2-ից մինչև 10 ռուբլի) Թոշակադրամի դումարն 2,500 ռ.
2. Ութն Վիւրացի պատկերի արդիւքն մասաւոր 2000 ռ.
3. Կենաց փայտի մ. մասունքի արդիւքն 500 ռ.
4. Բանակու թիւ ընկերովի կրպակների արդիւքն $\frac{1}{2}$ բաժինն 3000 ռ.

Մամաուցի գաշարի գումարն 8000 ռ.

Տարեկան ծախուց գումարն հասնում է 5000 ռ.

Աւելանում է 3000 ռ.

Այդ աւելացած գումարի տնտեսութեամբ այժմ ուսումնարանը ունի պատրաստի դրամադուլս 15,000 ռուբլի: Ուսումնարանի տնտեսական վարչութիւնը կազմուած է 6 հոգաբարձուներից և մի նախագահից:

Գ.) Արդութեան օրիորդական հոգևոր ուսումնարան, որ բացուած է հանգուցեալ իշխան Դահրաման Արդութեանի կտակած 40,000 ռ. տոկոսով: Դասարանների թիւն է 4, որոնցից 2-ը իրերայաջորդ պատրաստականներ և առաջին ու երկրորդ դասարաններ: Աշակերտուհեաց թիւը 120: Ուսուցիչները վեճակային դպրոցի ուսուցիչներն են: Դասախօսում են միևնոյն լեզուները և առարկաները, ինչ որ վեճակային դպրոցում: Միայն այստեղ աւելանում է ձեռագործը, իսկ պակասում երկրաչափութիւնն ու զճաղրութիւնն: Ուսումնարանը ղեկողներած է յարմարաւոր տան մէջ և պահպանվում է 1.) կտակած գումարի տոկոսով, 2.) իւրաքանչիւր քաղաքներում վճարուող 6 ռ. Թոշակդրամներով: Տարեկան ծախուց գումարն հասնում է 3000 ռ.: Ուսումնարանի պատրաստի դրամադուլսն է 26,171 ռ. 97 $\frac{1}{2}$ կ. որից 25,000 ռ. բանքայումն է, իսկ մնացեալը առձեռն դրամ ընթացիկ ծախսերը հոգալու համար: Կտակուած 40,000 ռուբլի գումարի մի մասը ուսումնարանի վարչութեան պիտի յանձնուի, ըստ մտաց կտակի, հանգուցելուց ինծ մահուանից յետոյ: Ուսումնարանի վարչութիւնը կազմվում է 4 հոգաբարձուներից և մի նախագահից, որ միևնոյն վեճակային դպրոցի հոգաբարձութեան նախագահն է: Արդութեան ուսումնարանում միմիայն կան 12 սաներ հանգուցեալ Արդութեանի անունով: Մնացեալները բոլորն էլ Թոշակատու են:

Գ.) Սահականուշեան օրիորդական ուսումնարան վարձուած ու անյարմար շինութեան մէջ ղեկողներած: Աշակերտուհեաց թիւը 75,

ուսուցչաց 10-ը (Արղութեան և Վիճակ գաղթի ուսուցիչները): Դասարանների թիւն է 3, որոնցից 2-ը իրերայաջորդ պատրաստականներ և առաջին դասարան: Դասախօսութեան կրօն, հայոց և ռուսաց լեզուներ, թուաբանութիւն, տարերք բնական դիտութիւնների, ձեռագործ, երգեցողութիւն և վայելչագրութիւն: Այլ ուսումնարանից դուրս եկողները կեանքի համար չափաւոր պաշար կըստանան, բայց ուսման ընթացքը պնդէս է յարմարեցրած, որ ցանկացողները կարող են մննել Արղութեանի առաջին դասարանը:

Սահականուշեան ուսումնարանը բացուած է 1873 ամի մայիսի 28-ին ուսուցչական խմբի (արժ. Մինաս քահանայ աէր—Խաչատուրեան պ. պ. Բեգնազարեան, Աղայեանց, Ղաւկասեանց, Արշակունի, Ամիրեանց և Արապաճեանց Մկրտիչ) ագնիւ ջանքով և աշխատանքով՝ գեր. Սուքիաս եպիսկոպոս Պարզեանի յաջորդութեան ժամանակ:

Ուսումնարանը յատկացրած է աղքատ դասակարգի աղջկանց համար և սկզբում ձրիավարժ է եղել, բայց 1877 թուականից սկսեալ 23 հոգի կարողաւոր աշակերտուհիներից սկսեւ են թոշակաւ դրամ ստանալ իւրաքանչիւր քառամսեկում 2-ական րուբլի:

Սահականուշեան ուսումնարանի վարչութիւնը կազմուած է ուսուցչական խմբից: Ժողովրդից կայ միմիայն մի գանձապահ, որ ընտրուած է ինքը, ուսուցչական խումբը:

Ուսումնարանը հիմնուած օրից մինչև այսօր ամենախաղաղ և յաջողակ կերպով յառաջ է գնում շարունակելով օգնել Ալէքսանդրապօլս աղքատ օրիորդներին: Ուսումնարանի մուտքը եղել է մինչև ի 1-ն յունվարի 1879 ամի 2267 ռ. 87 կ. այնուհետև վեց ամսուայ միջոցում վարչութիւնը ձեռք է բերել 2083 ռ. 56 կ. այնպէս որ առ 1-ն յուլիսի 1879 ամի ուսումնարանը ունի, վեց ամսուայ միջոցում եղած 570 ռ. 82 կ. ծախսը դուրս գալով, պատրաստի դրամ 3781 ռ. 61 կ. որից 2000 ռ. արդէն բանքում է, 1000 ռ. շուտով պէտք է ուղարկուէր, մնացեալ 781 ռ. 61 կ. կազմում են առձեռն դրամ և ուսումնարանապատկան իրեղէնք և ուսումնական պիտոյքներ: Ուսումնարանի ծախքն է տարեկան 1000 ռուբլի, ուսուցիչները ձրիաբար են ծառայում, իսկ ծախք լինում է տան վարձի, վարժուհոյն, ծառային և այլ մանր բաների համար:

Սահականուշեան ուսումնարանի եկամուտն կազմուած է և կազմում է նուէրներից, կտակաւանդութիւններից, վիճակախաղերից և

Թատրոնական ներկայացումներից: Վիճակային և ԱրդուԹեան զպրոց-
ներում սկսեալ 1877 թուականից կայ մի մանկական ռէնթերցա-
սիրաց ընկերութիւն, որոյ կանոնադրութիւնը, հաստատուած ուսուց-
չական խմբից բաղկանում է 14 յօդուածներից:

Այդ յօդուածներից մինի գորութեամբ աշակերտներից և աշա-
կերտուհիներից ցանկացողները միմիայն վճարում են շաբաթական
2 կոպ. տուրք, որից կազմուել է մի փոքրիկ դրամադուլս, որով ձեռք
են բերուած և էլի բերվում են մանկական զրբեր ընթերցանութեան
համար: Ձննելով այդ փոքրիկ մատենադարանը և կարգալու համար
զրբեր վերցնողների ցուցակը՝ ես տեսայ որ մատենադարանի զրբերը
յաջող ընտրութեամբ է կոչել և որ գովելին է կարգացողներ շատ են
եղել: Կարգացողը ազատ օրացներում մատենադարանապետին կամ
այն ու այն ուսուցչին հաշիւ է տալիս իւր կարդացած զրբի բովան-
դակութեան մասին: Դպրոցները ունին շատ ուսուցչական գործիք-
ներ, որոնցից յիշելու արժանի են յօրինակ մեր միւս քաղաքի դպ-
րոցներին:

1. Անատոմիքական մօդելներ:

2. Գիտական և գրական գործիքներ:

3. Աշխարհագրական քարտէշներ և ընտիր երկրագնտիր:

4. Գծազրական օրինակներ և ձևեր:

5. Նկարչութեան բազմաթիւ և բազմատեսակ օրինակներ և
տեսարաններ:

6. Գիպսով շինած երկրաչափական մարմիններ:

7. Ֆիզիքական, զլխաւորապէս ջրակշռական, լուսաբանական,
էլեքտրական, մագնիսական և ուժաբանական (զինամիքա) ձիւղերի
վերաբերեալ գործիքներ:

8. Կենդանաբանական, բուսաբանական և հանգաբանական հա-
րուած ժողովածու պատկերներ:

9. Սրբազան պատմութեան վերաբերեալ պատուական առ-
լաղներ, ձիւթանկար մեծ պատկերներ (անգլիական տպագրութիւն):

Արձակուրդների պատճառով աշակերտները և աշակերտուհիները
ցրուած լինելով ես կարողացայ անձամբ տեսնել և ստուգել ուսա-
նողաց յառաջադիմութիւնը, բայց մանրամասն գննելով ուսուցիչ
րանների ցուցակները, դասագրքերը, ծանօթ լինելով ուսուցիչներից
շատերի հետ, խմանալով հոգաբարձուաց ունեցած եռանդն ու միա-

բանական ուղղութիւնը և հաշտ վարմունքը ուսումնական հետ, համարձակ կարելի է ասել որ Ալէքսանդրապօլի մեր ազգային այդ ուսումնարանները օրինակելի են և ամբողջ փոխարքայութեան մէջ գտնուող գաւառական քաղաքների բոլոր ազգային հոգևոր դպրոցներից միշտ բարձր: Միջոցների համեմատութեամբ նոքա կարող են մրցել և Ներսիսեան դպրոցի հետ, իսկ Արղունթեան ուսումնարանը ամենայն իրաւամբ կարող է թիֆլիզի Գայիանեանի փոքր քոյրը համարուիլ:

Առանց անհիշու վերատեսչի, առանց մի համալսարանական ուսումնաստացող ուսուցչի և հոգաբարձուի Ալէքսանդրապօլի ազգային դպրոցների վարչութիւնները իսկօք մրջնակների նման թէ երկար տարիներ լռիկ մնէին գործել են լուսաւորութեան վաւ գործի մէջ, և թէ նիւթական միջոցներ են ձեռք ձգել միւսնոյի ժամանակ և այնպիսի մի գովելի ընթացք տուել իրենց գործունէութեան և անտեսական հաշիւներին, որ թէ գործը լաւ է առաջ գնացել և թէ միշտ շատ կամ քիչ գումար անտեսել: Ինչ որ վերաբերում է տեղական ժողովրդեան, փառք ու պատիւ նորան, նա եղել է և կը լինի ի հարկէ միշտ պատրաստ և համակրող իւր ուսումնարաններին թէ սրտով ու հոգով և թէ փողով: Վիճակային դպրոցից սկսեալ մինչև յետին ծխական դպրոցն լիքն են մանուկներով, որոց ծնողք անտրտունջ տալիս են պահանջուած թոշակադրամք: Պ. Աբիսողովմ Յովհաննիսեանցի անսուշ ընտրուելը յոյս է տալիս որ Ալէքսանդրապօլի ուսումնարանները աւելի կը լաւանան, նորա հոգացողութեան զինաւոր առարկաներից մինը, ես կարծում եմ, պէտք է լինին ծխական դպրոցները:

Հետեւեալ թուանշաններից երեւում է թէ վիճակային դպրոցը որ աստիճան արժանացել է ժողովրդեան համակրութեանը և թէ որքան սաներ է կրթում: Այդ դպրոցի աշակերտաց թիւը էր 1869 թուականում 149 հոգի, 1870-ում 156 հոգի, 1871-ում 111 հոգի, 1872-ում 132 հոգի, 1873-ում 170 հոգի, 1874-ում 214 հոգի, 1875-ում 247 հոգի, 1876-ում 365 հոգի, 1877-ում 370 հոգի, իսկ 1878-ում, ինչպէս տեսանք, 320 հոգի: Վերջին տարուայ աշակերտաց թուի պակասիլը, ինձ անացին, հետեւանք պէտք է համարուի պատերազմին:

Յանկալ էր որ Ալէքսանդրապօլի այդ դպրոցների վերայ հոգաբարձուաց և ուսուցչական խմբի հետ առանձին ուշադրութիւն

դարձներ և խնամք տանէր տեղական յաջորդը, որ իւր համկացողութեամբ և կոչումով ըստ առաջնորդ և ղեկավար կարող էր լինել այդ վսեմ գործունէութեամբէն։

Ե. Начальная школа братьев Арабаджевых, որ բացուած է 1863 թուին, իսկ հաստատուած մարմնաւոր իշխանութեան ձեռքով 1875-ին Ուսումնարանում կան 87 աշակերտ բաժանուած վեց «рядъ-ի» և մի «рядъ» ևս նոր եկողներն են կազմում, որոնք մինչև ընդամենը 7 բաժանմունք։ Դասարանների թիւը 2, ուսուցիչները նոյնպէս երկու։ Դասախօսում են կրօն, առնուազ և հայոց լեզուներ, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, երկրաչափութիւն (sic) և абажия (սա էլ այն առանձին առարկաների կարգումն է), զճագրութիւն, իսկ երգեցողութիւն չկայ, զէթ աղեւսաբանութիւն չէր։ Ուսումնարանը կառավարվում է աշակերտներից ստացուած ամսական 2-ական ուրբէի թոշակադրամով։ Աշակերտները թէև բոլորն էլ հայ են և մեծ մասը փոքրիկ մանուկներ, բայց մանկավարժ պ. Արաբաճեանցը մայրենի լեզուից բարեհաճ էլ է նշանակել հաբաթական միմիայն 4 դաս և այն էլ միշտ վերջին ժամերը։ Իսկ երկրաչափութիւնը և զճագրութիւնը միտարրական ուսումնարանում մտցնելը իբրև առանձին առարկաներ և նոցա համար որոշ ժամեր յատկացնելը եթէ աչկակապութիւն չէ, անշուշտ մեծ սխալութիւն է։ Մենք չենք պարմանում պատահելով այս և այն քաղաքում, այն և այն զիւղում Արաբաճեանցների նման հօշակարներին, որ ինքի ղեկավարած ինման, որոնք ձեռնարկում են կարկանդակներ երկու գործին, և դորանով այդ ողորմելիքը կարծում են թէ վրեժաւորութեան գործին են ծառայում և «Աստուծուն կաշտուն մատուցանում», բայց մենք աւելի գորմանում ենք այն բանի վերայ թէ թողովրդական արքունի ուսումնարանների պ. տեսուչը մանկավարժական որ արէնքների վերայ հիմնուած թոյլադրում է որեւից Արաբաճեանցի կիրառիտ ու թաղոսի ժողովել իւր մօտ բազմութիւն խեղճ մանուկներ և նորանց բարոյապէս նահատակել։

Զ. Յայտկոյս կովկասեան հայ-կաթոլիկների հոգեւոր ուսումնարան, որի ղեկավարը նպատակն է հոգեւորականներ պատրաստել։ Աշակերտների թիւը 38 է, որոնցից 18-ը քահանայութիւնի դպիրներ են, իսկ 20-ը փոքրիկ մանուկներ։ Վերջիններս սովորում են անարրական ուսմունք, իսկ քահանայութեանը կրօն, հայոց լեզու (միթէ առնուազ լեզու հարկաւոր չէ), քերականութիւն, ճարտասանութիւն, աշխար-

Հագրութիւն, ընդհանուր և սրբազան պատմութիւն, բարոյական և տեսական աստուածաբանութիւն և երգեցողութիւն: Քահանայացուների կուսքը 7 տարի է տևում: 2 դաս օրական, ամէն մի դասը 3 ժամ տևողութեամբ: Մանուկներին սովորացնում է մի քահանայ տարեկան 60 ու. ուսուցիչ, իսկ քահանայացուներին Ալէքսանդր վարդապետ Արարատեանցը ճրիագբար, որովհետև ուսումնարանը ոչ մի յայտնի և նշանաւոր եկամուտ չունէ, իսկ եկեղեցւոյ մուտքը, ինչպէս վերելում յիշուեցաւ, հազիւ իւր ծախքը կը ծածկէ: Քահանայացուները վճարում էին մինչև պատերազմը տարեկան 60 ու, իսկ պատերազմից յետոյ 150 ուսուցիչ իւրաքանչիւրը, ևս և ալիւր (օրական 3 գրուանքայի հաշուով ամէն մինը): Այդ դումարը գործած դրվում է նոյն իսկ քահանայացուներին իրանց սնունդի համար, որովհետև դոքա գիշերօթիկներ են: Հայր Արարատեանցը մեր մէջ արդէն յայտնի է, որպէս ջերմ պաշտպան հայկական լեզուին և եկեղեցական ճէսերին և հէնց այդ պատճառով նա այնչափ հալածանք և նեղութիւն կրել է և գուցէ հիմայ էլ կրում է կրօնամուկ հայկաթողիկներէ, բայց չնայելով այդ ամենին նա էլի համբերութեամբ գործում է իւրովստան ուսումնարանական գործի մէջ, գտնուելով, ինչպէս նորա մերձաւոր և հեռաւոր բարեկամները հաւաստիացրին, յետին աղքատութեան մէջ: Ամօթ Ալէքսանդրապօլի մեր հայկաթողիկ եղբարց որ Արարատեանի նման մի պատուական անձի ծերութիւնը գէթ չեն մխիթարում, բայց աւելի ամօթ և յուսաւորչական հայերին, որ գէթ նոքա իւրեանց հերթում չեն օգնել ծերունի վարդապետին մի կուշտ փորով հաց ուտելու և իւր ուսումնարանը աւելի լաւ առաջ տանելու: (տես յո. 3. Եւպրատ. 42. 3. Եւպրատ. 42. 3.)

1) Երևանի թէմի վերատեսչի օգնական պ. Պաօշեանցը այս տարի մի առ մի աչքէ անցրել է այդ ուսումնարանները և յուսալի է որ զոցա բարեկարգութեան համար պարոնը պատշաճաւոր հոգացողութիւն կ'անէ: Այդպիսի դպրոցների կազմակերպութիւնը բոլորովին փոխելը և մանկավարժական խիստ կանոններին ենթարկելը մենք վստահաւոր ենք համարում, բայց մենք կարծում ենք որ առանց զոցա նախնական սկզբունքին դիպչելու կարելի է փոքր ինչ կարգ ու կանոնի տակ ձգել: Դոքա մեր ժողովրդեան իսկական և պատմական ուսումնարաններն են:

Ման. յօդ.

մենք նորանց կ'անուանենք հիմնարկու — կառավարիչների անուններովը որ են ա) Պետրոս քահանայ, Մատնիշեանց 70 աշակերտ (բ.) Մանուկ Ամատունի 50 աշակ. դ.) Հռիփսիմէ Զնկարեան 22 աշակերտ և աշակերտուհի (ամերիկական այդ ձևը շատ հայաբնակ քաղաքներում կայ, և հնաա չունենալից զատ, օգուտ էլ ունի) դ.) Գէորգ Նալբանդեանց 35 աշակ. ե.) Մկրտիչ Վարդանեանց 35 աշակ. զ.) Աղէքսանդր Մխիթարեանց 40 աշակ. է.) Աւետիս Տէր-Աւագեանց 20 աշակ. ը.) Վարոս Գիանճեանց, Մուշեղ Մամիկոնեանց և Սեդրակ Գրիգորեանց 60 աշակ. (այս ուսումնարանը և մասամբ պ. Մխիթարեանինը, մի կանոնաւոր ծխական դպրոց է ընդարձակ կուրսով.), թ.) Պօղոս Մալխասեանց 50 աշակ. ժ.) Մի վարպետ կին 35 աշակերտուհի, մի այլ կին (կաթսիկ) 20 աշակերտուհի: Այդ դպրոցները նահապետական ձևերով են յառաջ տանում իրանց զործը և կառավարվում են աշակերտաց և աշակերտուհեաց թօշակադրամներով ամսական 2 ուրբուց սկսեալ մինչև 40 կ.: Պ Մխիթարեանցը բաց անելու է մի ընդարձակ ծխական դպրոց գիւղական թաղում տեղական մանուկների համար, բայց ինչպէս վերջերում լսեցի, նա հրաւիրուած է ուսուցչական պաշտօն ստանալ վիճակ. հոգեւոր դըստրոցում, ուրեմն հաւանականաբար նորա մտադրութիւնը գուցէ չիրագործուի, կամ գուցէ ուրիշ ձեռքով իրագործուի: Առաջիկայ սեպտեմբերից Աղէքսանդրապօլում բացուելու է նոյնպէս և «ЖЕНСКАЯ ПРОГИМНАЗИЯ», որի վերայ և տեղական ժողովուրդներից նշանակուած են հոգաբարձուներ: Ուսումնարանը պահպանելու է ժողովուրդիան ձեռնարկութեամբ: Ուսումնարանները մեր ժամանակում դառել են մահու և կենաց խնդիր և ինչպէս կառավարութիւնը նմանապէս և ինքը ժողովուրդը կամ հասարակութիւնը պէտք է աշխատի ամէն տեսակ զոհաբերութիւններով շատացնել ուսումնարանների թիւը: Բայց այդ վսեմ զործը յառաջացնելիս մենք չպիտի մոռանանք թէ ո՞ր և ի՞նչ տեսակ ուսումնարաններ պէտք է բանանք, որ նորանցմով օգտուին տեղական հասարակութիւնը և տէրութեանական ընդհանուր շահերը: Ես չգիտեմ թէ ի՞նչ հիմունքների և պատճառների վերայ բացուելու է Աղէքսանդրապօլում իգական պրօգիմնազիա, այդ պատճառով և չեմ յանձն առնում մի որ իցէ գնահատութիւն անել այդ հիմունքների և պատճառների մասին, բայց ևս որքան կարողացայ ճանաչել Աղէքսանդրապօլին և նորա պէտքերին, այնտեղ իգական պրօգիմնազիա բանալն դեռ վաղ, ուրեմն և ապարդիւն կարող է

լինիլ և ահա իմ կարծիքով, ի՞նչու համար: Ալէքսանդրապօլում, ճշմարիտ է, կան շատ ուսումնարաններ, բայց դոցա մէջ, ինչպէս տեսանք, ուսումնարան կոչուելու իսկապէս արժանաւորութիւն ունին վիճակային և Արղութեան դպրոցները, դոքա էլ լինելով հոգևոր ուսումնարաններ անձեռնհաս են ռուսաց լեզուն լաւ կերպով առաջ տանել, մնում է միմիայն քաղաքական ուսումնարանը, որ իւր կազմակերպութեամբ չէ կարողացել զէթ մինչև հիմայ իւր կոչման համեմատ դորժ տեսնել այդ բազմամարդ քաղաքում: Եւ ահա այդ է զխաւոր պատճառը որ այդ ուսումնարանը տակաւին չէ կարողացել ունենալ աշակերտների բազմութիւն և մի կանոնաւոր մրցումն անել հայկական դպրոցների հետ: Ալէքսանդրապօլում դեռ չկայ մի օրինաւոր ռուսերէնադէտ երիտասարդ, որ իւր ուսումը քաղաքական դպրոցում առած լինէր: Արական սեռը Ալէքսանդրապօլում շատ յետադէմ է և յետադէմ է, իմ կարծիքով, նորա համար որ այդ քաղաքում դեռ մինչև հիմայ չէ եղել մի օրինաւոր դպրոց, ի հարկէ տէրութենական, որ իւր կազմակերպութեամբ և բարոյական միջոցներով ազդէր և, այսպէս ասած, իշխէր միւս ուսումնարանների վերայ, միևնոյն ժամանակ բարեկարգութեան և կանոնաւորութեան հայելի և օրինակ լինէր նոյա: Ահա մի այդպիսի դպրոց առ այժմ խիստ հարկաւոր է Ալէքսանդրապօլին, լինի այն քաղաքական դպրոց կամ գիմնազիա թէ պրօգիմնազիա: Բայց մի այդպիսի հարկաւոր պահանջ թողած մեր ուսումնական վարչութիւնը բայ է անում «женская прогимназия»: Մտածեցէք, պարոններ, թէ իդական սեւի հարցը դեռ ի՞նչ դրութեան մէջ է, նոյն իսկ եւրօպայում: համարեցէք թէ ո՞ր և քանի իդական գիմնազիաներ մենք ունինք ամբողջ Կովկասում: Ի՞նչ նպատակ կայ մի քաղաքի աղջիկներին փոքր ի շատէ կրթութիւն տալ, երբ այդ քաղաքի արական սեռը անկիրթ է: Չէ՞ որ այդ երկու տարերքն են, որ ժամանակին պէտք է մէկգմէկու հետ միանան այր և կնոջ անուններով: Ի՞նչ կանոնաւորութիւն և ի՞նչ կեանքի ներդաշնակութիւն կարող է լինել մի գերդաստանի մէջ, որի հայրը զիտէ միայն կեղնի, գշտի կը, չարին, հարին, դիօր և je vous remerci, pardon, manifique. Ինչպէս ամէն բանի մէջ, նոյնպէս և ուսումնարանական փափուկ հարցում, ցատքումներ անելը մի անխորհուրդ և ասպարհիւն դորժ է, և ամէն մի դորժ որ ժամանակի հետեւանք և պահանջ է, հրէշ է, չէ կարող օգնութիւն անել ընդհանրութեանը:

բ.) Գրագրին, ժառանգի, 12 աղքատ աշակերտու
 հիների շոր և կոշիկ և գրասենեակի ծախք 500 ռ. ընդամենը 3500 ռ.
 Տարեկան խնայուած փողի գումարն է . . 1,160 ռ.
 Հոգաբարձութիւնը այժմ պատրաստի փող ունի 5705 ռ.
 60 և որից 5000 ռ. ուրբին բանքումն է, իսկ մնացեալը առձեռն
 գրամ: 1877 թուականի սկզբում հոգաբարձութիւնը ունէր ընդա-
 մենը 612 ռ. 18 և. 1878 թուականի սկզբում այդ գումարը հա-
 սել է 4036 ռ. եռանդուն աշխատութեամբ ցովհանէս Տէր-Մատ-
 թէոսեանց և Ստեփաննոս Կուրչինեանց հոգաբարձուներին, որոնք մի
 և նոյն ժամանակ պահպանել են իւրեանց աղքատներին: Հոգաբար-
 ձութեան գործունէութիւնը մեծ շնորհակալութեան արժանի է
 բայց բաւելի լաւ չէր լինիլ որ այդ գումարը գործադրուէր աղքատա-
 նոցի վերայ և ոչ աղքատների, որոց թիւն ու տեսակը խիստ շատ է
 և շատերն էլ անիրաւացի կերպով են ստանում, այնպէս որ այդ
 կերպով մասնատուած փողը աղքատներին մի էական օգուտ չառ-
 լուց դատ, մէջ տեղում իւրաքանչիւր տարի մեծ գումար կարելի է
 ասել, վատնվում է: Գարձեալ այդ հոգաբարձութիւնը de facto
 ենթարկվում է ոչ մարմնաւոր և ոչ հոգեւոր իշխանութեան և
 նորա մատեանները ոչ ոք չէ գննում, գէթ ինձ այդպէս ասացին, և
 վերջին տարուայ մատեանները, որոնք ես տեսայ, սորան ապացոյց են:
 Ան որովհետեւ հոգաբարձութիւնը ղեակելվում է ձրիաբար եկեղեցա-
 պետիկան տան մէջ, որովհետեւ վերոյիշեալ 11 դուքաններն շինուած
 են պ. պ. Նազարէթ Կոստանեանց, ցարութիւն վանեցեանց և
 Սրշակ Տիգրանեանց հոգաբարձուների աշխատութեամբ և հոգատա-
 րութեամբ եկեղեցական գումարով, ուստի և աւելի պատշաճ և
 վայելուչ էր որ հոգեւոր իշխանութիւնը այդ հիմնարկութիւնը առ-
 նէր իւր անմիջական իրաւանց տակ, մի հոգեւորական անձն ևս նշա-
 նակուէր հոգաբարձուաց հետ և աշխատէր աւելի կանոնաւոր և նպա-
 տակայտմար կերպով առաջ տանէր այդ աստուածահաճոյ գործը:
 Ապա թէ ոչ նպատակ չկայ հոգեւոր կառավարութեան կողմից հո-
 գաբարձուներին տալ ժապաւինեալ մատեան և չունենալ իւր ներ-
 կայացուցիչը հոգաբարձութեան մէջ և չիմանալ թէ ի՞նչ է ժողովում
 և ո՞ւր ու ի՞նչպէս գործադրվում:

Եկեղեցւոյ բարեգարգութիւն, հայ մանկուոյ կրթութիւն և
 աղքատաց խնամատարութիւն, ահա հոգեւոր իշխանութեան նշա-

նաբանը ներկայ ժամանակում, դէպի որը ուղղած պէտք է լինի ամէն մի հողեւորականի ջանքը սկսեալ կաթուղեկոսից մինչև յետին քահանան, և եթէ այդ պարտաւորութիւնը կը կատարուի անսխառնաբար, ժամանակի պահանջներին յարմար, թող վտահ լինի հողեւոր իշխանութիւնը որ ժողովրդեան կողմից համակրութիւն և զօհաբերութիւն միշտ կը գտնէ: Հետազօտեցէք ամէն մի քաղաքի, ամէն մի դիւղի ժողովրդեան կեանքը, սովորութիւնները և հակումները և կը տեսնէք որ ամէն մէկը զորանցից ունի իւր մէջ այս կամ այն բարեգործական հիմնարկութիւնը, այսքան և այնքան փող դրամադուլիս, բայց այդ ամէնը նահապետական միջոցներով է կառավարվում և զործադրվում շատ անգամ ապարդիւն կերպով: Առանց այդ սովորութեանց հիմունքը խախտելու, առանց այդ և այդպիսի հիմնարկութիւնք քանդելու, կարգի կանոնի տակ դրէք նորանց և մենք կ'ունենանք ամէն մի քաղաքում աղքատանոց և ամէն մի գիւղում ուսումնարան և այլն: Թէ Ալէքսանդրապօլի, թէ Ախալցխայի, թէ Ախալքալակայ վիճակների զիւղերում ես տեսայ ուսումնարաններ, որոնք չեն կարողանում ուսուցիչներ պահել, բայց տեղական եկեղեցիները ունին տարեկան 150 և մինչև 200 ուսկամուտ, որոնք չեն զործադրում ուսումնարանների վերայ, և ըստ մեծի մասին կորչում են այս և այն երիցփոխանի կամ զործակառարի շնորհիւ և անփութութեամբ: Արովհետև ժողովուրդը այժմ սովոր է եկեղեցւոյն տալ աւելի քան ուսումնարանին, ուստի փոխանակ ժողովրդից ուսումնարանի անունով նորից փող պահանջելու, առէք եկեղեցւոց և սուէք ուսումնարանին, վաղը ժողովուրդը էլ կ'ուտայ եկեղեցւոյն:

Արքան եւ յիշում եմ նորին Վահագնութեան կամքը և հրամանն էլ այդպէս է: Բայց այդ հրամանները թղթի վերայ են և նորանց զործադրող չկայ նամանաւանդ զիւղերում: Ալէքսանդրապօլի եկեղեցին և ուսումնարանները դրամազուլիս ունին, բայց վիճակային դպրոցը կազարմայից էլ ստոր շինութիւն է: Ախալցխայի եկեղեցին բանքումը փող ունի, բայց կարանկեսեան ուսումնարանը բլչում է: Ծխական կամ թաղական դպրոցների, որոց այնքան կարեւորութիւն կայ, թիւը չէ աւելանում: Ախալքալակայ եկեղեցին 2000 ուսրի դրամազուլիս ունի, բայց Մեսրոպեան ուսումնարանը փուլ է եկել և նորոգելու փող չկայ և մի երկու օրինաւոր վարժապետ բերելու ուժիկ չկայ, Սարխայ գիւղի (Ախալքալակայ վիճակում) եկեղեցին տա-

ման յոյզով բնիս, անգամայն անգամ է ևս փոքր անգամ ի մի լեզու

րեկան 150—170 ռ., եկամուտ ունի, բայց 5 կ. պատրաստի ուսումնարանին վերայ գործածելու իրաւունք չկայ, Ծուրղութ գիւղի (Ախալցխայի վիճակում) եկեղեցին 1700 ռ. աւելի փող ունէ, ուսումնարան ունէ բայց վարժապետ չունէ, այսպէս և շատ գիւղեր Ալէքսանդրապօլի վիճակում և ի հարկէ միւս բոլոր վիճակներում էլ¹⁾։ Ես հաւատացած եմ որ եթէ ամէն մի վիճակի գիւղերի համար յատուկ վերատեսուչներ կամ վերատեսչ օգնականներ լինէին և եկեղեցական գումարներն նորա իրաւանց տակ դնուէին, մեր բոլոր գիւղերը մի մի ուսումնարաններ կ'ունենային և միեւնոյն ժամանակ վերատեսչին իրան ռոճիկն ևս կը հոգային։ Եթէ կ'ասեն թէ դժուար է մեր գիւղերում ուսումնարաններ բաց անել, եթէ կ'ասեն որ փող չկայ, համակրութիւն չկայ և այլն, մի հաւատաք, այդ ամէնն էլ կայ, բայց դժբաղդաբար դործող, այդ միայն դործող անձինք չկան մեր մէջ, «չունձք բազումք են և մշուք սակաւ»։ Բացի անհատական անձանց գոհաբերութիւնները, բացի սահմանուած թոշակաւորմը մեր գիւղերը ամէն միւր ունէ այս ինչ ուխտատեղին, այս ինչ աւետարանը, այս ինչ մասունքը, որին ամենայն ջիւղեւանդութեամբ տալիս են առանց ստիպման իրանց քրտնաջան վաստակով ձեռք բերուած կուպէկը։ Սերմանելու, հնձելու և կաշտելու ժամանակ հայ գիւղացին միշտ բաժին է հանում իւր տէրտէրին, իւր եկեղեցւոյն և իւր վարժարանին ու Էջմիածնին, եթէ այդ տէրտէրը, այդ եկեղեցին այդ վարժարանը և այդ Էջմիածինը կարողանան, հայրաբար և ոչ բռնաւորաբար, բարեկամաբար և ոչ թշնամաբար, խնայողաբար և ոչ աղահաւար, ներդաշնակաբար և ոչ անկանոնաբար ու անխղճաբար ստանալ, գոել և գոբել և այդպէսով հետզհետէ իւրեանց վարկն ու համարումը վայր ձգել և այդ պատուական ժողովրդին յուսահատանել²⁾։

1) Հաստատ աղբիւրներից տեղեկացայ որ Ախալքալակայ վիճակի հայկական եկեղեցիները ունին 15000 ռ. գումար, որոնք երեցփոխանների և այս ու այն անհատի մօտ պահվում են։ Դեռ այդ գումարը հոգեւոր իշխանութեան յայտնի է, հապա ձեռքան գումարներ էլ կան, որոնք նորանից ծածուկ է պահում ժողովուրդը ըստ իւր սովորութեան։

2) Շիրակայ և Ախալքալակայ գիւղերում ձայնադրութեան ուսուցիչները իւրեանց վկայականներով մեզ յիշեցնում են Հռոմայ թողութեանց վկայագիրներն։ Ամէն մի վկայական 50-ից մինչև 500 և մինչև 1000 ռ. արժէ, և վկայական տրվում է երբեմն այնպիսիներին, որոնց երեսը ան-

միտքով զմիմեանս Երմանալով իմ (Երմանալով միտքով
մարտն մարտն Երմանալով զմի (Երմանալով միտքով
միտքով զմիմեանս Երմանալով իմ (Երմանալով միտքով
միտքով զմիմեանս Երմանալով իմ (Երմանալով միտքով
միտքով զմիմեանս Երմանալով իմ (Երմանալով միտքով

Ալեքսանդրապոլի ժողովրդականաց մէջ ուսումնասիրութիւնը
բաւականին արժարժուած է: ջնայելով այդ քաղաքի բազմաթիւ ու-
սումնարաններին, իրենց սրայքը ուսման տալու ցանկացողների թիւը
այնքան շատ է, որ եթէ 10—20 նորանոր ուսումնարաններ բացուէին,
նոքա ևս աշակերտներով կը լեցուէին և նոցա ծնողքը ուրախու-
թեամբ հարկաւոր ծախքերը կը հոգային: Փողոցներից անց կենալիս
դուք տեսնում էք խանութպաններին նստած կարդում են լրագիրներ,
խօսում են և վիճում: Գորանց դահլիճներից մի քանիսը մի մի տե-
սակ ընթերցարաններ են: Ալեքսանդրապոլում ստացվում են 100-ից
աւելի «Արարատ», «Փորձ» 50, 80-ի չափ «Մշակ», 50-ի չափ «Մեղու»,
և 5 օրինակ էլ «Մանկավարժական թերթ»: Ինչպէս ընթերցողը
տեսնում է Ալեքսանդրապոլում «Մշակ» աւելի է ստացվում քան
«Մեղու», բայց քաղաքը մեղուական ուղղութիւն ունի կարելի է ա-
սել: Ալեքսանդրապոլից Կանադան քաղաքներ ուսում են ստանում՝ 30
հոգի Տիֆլիսում, 12 Մոսկուայում, 7 Էջմիածնում, 5 Պետերբուր-
գում, 3-ը Գերմանիայում, 3-ը Ռումանի երկրագործական ուսումնա-
րանում, 3 Վրացիկավիպում և 1-ը Խարկովում, ընդամենը 64 հոգի:
Բայց այս ցուցակը կազմուած է 1877 թուականի սկզբում, հիմա
ի հարկէ այդ թիւը աւելացած կը լինի: Յաւալին այս է որ բարձր
ուսում ստացողներն իրանց հայրենիքից դուրս են գործում: Եթէ
չեմ սխալվում, պ. Աբխազով Յովհաննիսեանցը առաջին օրինակն է
տալիս՝ Ժառայութեան մոնելով վիճակային դպրոցում: 20-ից աւելի
անձինք թղթակցում են պարբերական հրատարակութիւններին, և
դորանց մէջ կան արհեստաւորներ և վաճառականներ, որոնց առաջին
անգամ տեսնելիս մարդ չէ էլ կարծում թէ դոքա իրանց անունը

զամ ձայնագրադէտ վարժապետ տեսած չէ: Գործակատարը և ձայնագրա-
դէտ վարժապետ այդ դէպքում զարհուրելի բաներ են անում գիւղական
հասարակութեանց և տիրացուների գլխին: Շատ լաւ կ'անէր նորին թու-
թիւնը որ տիրացու ձեռնադրուողներին նախապէս քննել տար լ. ջմբաժնում
միանգամայն հաւատ չընծայելով այդ վկայագիրներին: Գր. Երմանալով
միտքով զմիմեանս Երմանալով իմ (Երմանալով միտքով

կարող անային ստորագրել, իսկ հանրածանօթ Ձիւանին իւր խաղերովն ու տաղերովն (միշտ հայերէն լեզուաւ) իւր բանաստեղծական տաղանդով մի այնպիսի ժողովրդականութիւն է ստացել, որ նորանից աւելի բարձրերին դժուարին է մի այդպիսի բաղդի հանդիպիլ, հապա կենդանի լրագիրը, էլ ինչ ասել կ'ուզէ, որ նա էլ իւր արհեստաւոր և ծերացած տեղովը՝ աւելի շատ է գործում Ալէքսանդրապօլում, քան գործրինակ, «Մշակն ու «Մեղուն» կովկասեան հայերի վերաբերութեամբ: Ալէքսանդրապօլում կան երկու տպարան՝ պ. պ. Սանօյեանցի և Զարկարեանցի:

Քաղաքական և զինուորական ժողովարանները այժմ միացրած են և առաջին անուամբ կոչվում: Բացի հայկական լրագիրներից և ամսագիրներից (Արարատ է ստացվում) այնտեղ ստացվում են նաև 24 տեսակ ռուսական ամսագիրներ և լրագիրներ: Ժողովարանը ունի բաւականին հարուստ գրադարան, որ պատկանում է զինուորական խմբին, ժողովարանի ղաջիձում կայ մի մշտական բեմ, ուր հայ և ռուս թատրոնասէրները բարեգործական նպատակով ժամանակ առ ժամանակ ներկայացումներ են տալիս: Ամսուռային ներկայացումների համար Չէրքէզի ձորում (չորա մասին յետոյ) կայ մի այլ փոքր բայց խիստ վայելուչ բեմ: Թատրոնասէրներին առաջնորդ, նոցա յորդորող և խրախուսող, նոցա միմեանց հետ հաշտեցնող և առհասարակ հասարակական և բարեգործական գործերին վարկ և մղում տուողն է գլխաւորապէս բերդապահ գեներալ Էրեստը, որ միապէս սիրելի և յարգելի է Ալէքսանդրապօլ բոլոր ղասակարգերի համար և զրեթէ բոլոր Ալէքսանդրապօլը գովութեամբ և յարգանք է խօսում նորա վերայ:

ԺԱ.

Ալէքսանդրապօլում, բացի ժողովարանից, գուարձութեան և ժամանակ անցկացնելու տեղերն են ղահվաներն և Չէրքէզի ձորն: Այդ նեղկակ ձորն գտնվում է քաղաքի արեւմտեան կողմում և պատկանում է բերդին: Զորակի մէջ տեղեց վազում է մի գետակ, երկու կողմում բարդիներով և ուռնիներով զարդարուած: Գետակի ջրում տեղացի կանայք լուացք են անում: Զորակում կայ երկու բլւթէտ, բաւականին յարմար և լաւ փայտեայ ու քարեայ նստարաններ և

աթոռներ, մի լողարան սառը ջրի, որ ազախ է մոտակայ
աղբիւրից, և վերջապէս վերեւում յիշուած թատրոնական բեմը, ջո-
րակի երկու խակ կողմերից հոսում են մի քանի վճիտ աղբիւրներ:
Այդ ձորակի մի կողմում շինուած են մի քանի արքունական շինու-
թիւններ, որոյ մէջ և նոցա դռների առաջն լիքն են պատերազմա-
կան հին և նոր գործիքներով: Այդ ձորի մօտ և սորանից ներքե
ձգվում են քաղաքի բանջարանոցները, որոց մէջ սերմանուած է գլխա-
ւորապէս կաղամբ, զօրաց համար: Այդ ձորի մօտ է սնամանակէս և
զօրաց ամբարանոցը իւր շոքեշարժ ջրադացով:

Ալէքսանդրապօլի բնակիչները բաղկացած են թէև Կարնոյ,
Կարսի, Բայազէթի և Բիթլիզի գաղթականներով, բայց մշտական և
ժամանակաւոր կերպով այդ քաղաքում այնքան բազմատեսակ բնա-
կիչներ կան, որ «Եթմիշէի միլլէթից» բաղկացած քաղաք կարելի է
համարել նորան:

Այդ հիման վերայ ժողովրդեան վարքութեամբը, սովորութիւն-
ները և հագուստները այնքան բազմատեսակ են և խայտաճանճիկ, այն-
պէս որ դորանց վարքի ու բարքի մասին մի փոքր զաւարտար կազմե-
ցանկացողը գէթ մի տարի չոցա մէջ պէտք է մնայ: Նոյն խակ տե-
ղական բնակիչները միմեանցից ամէն բանով և խօսակցութիւնով
զանազանվում են Կարնեցին Կարսեցուց, Բայազէթցին Բիթլիզեցուց, և
ընդհակառակն: Մի բան որ ընդհանուր է, այդ է նախ յիշոցաբանու-
թիւնը և այն, ինչպէս ասում են, խաւ տեսակը, որ մինչև անգամ
փոքրիկ մանուկների մէջ է տարածուած, և երկրորդ թղթախաղը, որ
դժբաղդաբար բաւականին հաստատուն սերմեր ձգել և ի հարկէ մեծ
վտանգ է սպառնում ժողովրդեան անտեսական դրութեան: Հոգեւո-
րականները միանգամայն վարկ և համարում չունին ժողովրդեան
մէջ, հետևաբար նոցա խրատներն ու քարոզները չեն կարող ազդել
ժողովրդեան բարոյականութիւնը ուղղելու և սպրդած մոլութիւնները
ուղղելու: Պարզեան և կոստանեան կուսակցութիւնները ղեռ կան և
առաջինների թիւը մեծ է: Այդ երկու կուսակցութիւններն էլ ունին
իրանց իրաւացի և անիրաւացի փաստերը մէկգմէկու հարուածելու և
հարուածում էլ են:

Ալէքսանդրապօլի, ինչպէս նաև միւս պատերազմական բեմից
մօտիկ քաղաքների, անտեսական դրութիւնը պատերազմի ժամանակ
շատ առաջ զնայ, բայց այդ երևոյթը իբրև մի անբնական երևոյթ

ռչինչ օգուտ չունեցաւ և ժողովուրդը ինչպէս որ վաստակեց այնպէս էլ օվատնեց, իբրև ժառանգութիւն իւրեան պահելով շաղկապութիւնը և այսպէս այն փութութիւնը: Եւ արիւններ և հազար չափչփող Ալէքսանդրապոլցիներ իւր քիմիութեան գործունէութիւնը արած հիմա իւր գութնի կշիռն նստոտած խունկումով մուշտարի է պտուտ: Աւելացրէք դորան վերայ և թանգութիւնը (ալիւրի փութը ասէր իմ այնտեղ եղած ժամանակ 2 ա. և 2 ա. 60 կ.), երաշտութիւնը, դաշտամուկը (որից ամբողջ Շիրակը կոչուեց), անհատներին հարստահարութիւնքը և դուք ոչ ոք կրմբունէք Ալէքսանդրապոլի վիճակը: Քաղաքի և առհասարակ զաւառի արտադրութիւնների մէջ գլխաւոր տեղ բռնում են ցորենը և գարին, աղը (կողբից), իսկ դրսից նա ստանում է մրգեղէն և արմուիք Պարսկաստանից և երևանից, չորքոտանի կենդանիներ Ղարաբաղից, իսկ զաւանտէրէնի ապրանքներ Մոսկուայից և Թիֆլիսից: Ալէքսանդրապոլից ապրանք վաճառահանելու գլխաւոր կենդրոնը այժմ կարան է դառել: Արհեստների մէջ գլխաւոր տեղ են բռնում մետաքսագործութիւնը, ոսկերչութիւնը, սառածութիւնը, տրեխագործութիւնը, կաշեգործութիւնը, մազամաւործութիւնը սոտայնանկութիւնը: Քաղաքում կայ 3 հիւրանոց (Լեօբուս, Ամերիկա և Նալեժիա), 4 բաղանիք, 3 քարվանսարայ, 4 թէ 5 օդի գործարաններ: Առաջին կարգի գլխիկների թիւն է 13, երկրորդ կարգի 140, իսկ մանրավաճառներինը 269, բացի դրանից 500 անձինք էլ երկրագործութեամբ են պարսպուտ:

Ալէքսանդրապոլում դեռ մտքած չէ քաղաքային կանոնադրութիւնը, որ այնքան հարկաւոր է, այլ պատճառով նորա տնտեսական կառավարութիւնը գտնվում է զաւառական կառավարութեան ներկայացուցչի ձեռքը: Ժողովրդեան կողմից ընտրուած են 2 ղեկուսատւ և 60 պատգամաւորներ (վերջիններս կոչվում են գլխավորներ և ունին իւրեանց կանգիդատները) և փոխարինում են մէշանների վարչութիւնը: Ամիսը 2 անգամ դրա ժողովում են և ղեկուսատւի նախագահութեամբ վճռում ընթացիկ հարցերը: Թէ ղեկուսատւները և թէ պատգամաւորները ծառայում են ձրիաբար, միայն ղոցա ղիւանական ծախուց համար ժողովուրդը առանձնապէս վճարում է տարին 3500 ա:

Հարկատուաց թիւը Ալէքսանդրապոլում է 3418 հոգի, որոնք և

Երկու միայնակ մարդու մէջ միայն մի մարդ էլ կարող է լինել:

վճարում են 10254 ռ. արքունական հարկի և 4282 ռ. 50 կ. յո-
գուտ զեմնավայրին: Արքունական և քաղաքական հաշիւներում տա-
լիք և առնելներում Ալեքսանդրապոլը նոյնպէս ճիշդ է: Քաղաքի սո-
վորական մուտքը և ծախքը հետեւեալ 1879 թուականի նախահա-
շուից երևում է.

1. Քաղաքի հողերով (ընդամենը 2518 դե- սետին) շահողներից վարձ	7354 ռ. »
2. — հողերի փաճանդներից	36 — »
3. — հողերի վերայ ժամանակաւոր շինութիւնների անողներից վարձ	136 — »
4. Կառապաններից	1260 — »
5. Հասարակաց կշռքից և չափերից	5200 — »
6. Մսամորթից	1800 — »
7. Տնահարկ 12%	3291—4. կ.
8. Առևտրական տոմսակներից	3345 — »
9. Հիւրանոցներից	2400 — »
10. Քարվանսարայներից և դվորներից և այլն	530 — »
11. Կողմնակի եկամուտներ	305—74. կ.
12. Հին և յուսալի ապագիւններ	12,476—61. »
Գումար	36,321 ռ. 39 կ.

Ծ Ա Խ Ք

1. Պօլիցային սրահպանութիւն	6405 ռ. 42 կ.
2. — մօտ գտնուող բանտին լու- սաւորութիւն և վառելիք	193 — 72 »
3. Բերդի մէջ գտնուող բանտին	483 — 73 »
4. Քաղաքի լուսաւորութեան, մաքրութեան և կամուրջների կարկատանք	2069 — » »
5. Զօրաց տնահարկ	8240 — » »

6. Զօրաց Համար վարձուած աններդատ . . . 45395 ռ.
 7. Անակնակ և մանր ծախքեր . . . 150 —
 Գումարը . . . 18,610 ռ. 42 կ.,
 Քաղաքը այժմ ունի բանքայում 9556 ռ. իսկ քաղաքական
 սնանուկում ընթացիկ ծախքերը հոգալու համար 11,695 ռ. 92 կ.
 բացի դորանից արքունիքից պահանջ 311 ռ. 11 կ.:

ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ

1	1357	Հարկերի (միտն)
2	38	(Կը շարունակուի)
3	381	Հարկերի (միտն)
4	1360	Հարկերի (միտն)
5	200	Հարկերի (միտն)
6	180	Հարկերի (միտն)
7	3361	Հարկերի (միտն)
8	334	Հարկերի (միտն)
9	3400	Հարկերի (միտն)
10	330	Հարկերի (միտն)
11	308	Հարկերի (միտն)
12	1541	Հարկերի (միտն)
13	30331	Հարկերի (միտն)

Ք Մ Մ

1	6403	Հարկերի (միտն)
2	193	Հարկերի (միտն)
3	483	Հարկերի (միտն)
4	2003	Հարկերի (միտն)
5	834	Հարկերի (միտն)

[illegible]

Φ. Α. Α. Α. Α. Α.

4 E 9

186*-ի յուլիսի ամսու մէջ Կապկասի կողմերէն մի տասներէնը — քսան տարեկան հայ երիտասարդ եկաւ Պետերբուրգ՝ համալսարան մտնելու։ Տարեկան, այսինքն քուռսէ քուռս փոփոխելու ուսանողական քննութիւնները նոր աւարտած էին. իսկ նորամուտների քննութեան ժամանակը շատ հեռու էր, որովհետեւ նոքա, ինչպէս յայտնի է, իրանց քննութիւնները տալիս են յետ ամառուայ արձակուրդին, որ կատարվում է երբեմն օգոստոսի վերջերը, իսկ շատ անգամ՝ մեկ տեմբեր ամսու սկզբանն. այսպէսով, մեր հայ երիտասարդը առջևը դրել է երկու ամիս աղատ ժամանակ ունէր։ Նորա այսպէս շուտ մայրաքաղաք գալը կարող էր երեք պատճառէ յառաջացած լինել, կամ՝ նա ուզացել է առաջիկայ քննութիւնների համար երկարատեւ և լաւ պատրաստուիլ, կամ՝ ուզացել է նա ուսանողական պայմաններին վաղօրօք ծանօթանալ և կամ՝ Պետերբուրգի գոված ամառնային դաստակերտական կեանքը վայելել, որ ըստ մեծի մասին լիքն է լինում ուսանթիբական արկածներով, որք չափազանց հրապուրիչ են զաւտաբանակ երիտասարդներուն, և մանաւանդ նոցա, որոնց երակների մէջ յորդ վազում է հարաւային եռացող արիւնը։

Բայց այդ յիշած երեքէն ոչ մինը չէր իսկական պատճառը մեր հայ երիտասարդի ժամանակէ առաջ Պետերբուրգ գալուն. նա ուրիշ հաշիւ ունէր, և նորա հաշիւը այն էր: Զբաւոր ծնողքի զաւակ լինելով՝ նա չունէր հնար իւր սեպհական հաշուով՝ չորս կամ հինգ տարի ինչպէս ուսանող ապրելու մայրաքաղաքի մէջ. 'ի բնէ հպարտ և անձնասէր գոյով՝ նա չէր ուզում, իւր շատ համազգի երիտասարդների նման, մտնել 'ի Թիւս այն երիտասարդներին, որոնք

6

լով օրական ապրուստի համար, իրանց ամենաթանկագին զանձը — իրանց համոզմունքը դնում են կեղծ ազգասիրութեան դիմակի տակ..... Չէ՛, մեր նորեկ երիտասարդը շատ բարեկիրթ էր այդ անտանելի պայմանին ինքն իրան ենթարկելու համար: Թիֆլիսի դիմադիպի մէջ նա առաջին մատնամթիւնն էր. այն չափով և սահմանով, որքան վարժականները աւանդում էին համաշխարհական պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, լատին լեզու, և այլն, և այլն, նա այնպէս լաւ սովորում էր և լաւ գիտէր, որ բոլոր քաղաքի մէջ ամենընտիր աշակերտն էր համարվում. օրէնք ամբողջ սաաներկու ժամ իւր դասերով պարապելը նորա համար մի սովորական բան էր դարձել. իսկ ինստիտուտի վերին դասարանի աշակերտուհիները նորա մէջ պինդ արմատացրել էին համոզմունքը թէ՛ նա չքնաղ դէմք ու իրանք ունի: Այսպիսի բնատուր և ստացական զեղեցիկ յատկութիւններովը ամօթ չէր մի փառասէր երիտասարդի իւր գլուխը ծռել մի քանի հէք մեկնեանների առջև, գլուխը՝ որ զարդարած էր արջ նաթոյր, ցորուն և զանգուր մազերով, ջուխտակ խոշոր, կրակոտ, այրող աչքերով ու անթիքական սիրուն երեսով: Չը գիտեմ, ինչպէս ուրիշ, բայց այդպիսի մանր ու չնչին շնորհի համար շատ անձնասէր էր մեր հայ երիտասարդը: Այո՛, Ալթմազովն միակ պակասութիւններն էին անձասիրութիւնը և փառասիրութիւնը:

Յարութիւն Ալթմազովն..... Լսում էք՝ Ալթմազով և ոչ թէ Ալթմազեան...: Նորա փոքր հասակէն խոհեմ հայրը հաւատացրել էր, որ այդ չնչին «եան» մասնիկը կարող է շատ խոշու խութ դնել նորա առջև կենցաղոյս ալեկոծեալ ծովն մէջ. և երբ միամիտ երեսան հօրը առջև բերում էր թէ՛ այդ մասամբ իւր կընշանակէ ուխտադրուժ լինել ազգային զգացմունքին, և յիշեցնում էր այն անհամար լեռները, որոնք փոքր առ փոքր, բայց անդադրում յայտնվում են այս և այն երիտասարդների մականուանց ետեւներէն, խոհեմ հայրը աւելի համոզիչ օրինակ էր բերում մայրաքաղաքացի քանի մի պաշտօնատարների «ով» լինելը, որ ամենեւին արգելք չէ նոցա ժամանակէ ժամանակ արժանագին ազգասիրական երախտիքներ անելով ազգի մէջ պանծալի ազգասէրների հռչակ վայելու: Եւ շարունակումեմ պատմութիւնս: Յարութիւն Ալթմազովը ծնել էր Նրեանայ գաւառի անհամար գիւղերից մինի մէջ. նորա հայրը մուլ քաղար էր, և ունէր մի ջաղացք և մի փոքրիկ այգի, որ ամէնը միասին տալիս էին նորան տարեկան հազար մանէթի չափ արդիւնք,

որով նա շատ համեստ կերպով կենում էր իւր բազմաւորում զեր-
դաստանովն. բայց մի կօպէկ աւելի չունէր իւր սիրական Յարութ
թիւնին օգնելու, որ իւր եօթը տարուայ թիֆլիսի զիմնագիւղին սո-
վորելու միջոցին մի բմբուլի ծանրութիւն չէ տուեց ծնողքին: Առա-
ջին տարին նա կենում էր մի հեռաւոր ազգականի տանը. իսկ միւս
տարիները նա արդէն ճարել էր մասնաւոր դասեր, որից ստացած
փողովն ոչ միայն անդորր ապրում էր, այլև մի պատու օտարուհու
ամական տնտեսերկու մանէթ տալով սովորում էր նորա մօտ Փրան-
սերէն, զերմաներէն և երաժշտութիւն, որն շարունակեց մինչև զիմ-
նագիւղէն դուրս գալը: Տասներկնը տարեկան լաւ սովորած զիմնա-
ղիստ, սիրուն, բարեկիրթ — որ աշխարքի մէջ կարող էր կորչել, որ
Պետերբուրգի մէջ կորչէր, ուր երիտասարդների մէջ սերէք այնքան
շատ լաւ պայմաններ չեն ամփոփուում, որքան որ ամփոփուած էին
Ալթմազովի մէջ: Ալթմազովը վաղուց արդէն սովորել էր առաջնա-
կարգ աշակերտ համարուելու. շատ դժուար էր նորան այդ համոզ-
մունքէն ու զիտակցութենէն հրաժարուելու: Կուգէր նորա կեցած
քաղաքը թիֆլիս լինէր, կուգէր Պետերբուրգ, կուգէր Լոնդոն: Ան-
նպաստանութիւնը արդէն նորա մէջ խորունկ արմատներ ձգել էր:

Պետերբուրգ դալով, ինչպէս շատերին և գրեթէ միշտ պատա-
հում է, նա չի շուարեցաւ, չի մոլորուեցաւ, ինքնիրան չի կորուց-
նա իւր կենցաղի և ապագայ գործունէութեան ծրագիրը արդէն
վաղուց արել էր: Մայրաքաղաք հասած — չի հասած, իսկոյն
հրամայեց կառապանին տանել իրան Մեծ Մօրսկոյ ասած փողոցը,
ուր երևելի հիւրանոցներէն մինումը սենեակ վարձեց: Յետոյ բացեց
պայուսակը, հանեց մէջէն պահածու հալաները, հագաւ, ծոցը դրաւ
թիֆլիսի զիմնագիւղէն ստացած վկայութիւնը և իսկոյն գնաց հա-
մալսարան. դռնապանէն հարցուց մի քանի, իրան պէտքական, պրօ-
ֆէսորների անունները ու հասցէները և սկսաւ նոցա այցելութիւն
տնելու. քանիսն տանը չի գտաւ, — նոքա կամ արաւսահման էին
գնացել, կամ ամառանոց տեղափոխուել. միայն միսին գտաւ տանը,
որ տեսնելով նորա շնորհալի դէմքը, չափազանց անձնապատան խօ-
սակցութիւնը, թղթի մէջին վարժապետների զովասանական վկայու-
թիւնը, եթէ ոչ համակրութիւն, գոնէ ակամայ ակնածութիւն զգաց
դէպի այդ ապագայ զիտնականը: Ալթմազովը նորանից խնդրում էր
իւր համար գտնել մի լաւ ընտանիքի մէջ դասեր: Պրօֆէսորը

կմկմելով ռատիպենդիայի¹⁾ անուն տուեց, որով ուզում էր հասկացնել նորան, որ դրամական օգնութիւնը, որ տալիս է համալսարանը խեղճ ուսանողներին, մասամբ իրանից կախած է, եթէ միայն նա, Ալթմազովը, աշխատասէր, յառաջադէմ և օրինապահ ուսանող լինի: Երբոր ստիպենդիայի անուն լսեց՝ Ալթմազովի ցոլուն աչքերէն կայծ ու կրակներ թափուեցան: Ոտքէն մինչև գլուխ չափեց պռօֆէսսորին, ստիպենդիա՞, օգնութիւն, ողորմութիւն, այն էլ որի՞ն, — մի քաջառողջ, յաղթանդամ երիտասարդի, որի հետակը քիչ-քիչ երէք կազ էր, որի երեստիպարքը ասիական Ապոլոնին էր նման և որի պիտութիւնը մի փոքրիկ գաւառական համալսարանի պռօֆէսսորի կը հաւասարէր... Պռօֆէսսորը տեսաւ որ՝ մեծ անմարդավայութիւն արաւ, ստիպենդիայի անուն տալով, այնպիսի երիտասարդի առջև, որ եթէ ասէր թէ՛ ես Աւղանի Եազուր խանի որդին եմ, ոչ ոք երկմտելու չէր — նորա դէմքի վրայ այնքան խրոխտ հպարտութիւն ու անձնապատանութիւն էր նկարուած. իսկ սիրունութիւնը, աչքերի ցոլքը, քեթի անթիքական կտրուածքը, ճակատի չքնաղ համաչափութիւնը, ասես թէ Ֆիդիասի կարկինով նախադժած... Իւր ակամայ սխալը ուղղելու համար Պռօֆէսսորը ամենաքաղաքավարի խօսքերով նստեցուց Ալթմազովին, երկար-բարակ խօսեցաւ հետը, հարցուփորձ արաւ Կաւկասի և Հայաստանի վիճակի մասին: Թեթև ու աննկատելի կերպով քերուեցաւ նորա առտընին պարագաներին. և երբոր Ալթմազովը առաւ զտակը ու պատրաստվում էր երթալու, պռօֆէսսորը ամենաքաղաքավարի խօսքերով միամտեցուց նորան, որ այսօրեւթ մի երկու բարեկամների կը հանդիպի և անպատճառ կաշխատէ նորսն բաւարար պատասխան տալու: Պռօֆէսսորը չմոռացաւ հարցնել նորա հասցէն և ապա ճամփայ դրաւ, և երբ իւր առանձնասենեակը մտաւ և ուշկը մի փոքր վրան եկաւ, խեղճ մարդը ասաց ինքն իրան. Այս ի՞նչ սատանայ էր, խելքս չի հասնում այս ի՞նչ մարդէր, որ ես տեսայ, — իշխանա՞յն է, թէ՞ աւագակապետի որդի, այսքան հպարտութիւն, այսքան համարձակութիւն, այսքան արտաքին շնորհք... և այսպիսի որդիներ ունեցող ազգը հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր ընկճուած է կեղտոտ, աղքատ, տխմար, տգէտ, անճոռնի թաթարներէ ու քիւրդերէ — անհասկանալի է: Չէ, Հայ ազգի բնութեան ու բնաւորութեան մէջ մի տակաւին չի լուծուած առեղ-

1) Стипендія (stipendium), նպաստ, օգնութիւն փողով:

ծանելիք կայ: Եւ երկար ժամանակ խեղճ պռօֆէսորի մոքէն չէր դուրս գալիս Ալթմազովի ցոլուն, խոշոր ու մի փոքր արիւն - կոխած աչքերու արած կախարդական ներգործութիւնը իւր վրայ:

Ալթմազովը դնաց իւր հիւրանոցը: Դամը ճաշի էր: Ծառան հարցուց նորան «Ռոտել կը բարեհաճի՞ք ճաշ ուտելու՞ ձեր սենեակի՞ մէջ, թէ՞ հասարակաց ճաշարանումը:— Հասարակաց ճաշարանումը, — ասաց Ալթմազովը ու դնաց այնտեղ: Ճաշարանի մէջ մի երկար սեղանի առջև արդէն շատ մարդիկ նստած էին — եկաւոր բարձր աստիճանաւորներ, զինուորականներ, օտար տէրութեան գործակալներ և շատ ռուս և օտարազգի ազնիւ կնանիք: Երբ որ Ալթմազովը իւր սովորական ազատ բռնուածքով ու քալուածքով դնաց և մի ազատ սպասքի առջև նստաւ՝ ամէնքը և մանաւանդ կնանիք զարմացած աչքերը նորա վրայ դարձուցին և շատերէն մինչև անգամ ակամայ հիացման բացազանչութիւն դուրս թաւաւ. «Mais, mon Dieu, quelle beauté!»: Ալթմազովը չի շփոթուեցաւ. այդպիսի բացազանչութիւնների և աւելի խորունկ և համոզիչ արտայտութիւնների նա արդէն վաղուց ընտելացած էր. նա թերևս կը զարմանար, եթէ մարդիկ և մանաւանդ կանայք առանց ուշադրութեան թողնէին նորան, բայց ամենևին չի վարմացաւ, երբ նորա արտաքին շնորհքին հարկաւոր հարկը հատուցին: Թիֆլիսի ինստիտուտականներն էին մեղաւորը, որ նա այդքան երես-առած էր:

Ճաշը վաղուց սկսուել էր և արդէն վերջանալու վրայ էր: Մի տարեց խաթուն կին, որ սաստիկ ուզում էր նորա հետ խօսք բանալ, բայց չիմանալով ի՞նչպէս, ասաց նորան Ֆրանսերէն «Պարոն, եթէ կըներէք իմ զուցէ անտեղի, հեաքքբբութեանը, ասացէ՛ք խնդրեմ՝ սպանիացի չէ՞ք արդեօք»:— Ո՛չ տիկին, պատասխանեց Ալթմազովը նոյն լեզուով: «Ուրեմն իտալացի՞ էք», շարունակեց անծանօթ կինը:— Իտալիացի ևս չեմ, ասաց Ալթմազովը: «Ես գիտեմ, ասաց մի չոր չոր, նիհար, բայց ազնիւ դէմքով կին, պարոնը շնորհաստանցի է՝ հնդիկ ռաջայի որդի»:— Այդ ևս ոչ, ասաց հայ երիտասարդը: «Ես գիտեմ, ասաց զերմաներէն երրորդ կինը, որ ամենէն մատաղահասն էր, պարոնը հարաւային ֆրանսիացի է, թերևս Մարսիլիացի»:— Արսիւս լիք ամենքդ էլ, տիկիներ, ասաց Ալթմազովը ամուր և համարձակ ես կաւկասիյնի մի և մի փոքր կակազելով աւելցուց թոյլ ձայնով,

1) Աստուած իմ, որպիսի գեղեցկութիւն:

և սերտ կը բարեկամանան, կը միաւորուին, քան թէ իրանց սեպհական քաղաքումն, իրանց սեպհական օճաղի առջև, որն ամէն մարդ յաչաղկոտ աչքով պահպանում է օտարի ասպատակութենէն: Հիւրանոցի օճաղն այն առանձին յատկութիւնը ունի, որ ամէն ազգի մարդոց բերում, միաւորում է իւր հիւրընկալ շրջապատը:

Կուշա և թեթև ճաշէն յետ ամէնքը տրամադրուած էին զուարճութեան. դաշնամուրի առջև առաջինը նստաւ անգլիացի կինը և սկսաւ Սոփիայի սարերու ուրախ ու խաղացկուն արձագանքները հնչեցնել. յետոյ նստաւ (դաշնամուրի առջև) գերմանացին ու սկսաւ Ստոպանի վալսերը ածելու, որ դարձեալ դէպի պար էր հրաւիրում, բայց լսողին գոէթիսէնների հետ, լուսնեակ գիշերով, Թիւթօնբուրգի՝ այսերով ու վհուկներով լցուած անտառումը. հերթը հասաւ Ֆրանսիացի կնոջ, որն նուագեց ça ira՝ն և marseillaise-ը, որն լսելիս մարդ կատաղում էր:

Անգլիացի կինը դարձաւ Ալթմազովին ու հարցուց «Պարոնը սիրում է արդեօք երաշժտութիւն:» — Ո՛չ միայն սիրում եմ, այլ մի փոքր զիտեմ ևս, ասաց նա և համարձակ գնաց նստաւ դաշնամուրի առջև: Այս համարձակութիւնը ծիծաղելի լըբութիւն կարող էր երևել հիւրերի աչքին, եթէ հէնց առաջին արօճիկները առնելէս, նոքա չնկատէին, որ Ալթմազովը ոչ միայն սիրուն երիտասարդ է, այլ և լաւ երաժիշտ է, եթէ ոչ նուագահանդէսներումն նուագելու համար, զէթ անական ընկերութեան մէջ: Մի ահեղահընչէն ներածութենից յետոյ Ալթմազովը նուագեց Փօփուռի կաւկասի սարերու մէջ երգուած տաղերէն, որոնք թէ իրանց նորութեամբ և թէ մեղեդիների ինքնուրոյնութեամբ, հիւրերի վրայ եթէ ոչ հրապուրիչ, զոնէ չափազանց ցնցող, առչեցնող ազդեցութիւն արին: Երիտասարդ հայի մատերի արագութիւնը, երաժշտութեան ինքնուրոյնութիւնը, ունկնդիրների նեարդերի թուլութիւնը, նուագողի կրքոտ բնութիւնը միասին առած, այնպիսի տպաւորութիւն արին կանանց վրայ, որն կարող եմ միայն աստուածաշնչի օձի մեր նախամօր ականջին փափսած ձայնին համեմատելու: Mais, c'est la perfection que ce jeune arménien- la! ասաց Ֆրանսիացի կինը, կրքոտ աչքերը Ալթմազովի վրայ նետելով. Das ist gefährlich ասաց գերմանացի կինը ու աչքերը խոնարհեց. քանապա՞հա Բագրատունիի ցեղային

դէն պիտի լինի սա», ասաց անդիւացի կիներ. «այսքան կատարելութիւն մի մարդու մէջ ակներև նշան է նորա կամ լօրդի, կամ արքայական ցեղէ լինելուն»:

Երբ որ հիւրերը կամաց կամաց հեռացան, Ալթմազովն էլ գնաց իւր սենեակը և ուղումէր փոքր ինչ հանգստանալ. յանկարծ սեղանի վրայ թափօնի երկու յայտարարութիւն տեսաւ. մինը ուսաց կոմէդիայի ներկայացման էր, իսկ միւսը բալէթի. Ի հարկէ, երիտասարդը, և այդ երակներէ մէջ հարաւային արիւն ունեցողը, կը գերադասէ երկրորդը: Սիրուն վհուկների նման աղջկներ, բեմի վրայ ձևացուցած առասպելական աշխարհ, հանդիսատեսների ճոխ ու շքեղ հազուստը ու թանգագին վարդարանքը. ամէն տեղ գեղեցկութիւն և երիտասարդութիւն. արիւնի խաղ երեսների վրայ, կրքերի արտայայտութիւնն աչքերի մէջ, հոգեկան արբեցումն, մարմնոյ զրդիւ, թնամարի բոպէական զիրկ, որից յետ սպասում է անողոք մահ — չգիտեմ, որ իսկական երիտասարդի երեւակայութիւնը, չէր հրապուրիլ այսպիսի չքնաղ հեռանկարը, և ի՞նչ վարմանք, որ մեր համագրին նախադասեց արիւն եռացնող բալէթը կրքերը պաղեցնող խրատական կոմէդիային: Նա դնաց բալէթ և նստաւ բազկաթոռների երրորդ կարգը: Առաջին նուաղ հանդիսատեսներէն ոչ ոք նորա վրայ ուշք չդարձուց. բայց երբոր վարագոյրը բարձրացաւ ու մայրաքաղաքի սիրական առաջնակարգ դերասանուհին գեանից մի կանգնաչափ թըռչտեով եկաւ ու ոտքի մասերի ծայրերի վրայ կանգնեցաւ բեմի մէջ տեղը և «հաղարաւոր ձեռների ծափահարութեան ուղումէր իւր շնորհակալութիւնը, յայտնել զինու քնքոյշ խոնարհելոյն ու ձեռների շնորհալի շարժելոյն, յանկարծ աչքը ընկաւ Ալթմազովի վրայ և քանի մի ակնթարթ անշարժ, ապշած մնաց: Այդքանը բուական էր, որ հանդիսատեսները հասկանային նորա աղշութեան պատճառը. բոպէ չանցած՝ շատերի բինօկները ուղղուեցան Ալթմազովի վրայ: Ալթմազովը խկոյն հասկացաւ, որ այս բոպէիս երկու ձանապարհ բացվում է նորա առջև, կամ մնալ թափօնի մէջ և Պետերբուրգի առիւծների շարքը ընկնել, կամ փախչել ու իւր առաջադրած նպատակէն չխտորուել: Հօրը խրատները նորա մէջ խոր արմատներ էին ձգել: Նա կամացուկ թուլեց թափօնը և հեռացաւ: Բայց թէ ի՞նչ խրատներ էր տուել նորա հայրը, ասել չեմ կարող, եթէ ցանկանայի ևս. բայց կարգացողը պարզ կը տեսնէ այդ, երբոր այս ճշդիտ պատմութիւնը մտաւրութեամբ ծայրէ ծայր կը կարդայ:

Պատուական ընթերցող, չմոռանաւ որ այս ամէն բանը որ ես քեզ պատմեցի, պատահեցան իմ հերոսի մայրաքաղաք դալու առաջին օրը. և եթէ դու այսպիսի լեկատար ստորագրութիւն նորա ամէն մի քայլափոխին ստորագրում ես ինձանկը նորա չորս տարուայ կեանքին Պետերբուրգի մէջ՝ խիստ կը սխալես: Ես աշխատեցայ այս օրուայ անցքերով փոքր ի շատէ քեզ ծանօթացնել Ալթմազովի ոչ միայն մինչև այժմ անցուցած տարիներուն հետ, այլ և այն բանին, թէ այսուհետեւ մօտ ի մօտոյ ի՞նչ դերեր խաղալու ընդունակութիւն ունի նա: Կարողացայ արդեօք քեզ հասկացնելու թէ դա ի՞նչ երիտասարդ է և կամ նորա մուրաւար հայրը ի՞նչ բնաւորութեան տէր մարդ է եղել, կեանքի վրայ ի՞նչ հայեացք ունեցելէ ինքը կամ ազդելէ իւր որդուն: Ես քեզ ողջա հոգեբանական խնդիրներու լուծմունքը չեմ անիլ, ես իմ սեպհական եղբակացութիւնները չեմ անիլ, ես քեզ զանազան կենցաղական խրատներ չեմ տալ և ազդաշահ խորհրդածութիւններ չեմ անիլ. նախ որ, կամենայի ևս, ես չէի կարող, երկրորդ, ես ղիտեմ, որ ամէն մարդու աւելի հաճելի է իրեն ծամելը, քան թէ ուրիշի ծամածը կուլ տալը. զիրքը, որ խրատում է, երբէք չի տալ այն օգուտը, որ կուտայ այն զիրքը, որի վրայ կարդացողը մի վտիք խելքը պիտի մաշէ: Ինձմէն պատուելի կարդացողը շատ պահանջմունք թող չի ունենայ. բաւական է, որ արդարասէր պատմաբանի պարտքը բարեխղճութեամբ կատարեմ. իսկ դու, կարդացող, իմ պատմածը քու խելքով հասկացիր ու դատէ:

Ալթմազովը որ տունն ունի, հրամայեց մի թաս թէյ տալ իրան, որն ծառան խիղջն բերեց, և քանի որ նա խմում էր՝ զնայ նորա անկողինը յարդարեց և ապա հեռացաւ: Նորա զնայէն յետ Ալթմազովը պառկեցաւ և քանի բոպէէն խորունկ քնեցաւ:

Պետերբուրգը Հայաստանցի երիտասարդների վառասիրութիւնը երկու մարդու օրինակներով զբաւում է. առաջին օրինակը տուեց Ղարախանօվը, իսկ երկրորդը վրացի իշխան Վաչինաձէն: Ղարախանօվը մի դարաբաղցի տղայ էր, որ շատ սիրում էր պառաւ և հարուստ այրիներուն. Բօքաչիօի հարիւր վէպքը պատմելու, որոյ փոխարէն ստանում էր նոյանկը մի յիշատակ խորին յարգանքաց ոչ միայն թանգազին մատանիներ, այլ և մեծազումար բանքային տոմսակներ. քանի վերջը այն եղաւ, որ խեղճ երիտասարդին «բարի գործերու համար» Սիբիր ուղարկեցին. իսկ Վաչինաձէն մի սիրուն վրացի էր, որ մեր Ալթմազովի նման, երբեմն բարի մտքով եկել էր Պետերբուրգ հա-

մալսարան մտնելու, որն չյաջողեցաւ նորան. վասն զի գիմնադիւս եւ զած ժամանակը, երբեք, սա աւելի յաճախ հայրիկ էր նայել, քան թէ իւր դասադրքերու վրայ, և աւելի շատ աղջիկներու զովասանքին էր ականջ դնում եղել, քան թէ վարժապետի դասախօսութիւններին. մէկ խօսքով նորա դիտութիւնը շատ տկար է եղել համալսարան մտնելու համար: Երբոր օրմաստութեան տաճարի դռները փակուել են աշխարհասէր վրացի երիտասարդի առջև, նա բարի համարել է զինւորական ասպարէզ թեւակոխելու, որն առել է նորան արտօնութիւն սիրուն նշանազգեստներ հագնելու. և երբ մեր պատուելի իշխան Վաչէնաձէն իւր սիրուն դէմքով և սիրուն նշանազգեստով շրջում է եղել (դու աշտանակիլ հասկացիր) մայրաքաղաքի փողոցների մէջ՝ յանկարծ մի հարուստ ռուս այրի աչքը ձգել է մասամբ նորա սև մազերի ու պեխերի և մասամբ նորա իշխանական տիտղոսի վրայ, և մի պատուական օր մեր աղքատ վրացին հարուստ իշխան դարձաւ:

Ցաւ է ասելը. մեր Ալթմազովը, հօրը խրատներէն համոզուած, իւր առջև օրինակ ունէր միշտ այս վրացի իշխանին: Թէև ամենքը զիտեն, որ Վաչէնաձէն վերջը շատ արտասուելի եղաւ, բայց այդ բանը ոչ ոքի չէ խրատեց, մանաւանդ հայերուն, և Ալթմազովն հայրը կարծում էր, որ այդ վատ հետեանքին նորա որդին երբեք չի հանդիպիլ. հայր ի բնէ վրացիի պէս, շուրջ թեթեամիտ չլինելով, երբեք չի վատնիլ իւր ձեռքի հարստութիւնը. իսկ հարստութիւնը — այդ բանի մէջ ամէն հայ համոզուած է, աշխարհիս երեսին ամէն բարիքէ վեր է հարստութիւն, որ թէկուզ ձեռք բերած լինի մոլութեան և ոճրի գնով:

Ինչ և իցէ: Ալթմազովը եկել էր Պետերբուրգ ոչ միայն զիտութիւն և ուսումնական աստիճան ստանալու, այլ և մի ահագին օփտով աղջկայ հետ պսակուելու: Այս խորհուրդը նորան ներշնչած էր զրեթէ օրօրոցի մէջէն: Գիմնազիումն սովորելը և լաւ սովորելը, Պետերբուրգ գալը՝ ուսումն շարունակելու համար, խոհեմութեամբ իւր բարոյականութիւնը անբիծ պահելը ոչ թէ կեանքի նպատակ, այլ միջոց էր նորա աչքումն — հարուստ (բայց շատ հարուստ) աղջկայ վրայ պսակուելու համար:

Որքան հերոսական միջոցներ մի չնչին, մանր, եսամոլ նպատակի համար:

Այն, հայ, դու միշտ այդպէս եղել ես, ես և պիտի, գուցէ,

երկար ժամանակ շինիս: Ինչո՞ւ ուրեմն զարմանում են, որ ազգերու
 առջև արհամարհուած եւս, ինչո՞ւ ուրեմն սիրաւ ցաւում է, երբ օ-
 րինաւոր ազգերու ընկերութենէն, ճիւղէր բռնած, քեզ միշտ դուրս
 եենդ հանում: Այսպիսով որոշ գտնուած պատճառով զո՞ւր
 մեկոյ Երբոր Ալթմազովը միւս օր զարթեցաւ, ծաւան մի տոնակ
 բերեց տուեց նորա ձեռքը: Տոնակի մէջ մօտ ի մօտոյ այսպէս էր
 դրած. զարմար բոցային զգեստաւ բոստ, զգեստագոյն զգեստ
 Գարոն Ալթմազովը, իսկովի գէշ զգեստ ինչ զգեստ: Գիտնալով
 զիցք « Համաձայն Զեր ցանկութեանը, ես երէկ, իսկոյն Զեր հեռա-
 « նալէն յետ, շրջեցի իմ ծանօթներին: Եոցանից մինը օրով հեռա-
 « ես շատ զովասանական բաներ էի ասել Զեր մասին — յօժարեցաւ
 « Զեզ անական վարժապետի պաշտօն տալու: Լաւ է նշանաւոր մարդ
 « է իշխան Կարիքինը: Յուսամ որ նորա ընտանիքի մէջ Զեզ լաւ
 « կը լինի: Երեկայքը, որքան ես ճանաչելու համեստ եմ ընդունակ
 « եմ, իսկ նոցա ծնողքը հարուստ, եւ որ զգլխաւորն է լուսաւորեալ
 « մարդիկ են, ուրեմն ձեր աշխատանքը չի կորչիլ Լաւ գուր: Թերեւս
 « նորա տան մէջ Զեր նպատակին կը հասնիք: Հասցէն: Անգլիական
 « գետափի վրայ, տեղ հական տան մէջ: Շատուեցէք: Դպրոց մէջ
 « իմ: Գիտնալով բոստ Եւսամ Զեզ շատ բարիք կամեցող X. Z. վա-
 « ցայա Իբր նպատակին այսպէս շուտ հասնելը այն անգամ էլ չզգար-
 « մացուց Ալթմազովին, որին բաղդը զրեթէ օրօրոցէն այնքան երես էր
 « տուել, որ նա տակաւին չգիտէր ինչ ասելէ ձախորդութիւնը: Կա-
 « բիլքինի յօժարութիւնը նա վերաբերեց իւր յատկութեանցը եւ ոչ
 « ազնիւ պրօֆէսորի բարեսօսութեան. մոքի մէջէն անգամ Հորհա-
 « զալ չեղաւ այդ բարի մարդուն: Քանի քանի ուսանողներ ամիսներ
 « տարիներ սպասել են եւ չեն հասել չնչին վարձատրութեան՝ բոլոր ի-
 « րանց պարտաւորութիւնով հոգով չափ աշխատելու միայն թէ մի-
 « փոքր ապահոված լինէր նոցա օրական անորոշտը եւ ամաք բնակա-
 « րանը: Բայց, ի պատիւ Ալթմազովին, այն էլ պէտք է ասել, որ նա
 « ոչ միայն իւր չքնաղ արտաքինով, այլ եւ իւր զիտութեամբը շատ
 « ու շատ գերազանց էր թէ համազգի եւ թէ օտարազգի ուսանող-
 « ներէն: Չորս տարուայ ընթացքում, որ Պետերբուրգ անցուց, Ալթ-
 « մազովը չունէր իւր ասոյեանը ուսանողներին մէջ այն չեմպասում,
 « որ մայրաքաղաքումը արտաքինը ոչ միայն մեծ նշանակութիւն ունի,
 « այլ միակ յատկութիւն է յաջողութիւն ունենալու համար: Եւսամ
 « Երբունի Ալթմազովը իւր օրդուն տուած խրատներէն մինն էլ

չդուրս դիւմմս

այս էր, որ մուսխի առջև երբէք կանգ չառնու. իւր սեպհական պէտքի համար երբէք փող չի խնայէ. «չառ մսխողը» ասում էր նա, շատ դատել (վաստակել) կ'իմանայ. միայն հէք բնութիւնով մարդիկն են, որ փող դատելը և զուամար շինելը խնայողութեան և իրանց մանր մունր բաների մէջ զրկելումն են տեսնում: Հիւրանոցի դռնէն դուրս գալով, մի սիրուն ձիով կառապան տեսաւ ու մատով արաւ: «Ո՛ւր կը հրամայէք, ասաց կառապանը: — Անգլիացոյ գետափը, ասաց Ալթմազովը: Յետէ մէկ մանէթ չէք խնայիլ, թռչունի նման կը տանեմ, ասաց սիրուն և լրալրատած երեսով կառապանը: Ալթմազովը ոչինչ չսպաստասխանեց ու նստաւ կառքը. և իրաւ որ դարդիմանդ կառապանը սանձերը մի թեթեւ թափ տուեց. ձին թռչունի նման սլացաւ ու թռցրեց մեր գեղեցիկ պատանիին:

Առաւօտուայ ժամը 9-ն էր, որ Ալթմազովը մօտեցաւ Կաբիլքինի տանը և քաշեց դրան զանգակը: Քանի որ դռնապանը դուռը կը բանար, նա քսակէն հանեց մի մանէթանոցը և ձգեց կառապանի առջև: «Կը հրամայէք որ ձեր պայծառափայլութեան սպասեմ, ասաց կառապանը զգալի հանելով: — Կ'ուզես սպասէ, ասաց Ալթմազովը. ես կարելի է շուտ դուրս կուգամ, բայց կարելի է որ կէս ժամի չափ մնամ ևս: Ոչինչ, ես ձեզ կը սպասեմ, ասաց կառապանը: Ալթմազովը չսպաստասխանեց նորան ու ներս մտաւ, վասն զի դռնապանը արդէն բացել էր դուռը: Իշխանը տա՛նն է, հարցուց Ալթմազովը: Գոռոզ դռնապանը, փոխանակ նորա հարցմունքին ճիշդ պատասխան տալով — Ձեր մասին ի՞նչպէս յայտնեմ նորին պայծառափայլութեան, ասաց: Նա ինձ սպասում է, ասաց ոչ պակաս գոռոզութեամբ, վրայի պալտօն դռնապանի ձեռքը ձգելով. յետոյ քաշեց հանեց աջ ձեռքից ձեռնոցը, զդակը ձախ ձեռքը առաւ ու աջով շքեղ դռնապանները շփելով՝ սկսաւ մարմարեայ սաղուղքների վրայ բարձրանալու, որի ամէն մի աստիճանը զարդարած էր յաղճապակեայ թաղարների մէջ տնկած հազուադիւս ծառերով ու ծաղիկներով: Դռնապանը բերանը բացած, զարմանալով երիտասարդի ետեէն էր նայում: «Երևի օտար տէրութեան զործակալ է կամ զեսպանութեան քարտուղար է» ասաց մտքի մէջ: Նախասենեակումը հանդիպեցաւ մի ուրիշ սպասաւոր, որ նոյն հարցմունքը արաւ, ինչ որ դռնապանն էլ արել էր: «Ալթմազով Կաւիասէն» կարճ կտրեց մեր երիտասարդը ու խոժոռ խոժոռ նայեցաւ նորա աչքին: Սպասաւորը գնաց և շուտ վերադարձաւ, ասելով «Համեցէք», և նորա առջև բացեց առանձնասենեակի դուռը:

Իշխան Կաբիլքինը քառասունհինգ տարեկան բարձրաստիճանաւորի դէմքով մարդ էր. թէև վրայի քնաղզեստը մի փոքր հնացած էր և կերպասի գոյնը թռած, բայց սենեակի առաստաղէն կախուած ջահը, խորշերումը պատուանդաններու վրայ դրած մարմարիոնեայ արձանները, սեղանի վրայ շարած articles de Paris ասած հազար տեսակ ոսկիէ, փղոսկրէ, կրիայի խեցիէ շինած թանգաղին մանր-մունր իրեղէնքը, զուտ սաթէ կէս կանգնաչափ մունդշթուքները ակներև ապացոյց էին նորա հարստութեան. էլ չյիշեմ թանգաղին զորքերը, որ փռուած էին զետնի վրայ, ուր մարդուս ոտքը, ինչպէս բարձր արծաթի մէջ, խրվում էր. էլ չասեմ աքանոս փայտէ շինած և ոսկի թիթեղով պատած աթոռները: Երբ Ալթմազովը ներս մտաւ, նոյն լակոնական ոճովն ասաց «Ալթմազովը կաւկասէն»:

— Այո՛, այո՛, ասաց իշխանը, տեղէն բարձրանալով. ինձ պարոն պռօֆէսսորը շատ լաւ բաներ ասաց ձեր մասին. շատ ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ. համեցէք, նստեցէք, ասաց և ցոյց տուեց մի փոքր հեռուումը կեցած մենաւոր աթոռ կարմիր փայտէ:

Ալթմազովը համար այդ բոպէն կտրողական էր. նա կայծակի արագութեամբ հասկացաւ, որ իշխանը երկու տեսակ այցելուների հետ զործ ունի սովորաբար, մինը խնդրողք և միւսը հաւասարք: Այդ ցոյց տուած մենաւոր կարմիր փայտէ աթոռը, անշուշտ նշանակած էր խնդրողների համար, որոնց կարելի էր «մի փոքր չի պատուել» իսկ հաւասարների համար, ինչ ասել կուզէ, նշանակած էին թանգաղին ոսկէզօծ աթոռները: Ալթմազովը մեծ-քիթ տղայ էր, մի փոքր էլ լիբո. նա զտակը կարմիր աթոռի վրայ դրաւ, իսկ ինքը իշխանագնի համարձակութեամբ, բայց բարեկիրթ երիտասարդի համեստութեամբ նստաւ նորա առջևի ոսկենկար և դիպակով ծածկած բազկաթոռի վրայ: Իշխանի երեսին մի զարմանքի և տհաճութեան զգացմունք նկարուեցաւ, բայց և շուտ անցաւ: Կաբիլքինը ոչ նոր, այլ օխաւ—պորտով արիստօկրատ էր, արտաքին և մանր-մունր բաներու մէջ մեծահոգի ձևանալը (որով շատ խաբվում են հասարակ մահկանացուները) մեր, այսինքն Ռուսաստանի մեծատուններու տարիներով սերտած աշխարհածանօթութիւնն է: Բաւական երկար տևեց նոցա մէջ լռութիւնը:

— Ինչո՞վ կարող եմ ձեզ օգտաւէտ լինելու, ասաց վերջապէս իշխանը, որ կամենում էր այդ ձանձրալի լռութեանը վերջ տալ, մանաւանդ որ՝ Ալթմազովը իւր կրակոտ, անվախ աչքերը ուղիղ ցցել էր նորա մի փոքր ճպոտած, մի փոքր ցուքը կորցրած, մի փոքր կարճատես աչքերին:

— Եւ ի՞նչ պոօֆէսորը խօսած է իմ մասին, ասաց Ալթման-
զովը: զգալի մի գաղափարաց, իրարի մէջ զգալի մի գաղափարաց:

— Դուք արդէն ուսանող էք: Նա մի ցոյց տալով մի գաղափարաց
— Կարծեմ, այո, վստահ չեմ լինել իմ վիսյազիրը տալիս է ինձ իրաւունք
առանց քննութեան մտնելու համալսարան, պատասխանեց Ալթման-
զովը լաւ ուսներէն առողջանութեամբ:

— Այո, այո, այդ ինձ ասել էր պոօֆէսորը, ասաց իշխանը,
որ աւելի և աւելի կորցնում էր իւր կախարդանքը մի լինեզ՝ ինչ-
որովէն վրայ:

Դարձեալ լուծիւն: Ալթմանզովը իւր խոշոր աչքերը հարցա-
կան իմաստով անկէլ էր իշխանի վրայ. այդ ըստէն զուր բաց ելաւ
և թաղուհիի քարուածքով ներս մտաւ հիանալի գեղեցկութեան
Բալզաքի գոված տարիքով մի կին:

Իշխանը ոգի առաւ. նա նման էր Սոլթերին. ճակատամարտի
մէջ պատերազմող Նապոլեօնին, որին ասացին թէ՛ ահա՛ Մակ-Մա-
հօնը գալիս է քեզ օգնութեան:

Իշխանուհին ներս մտաւ. շնորհալի շարժումներով ձեռքը պար-
զեց մարդուն. զուրկով պատասխանեց Ալթմանզովի, ողջունին և նստաւ
իշխանի մօտ: Ալթմանզովը ուզեց իւր աչքերի կախարդութիւնը իշ-
խանուհիի վրայ ևս վերածել. բայց իշխանուհին չհասկացաւ
մեր երիտասարդի «թօքուս - փօքուսները» և այնպիսի քիթու պոռնիկ
արաւ, որ միշտ Ալթմանզովը իսկոյն իւր ամենայաղթ գէնքը խոնար-
հեցրեց:

Իշխանուհին փորձառուութեամբ կանոնաւոր զատարարութիւն
ստացած կնիկ էր, նա զաղուց լսել էր այն մանր և կեղտոտ յաղ-
թութիւնների մասին, որ հաւկասցի երիտասարդները, ի վնաս իրենց
առողջութեանը և գեղեցկութեանը, կատարում էին պարզամիտ ուսու-
նողներին, այրիների և սաւառների վրայ. նա այդպիսի դարձելի ան-
բարոյականութեան համար ի բոլոր սրտէ ատել էր հաւկասը և նորա
բնիկներուն: Երբոր իշխանը տեսաւ, որ նորից լուծիւնը տիրապե-
տեց, խօսքը կենդանացնելու համար, ասաց Ալթմանզովին «Կարող եմ
հարցնել ի՞նչ ազգից էք զուրք»:

Իշխանուհին ժամանակ չի տուց Ալթմանզովին պատասխանելու
և իսկոյն դարձաւ մարդուն և ասաց. Mais, mon Dieu, que vous
êtes; naïf, certainement que monsieur est armenien.

Հայկ. լեզ. սովորաբար

Ալթմազովը միայն զլսողն արաւ, որ նշանակում էր թէ իշխանուհին իրաւացի է, բայց և հասկացաւ իսկոյն, որ նա վերջապէս զտաւ իւր ակոյեանը: Ալթմազովը որ զրեթէ ծնած օրէն տեսած չէր մարդոց երեսի վրայ բացի սէրէն և յարգանքէն ուրիշ զգացմունք և այժմ նկատելով իշխանուհիի աչքերի և ձայնի մէջ անհրաժեշտ ատելութիւն դէպի իրան՝ չի վհատեցաւ. ինքն իրան երգում արաւ մինչև վերջը պատերազմել, եթէ հնարը կըզտնէ՝ յաղթել, ապա թէ ոչ՝ յաղթուել, ծունր իջնել նորա առջև, ոտերը համբուրել, նորա ստրուկը դառնալ, բայց..... չի հեռանալ: Ինչո՞ւ: Ո՛վ գիտէ, գնա՛ իրան հարցուր: Շան զգացմունքը,—լեզու զարնող ձեռքը:

Հայեր, Ալթմազովն այս բնաւորութենէն ամենիս մէջ փոքր փոքր չեկայ արդեօք:

Իշխանուհին դուրս գնաց և իսկոյն ասաց աղջկան «Հօրդ սեներակումը մի այնպիսի գեղեցիկ երիտասարդ կայ, որի նմանը ոչ էական կեանքի, ոչ երեւակայութեան մէջ և ոչ պատկերի վրայ տեսել ես կամ պիտի տեսնես. բէլվէդերի ապօլօնը դորա առջև ոչինչ է, բայց ափսոս որ հայ է. հայ է ոչ միայն ծնունդով, այլ և բնաւորութիւնով: Մի՛ վախնար, դու չես սիրահարուիլ, վասն զի դու ռուսի *СТОЛБОВАЯ* ազնուուհի ես, իսկ նա—առմիաշքա է:»

Աղջիկը այնպէս պինդ ծիծաղեցաւ, որ ձայնը մինչև Ալթմազովին հասաւ: Նա թէև մօր ու աղջկայ իրար հետ ունեցած խօսակցութիւնը չի լսեց, բայց այդ ծիծաղել ձեւէն հասկացաւ, որ այս այն տունը չէ, ուր նա մտադիր էր իւր հօր խորհուրդները էացնելու: Բայց անձնապատանութիւնը, յամառութիւնը և իւր խորամանկութեան ամենակարողութիւնը նորա մէջ խոր արմատներ էին ձգել:

Քանի ժամանակից յետ աղջիկն էլ ներս մտաւ, նա էլ տեսաւ, որ Ալթմազովը երևելի սիրուն երիտասարդ էր. նորա խօսակցութենէն նկատեց, որ իւր տարիքի համար չափազանց մեծ զիտութիւն և փորձառութիւն ունի. քանի՛ քանի անգամ նորա աչքերին չի զիմանալով իւրերը խոնարհեց, և երբոր հեռացաւ՝ սրտէն խորունկ անխառն լով, ասաց. «Մեղք որ հայ է». բայց մի փոքր յետոյ աւելացուց «Ա՛խ, ինչո՞ւ մայրս ատում է Կաւկասցիներուն. այդ ի՞նչ նախապաշարմունք է. մի՞թէ ամէնքն էլ Ղարախանովներ ու Վաչինաձէներ են. խեղճ երիտասարդը դեռ ևս տասներինը տարեկան է, դեռ ևս երեսայ է, աղնիւ

պռօֆէսսօրներու դասախօսութիւնները, ազնիւ մարդոց բարեկամութիւնը, ազնիւ երիտասարդների կենակցութիւնը և.... ազնիւ օրիորդների ընկերութիւնը մի՞թէ չեն կարող բնաւօրութեան մի քանի անհարթութիւնները ուղղելու.... բայց այդպիսի ցոլուն, խոշոր աչքեր, այդպիսի գեղեցիկ, անթիքական երեսի տիպարք.... չէ՛ չէ՛, մայրս սաստիկ սխալվում է, մօրս աչքը վախցած էս....

Իշխան Կարիլքինը ոչինչ պատճառ չունէր Ալթմազօվի առաջարկութիւնը մերժելու, մանաւանդ որ՝ նորա մօտիկ բարեկամ, մաթեմատիկայի պռօֆէսսօրը, մեծ գովասանքով խօսել էր նորա յաջող գիտութեան մասին զրեթէ ամէն գիմնագիական առարկաների մէջ. նմանապէս՝ Ալթմազօվը խօսակցութեան մէջ յայտնել էր նորան և այն կարծիքը, որ նա ոչ այնքան փողի համար է պաշտօն փնտրում, որքան մի ազնիւ գերգաստանի մէջ բնակուելու, վասն զի ինքն էլ, թէև չքաւոր է, բայց ազնիւ սերնդէ է, և չէ ուզում, շատ ուրիշ իւր համագգիներու նման, ընտանիքէ դուրս բնակուելով, նոյն իսկ մայրաքաղաքի մէջ անցնել կիսավայրենիի կեանք՝ հեռու ընտանեկան անմեղ վայելչութիւններէ, հեռու քաղաքային և ընտանեկան կեանքէ, որից միշտ զուրկ են վարձած սենեակներումը բնակուող երիտասարդները:

Իշխան Կարիլքինը նշանակեց նորան իւր տան մէջ մի զարդարուն սենեակ, ճաշ, թէյ, սուրճ, նախաճաշիկ, լուացք, ծառայ և ամօական հարիւր մանէթ ռոճիկ: Մէկ ուրիշ ուսանողի այսպիսի պայմանը երջանկութիւն կերեւէր. բայց Ալթմազօվը բաւականին քիթը կախած վերադարձաւ իւր հիւրանոցը, որ իւր պայուսակը ու միւս բաները բերէ. իշխանուհիի լուռ պատերազմը նորա սիրտը տրոտտ ձգեց: Կառապանը անհամբերութեամբ սպասում էր նորան, որ այս անգամն ևս ստացաւ նորանէն մի ուրիշ մանէթնոց: Հիւրանոցումը նախաճաշիկը նորից ժողովեց երեկուայ հիւրերուն. այս անգամ Ալթմազօվին երեք օտարուհիները և նոցա հետ ուրիշները ինչպէս հին բարեկամի բարեկեցին. դարձեալ միասին կերան ու խմեցին, դարձեալ, յետ սեղանին, գնացին միւս սենեակ երգելու ու նուազելու, դարձեալ Ալթմազօվը իւր շարադրած ասիական մեղեդիներէն մինը նուազեց նոցա առջև, նորից ծափահարեցին նորան, նորից իրանց մէջ փափաքով, բայց նորա ականջին հասցնելով, գովեցին նորա երաժշտական քանքարը, զէմբէ ու իրանքի գեղեցկութիւնը, բարեկրթութիւնը և գիտութիւնը, բայց, աւանդ, նորա

տրտմութիւնը փարատել չի կարողացան: Իշխանուհին նորա անձնա-
միրութեանը անբուժելի խոց էր հասուցել: Երկու ձայն նորա մէջ
բարձրաբարբառ խօսում էին. «Փոխէ նպատակդ, թուր զոռոզ իշխա-
նուհիի վրայ, ազնիւ եղեր, ուղիղ ճամփով առաջ գնա՛» իսկ միւսը
ասում էր. «Յիշէ հօրդ խրատները, խորամանկ եղեր, ինչ հնարով
կուզէ լինի լինի հասի՛ր նպատակիդ—փողի, փողի և փողի»:

Նոյն օրը մնաց բարեւ ասաց նա իւր նոր բարեկամներին, հա-
ւաքեց իւր իրերը և գնաց տեղաւորուեցաւ իշխան կաթիլկինի տանը:
Նորա պատուհանները դարձրած էին Նեվայի վրայ. համալսարանը
գրեթէ դէմը դէմն էր:

Իշխանը ընդամենը երկու զաւակ ունէր, մի որդի՝ ինը տարե-
կան, որին Պաժերի վարժատան պէտք էր պատրաստել, և մի դուստր,
տասնութեց տարեկան, որին արդէն մի փոքր ճանաչում էինք. որդու ա-
նունն էր Միշա, իսկ աղջկանը Եւդօքիա:

Ալթմազովի պարապմունքի համար ես շատ բան չեմ ասիլ:
Ինչպէս որ պատմութեանս սկզբանը յիշել էի, նա արդէն տասնըմէկ
տարեկան հասակէն սկսել էր զանազան հասակի և բնաւորութեան
աշակերտների հետ պարապելու գրեթէ ամէն գիմնազիական առար-
կաներէն, ուրեմն մանկավարժութեան մէջ նա շատ հմուտ և փոր-
ձառու էր. նորա գիտութեան համար խօսելն ևս աւելորդ է, վասն զի
նա, իւր աշակերտութեան միջոցին, ոչ մի վարժապետի խօսք, ոչ մի
դասագրքի տող առանց ուշադրութեան, առանց քաջ պերտելու
թողուցած չէր: Երբոր փորձի համար առաջին դասին ներկայ էին իշ-
խանը և իշխանուհին, նոքա մի ժամի մէջ համոզուեցան, որ Ալթ-
մազովը նոցա զաւակներին, եթէ նոքա բոլորովին ծայր, բթամիտ և
ուսումնատեաց լինէին, անպատճառ մի բարի վերջի կը հասցնէր: Ալթ-
մազովը խօսում էր ամենահասկանալի լեզուով. քերականական կանոն-
ները և մաթեմատիքական դիֆերենները այնպէս պարզ առաջներն էր
դնում, որ աշակերտը, գրեթէ առանց վարժապետի օգնութեան,
հասկանում էր: Վաղուայ դասերը այսօր այնպէս լաւ բացատրում էր
աշակերտներին, որ մինչև անգամ նոքա կարիք չունէին դասագրքէն
միւս անգամ սովորելու կամ ինքները իրանց ստուգելու: Առաջուա-
նից ասենք. Ալթմազովը գրեթէ չորս տարի մնաց նոցա մօտ. այդ
միջոցին Միշէլը քսանվեց քննող աշակերտների մէջէն առաջինը
հանրիսացաւ և մտաւ վարժարան և մնացած երեք տարին ետեւե-
տեւէ փոխում էր դասարանները (Ալթմազովը միշտ վարժապետն էր

զգացմունքը լինէին ազնիւ, սուրբ, նուիրական. զո՞նէ այն ժամանակ նա սուրբ զո՞հ կը լինէր իւր սուրբ զաղափարին և զգացմունքին: Բայց, աւանդ, Ալթմազովի ոչ նպատակն էր սուրբ, ոչ զաղափարը և ոչ զգացմունքը: Ի՞նչպէս կարելի էր, որ նա և՛ իւր կեանքի հետ ունեցած պատերազմի յաղթանակը առնէր, և աշխարհի առջև պարզերես մնար: Նայենք, այսքան հազուադէպ յատկութիւններու տէր Ալթմազովին կը հաւանի՞ իմ ընթերցողը. նայենք, նա իւր անկման միջոցին մի հատիկ կարեկից սիրտ կը գտնէ:

Յուշիս ամիսն էր: Այն ամառ իշխան Կաբիլիկինի սեպհական դաստակերտը նորոգվում էր Պավլովսկումը, և այդ պատճառաւ նորա գերդաստանը ուշ տեղափոխուեցաւ ամարանոց: Ալթմազովի հռչակը այն թատրոնի երեկոյէն արդէն քաղաքի մէջ տարածուել էր. ամէնքը ուզում էին նորա հետ ծանօթանալ, բայց այդ բաղդը շատ քիչերին էր յաջողում. պատճառը այն է, որ նա մեծագոյն մասը օրուան կամ գրադած էր իւր աշակերտներին սովորցնելով, կամ Կաբիլիկինի հիւրերի հետ խօսելով, որոնք Ալթմազովի պաշտօն մտնելէն յետ սկսել էին սովորականէն աւելի ստէպ այցելութեան գալու և մանաւանդ կանանց սեռը «հայ ազօրոյնին» տեսնելու համար իշխանի տունը ուխտատեղի էին դարձրել. ամէնքը ուզում էին նորան տեսնել, հետը խօսել, ծանօթանալ, նորա կարծիքը և նուագը լսել, կարձ՝ սիրել նորան և սիրուիլ նորամէն: Խեղճեր. նոքա չգիտէին որ Ալթմազովը իւր մանկական հասակէն սկսած արդէն խրատուած էր հօրէն «ձարել մի անուանի և շատ հարուստ տանէ աղջիկ, պսակուել հետը, և պսակի միջոցով արիստոկրատի անուն չաղացնել»: Կարող էր խեղճ երիտասարդը հօր բաղձանքը և իւր սեպհական ուխտը փոխել ներկայումս քանի մի բոպէի մարմնաւոր վայելչութեան և արագայում՝ յաւիտենական ստրջանքի համար: Խեղճ կնանիք. ձեր անկեղծ զգացմունքը, ձեր սրտի զորովանքը պիտի ընդհարուին այդ պիսի սառն հաշիւների, և դուք պիտի զարմանաք, թէ ի՞նչպէս է կարելի, որ այդպիսի գեղեցիկ մարմնու մէջ այդպիսի կոշտ հոգի լինի դրած: Բայց և շատ խիստ մի՛ լինիք ձեր դատմունքի մէջ: Ալթմազովը իւր ծնած տեղի և նորա պարագայի արտադրութիւնն է: Հայաստանը այն պայմանի մէջ, ուր որ է՝ ուրիշ տեսակ զաւակներ չէ կարող ծնանիլ: Փոխեցէ՛ք կաղապարը, կը փոխուին և նորա տակէն դուրս եկած կերպարանքները: Ո՛վ է մեղաւոր:

Ալթմազովը հէնց որ իշխան Կաբիլիկինի տուն մտաւ, խօսոյն

գրպանէն հանեց երկու հատ տասըմանէթանոց, մինը տուեց զոնապանին և միւսը սպասաւորին, և չսպասեց որ նոքա խոնարհաբար շնորհակալութիւն ասէին. թողեց և հեռացաւ նոցանէն. մի օր էլ, երբ Եւդօքիայի նաժիշտը արծաթէ ափսէի փայ նամակ բերեց նորան՝ երրորդ տասըմանէթանոցն էլ նորան ընծայեց: Այս ամէն կեանքի մանր մանր Ֆօքուս-փօքուսները հայրը նորան սովորեցնուցէր՝ իբր տաճնէիններորդ դարուս կենցաղագիտութեան ամենահարկաւոր զաղաւնիքը: Երբ այս և այսպիսի լուրերը իշխանուհիի աշխնէին հասնում, նա սրտէն խոր յոգոց հանելով, ասումէր «Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, այսքան մատաղահաս և այսքան ապականուած»: Եւ խստիւ հրամայում էր ծառաներին զգուշանալ խորամանկ հայէն: Խեղճ երիտասարդը, որ կարծում էր իւր ապագայ չէր քիմքը ամուր գրած, չգիտէր, որ եկած օրէն արդէն այն քանդուել էր:

Իշխան Կաբիլկինի ընտանիքը երկու ամիս ամառանոցումը ֆրանց, և այդ երկու ամիսը Ալթմազովի համար «հազարումի գիշերի» արկածքներ էին: Նա չըջապատուած էր չքնադագեղ կնանիքներու և աղջիկներու սիրով, յարգութիւնով, պատուով, հրաւերքով: Օր չէր անցնում, որ նա հրաւիրուած չլինէր կամ մի կոմսուհիի, կամ մի իշխանուհիի, կամ մի մեծատան կնոջ տուն հացկերոյթի, երեկոյթի, նուազահանդիսի, հեռաւոր մի անտառ, կամ ամրոց, կամ ծաղկոց ճեմելու, կամ ձիով զբօսնելու: Օր չէր անցնում, որ նորան մի բուրած նամակ չի գար, կամ մի կաթողին ձեռաց սեղմումն չի պատահէր, կամ քրնքոյշ հայեացք չընծայուէր: Իշխանուհին տեսնում էր այդ ամէնը, և ամէն հնար գործ դնում էր, որ Եւդօքիան թոյլ չտայ իրան այդ կրքերու հեղեղատին մատնելու, բայց ի՞նչ կ'անես. կարելի է հրամայել կրակի մօտ կեցած վառօդին որ չի բռնկի, կամ ասել սառուցին՝ կեցի՛ր արեգակի տակ և մի՛ հաչիր: Գեռ ևս դաստակերտէն քաղաք չեկած՝ Եւդօքիան պինդ սիրահարուեցաւ Ալթմազովի վրայ, և նոյն շաբաթ Երեան դրուեցաւ այսպիսի բովանդակութեամբ նամակ: Ամէն բան զէպի լաւն է գնում. իշխան Կաբիլկինը 40,000 օրավար հող ունի, բանքումը 4,000,000 մանէթ նաղդ փող և ոչ մի կօպէկի պարտք. իշխանուհին պահարանների մէջ առաւել քան թէ 500,000 մանէթի ակնեղէն, ոսկիէ զարդեր և արծաթէ սպասք ունի. իսկ աղջիկը իմ վրայ մինչև ականջները սիրահարուած է:

Օգոստոս ամիսն էր, որ մաթեմաթիկայի պրօֆէսսօրը, որի հետ պատմութեանս սկզբումը ծանօթացանք, մի օր եկաւ և անայ «Ար-

դէն ժամանակն է խնդիր տալու և մոնելու համալսարան: Հեռեւեալ օրը Ալթմազովը գնաց համալսարան, խնդիրը գրեց և ներկայացաւ դէկանին, որ միամտեցուց նորան, ասելով՝ «ձեզ առանց քննութեան կ'ընդունենք»: Այս կողմանէ ևս միամտեցած, Ալթմազովը վերադարձաւ դաստակերտ և այնուհետեւ լիապէս անձնատուր եղաւ ամէն կերպ վայելչութեան:

Քանի մի ժամանակէն ամառանոցի եղանակը վերջացաւ. մարդիկ հետզհետէ քաղաք քաշուեցան. իշխան Կաբիլկինն էլ գնաց քաղաք իւր ընտանիքով:

Իշխանուհին չափէ դուրս խելօք կնիկ էր. նա շատ լաւ գիտէր, որ Ալթմազովը երբէք չէ կարող նորա աղջկայ մարդը լինել, որ ինքը միշտ կըզտնէ հնար չոցա փոխադարձ սէրը կամ սառեցնելու, կամ բռնի բաժանելու, բայց, կարծում էր որ Եւդօքիան, սիրելով նորան, միշտ նորա տուած դասերը առաւել խորունկ կըտպաւորէ մտքի մէջ և առաւել կ'որոճայ. և այդ պատճառաւ թոյլ տալիս էր, որքան կարելի է, երկար տեւի օրուայ մէջ սոցա պարապմունքը: Եւ զարմանալն բան. Եւդօքիան, որ առաջները ոչ միայն չէր սիրում ուսման առարկաներ, այլ և երաժշտութիւն, որն պարի հետ միասին, ինչպէս յայտնի է ռուս օրիորդի լուսաւորութեան առաջին պայմանն է, բայց այժմ Ալթմազովի ազդեցութեան տակ զիշերներ լուսացնում էր մի տօռէմայի կամ մի սիմֆօնիայի վրայ, որ իւր փեսացուի աչքին հաճելի երևի: Քանի քանի անգամ իշխանուհին, սրտէն ան քաշելով, ասել է իւր մարդուն «Ինչո՞ւ այս զեղեցիկ և քանքարաւոր երիտասարդը ռուս կամ եւրոպացի չէ. ինչպէս մեր Եւդօքիան բաղդաւոր կը լինէր: — Ինչո՞ւ այդպէս սխալ դատում ես, պատասխանում էր իշխանը, միթէ Հայը լաւ մարդ լինել չէ կարող: — «Ինչո՞ւ չէ, ասում էր նորան իշխանուհին, հայն էլ լաւ մարդ կարող է լինել, բայց նա հայապէս լաւ մարդ կը լինի և ոչ ռուսապէս: — Չեմ հասկանում, ինչ ուղում ես ասել, պատասխանում էր իշխանը: Իշխանուհին ասում էր «Լաւ հայը երբէք չի ռուսնալ, իսկ վատ հայէն վատթար մարդ չի կայ աշխարհիս երեսին: Ուրեմն որ կողմ կուզես շնու տուր՝ Եւդօքիան հայի հետ պսակուել չէ կարող և չի պիտի պսակուի:»

Իշխանուհին իւր մանկութիւնը անցուցել էր մի հայաբնակ քաղաքի մէջ, ուր նորա հայրը զաւառապետի պաշտօն էր կատարում, այդ պատճառաւ նա կարծում էր թէ՛ հայի բնաւորութիւնը շատ խորունկ իմաստասիրել էր:

Թէ՛ւ Աթմագօլը շատ լաւ դաշնամուր էր նուագում, բայց նա յանձնառու չեղաւ աշակերտներին երաժշտութիւն սովորեցնելու, և այդ մանաւանդ այն պատճառաւ, որ Եւդօքիայի վարժապետը երևելի Հէնդէլթն էր, որի հետ բաղկատուելով, ՚ի հարկ է, նա համբաւ կարող էր համարուիլ: Մի օր Հէնդէլթը իշխանուհիին յայտնեց, որ ինքը շուտով արտասահման է դնալու. բայց վախենում է, մի գուցէ նորա բացակայութեան ժամանակ Եւդօքիան մի անհմետ վարժապետի ձեռք ընկնի և փճացնէ իւր կանոնաւոր խաղը. այդ պատճառաւ խորհուրդ տուեց մի փորձառու և ընտիր վարժապետ որոնել: Իշխանուհին պատասխանեց թէ՛ «գուցէ ես վարժապետի ընտրութեան մէջ սխալմ. չէի՞ք կամենալ արդեօք մեզ, ձեր ընտրութեամբը, մի վարժապետ առաջարկել, ձեր բացակայութեան միջոցին»: — Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց Հէնդէլթը, շատ ուրախութեամբ. ես ի նկատի մի մատաղահաս երաժշտութեան վարժուհի ունիմ, ազգանունը միտս չէ, բայց իմ ընտիր աշակերտներէն է. երթալու ժամանակ ես նորան կուտամ մի յանձնարարական նամակ, որն ստանալով իսկոյն կ'ընդունիք նորան. բայց նայեցէ՛ք, ինչ վարձ որ ինձ էք տալիս՝ նոյնը անշուշտ և նորան պիտի տաք. երաժշտութեան արուեստի մէջ եթէ այդ վարժուհին ինձանից լաւ չլինի, վատ երբէք չէ: — Իսկ ինքը Հէնդէլթը դասի գլուխ ստանում էր տասը մանէթ:

Այդ վերջին անգամն էր, որ Հէնդէլթը եկաւ իշխանի տուն: Երկու շաբաթ վրայ անցաւ, ոչ ինքը եկաւ և ոչ նորա յանձնարած վարժուհին ներկայացաւ: Արդէն կարծում էին թէ՛ նա մոռացել է իւր խոստմունքը և յանձնարարական նամակը վարժուհիին չի տուած՝ գնացել է արտասահման:

Մի օր, ճաշեց յետոյ երբ ամէնքը նստած էին դիվաննոյ առաջ սենեակումը, յանկարծ զանգակը հնչեց. ծառան շտապելով գնաց և շուտ յետ եկաւ, ասելով «մի կին կամենում է տեսնել իշխանուհիին»: Իշխանուհին ասաց ծառային «Ներս համեցէ՛ք արա՛ն: Դուռը բացուեցաւ և մի թիիկ երեսով, բայց գեղեցիկ տիպարքով աղջիկ ներկայացաւ և տուեց իշխանուհիի ձեռքը մի նամակ, ասելով «Հէնդէլթից»: — Գիտեմ, գիտեմ, պատասխանեց իշխանուհին. խնդրեմ նստեցէ՛ք. բայց ես ձեզ երկու շաբաթ է, որ անհամբերութեամբ սպասում եմ: Ներեցէ՛ք ինձ, պատասխանեց ամուսնոթ աղջիկը ամաչելով, ես մի փոքր տկար էի»: Խնդրեմ նստեցէ՛ք, ասաց նորից իշխանուհին, և յետոյ աւելցուց «կարող եմ հարցնել ձեր

անունը: «Անունս Սուսաննա է», պատասխանեց աղջկը, աչքերը խոնարհելով:

Համեստութեամբ նստաւ օրիորդ Սուսաննան և մի կարճ միջոց լուծիւն թաղաւորեց սենեակի մէջ, ինչպէս ասում են «հրեշտակ խաղաղութեան թռաւ»: Նստողները սկսան մինմինի երես նայելու. Ալթմազովն էլ նայեցաւ Սուսաննայի վրայ, Սուսաննան էլ նայեցաւ Ալթմազովի երեսին. բայց իշխանուհին, որ այդ բոլորէն երկուսի վրան էլ նայեցաւ՝ յետագայ նկատողութիւնը արաւ, որ Ալթմազովը հէնց առաջին վայրկեւում, առանց մէկ հիմնաւոր պատճառի, ատելով ատեց այդ խեղճ թխիկ աղջկանը, իսկ Սուսաննան, զորա հակառակ, ջերմ և անհրաժեշտ սիրով սիրեց այդ գեղեցիկ պատանին: Ինչո՞ւ: Ո՛վ կարող է այդպիսի հարցի պատասխանը տալ: Ուրեմն մենք էլ թողնենք այս հարցը անպատասխան. նայենք, զուցէ իրերի ընթացքը կը լուծեն այս հոգեբանական առեղծանելիքը: Բայց այսքան իմանա՞նք, որ իսկական սէրը և իսկական ատելութիւնը միշտ մի բոլորէի մէջ են ծնում. իսկ այն, որ ժամանակով են ծնում, նոցա անունը ոչ սէր և ատելութիւն են, այլ գնահատութիւն:

Իշխանուհին չափազանց մեղքացաւ խեղճ աղջկան, որ օտար գերդաստանի մէջ, ամօթէն լուռ մնացած, հիվ գիտէ ի՞նչ հոգեկան տանջանքի մէջ էր այն բոլորէին. և կամելով այդ ճշող, անհաճոյ լուծեանը վերջ տալ, առաջարկեց Սուսաննային իրանց մի փոքր զուարճացնելու համար, չի՞ կամենալ արդեօք դաշնամուրի սուղն նստել և նուագել, բայց և աւելացրեց «Օրիորդ, չլինի թէ իմ առաջարկութիւնս ընդունիք իբր ցանկութիւն ձեզ քննադատելու: Պ. Հէնգէլթը ձեր մասին մեզ արդէն այնպիսի գովասանքներ է տուել, որ ձեր մատերի ամէն մի շարժումա՞քը մենք նուագահանդէսի տեղ պարտաստ ենք ընդունելու»:

— Դժպէտ չեմ հասկնալ ի՞նչ է ձեր խոսքը: Ես անտէր կազմած այդ բայց ես վաղուց է, որ յօդուածներ քաղաքի շարքաթ ձեռքս դաշնամուրին դիպած չեմ, դուք ի՞նչ ասեցիք: Ես իսկական ժամանակ է, որ մատերը իրանց սովորական արագութիւնը կորցնէին:

«Չէ՛ չէ, խնդրենք, ասաց իշխանուհին, նուագեցէ՛ք մի բան: Մենք ինքս դատարննիչ լինելու ոչ գիտութիւն ունինք, ոչ ճաշակ... զուցէ պարօն Ալթմազովը...»

—Պարոնը ևս նուագում է, ասաց Սուսաննան, կարմրելով և աչքերը դարձնելով ուսանողի վրայ:

«Այո՛, մի փոքր», պատասխանեց Ալթմազովը այնպիսի արհամարհական ձայնով, որ առաւել վայելուչ էր մի անպիտան կառապանի, քան թէ մի համեստ աղջկայ վերաբերմամբ:

Ամէները նկատեցին այդ չար կոպտութիւնը. Նւդօքիայի աչքէն մինչև անգամ արտասունք կաթեցաւ. խեղճ աղջկը մի ըռպէի մէջ երկու անգամ կարմրեցաւ և տժգունեցաւ: Իշխանուհին նշանաւոր հայեացք ձգեց իշխանի վրայ, որ կրնշանակէր՝ «է՛ր՞, ի՞նչպէս ես, չէի՞ ատում քեզ, որ հայը միշտ հայ կը մնայ»: Ամէները նկատեցին այդ անտեղի կոպտութիւնը. միմիայն միամիտ Սուսաննան չէ նկատեց:

Այդ «մի փոքրը» ասաց Ալթմազովին, շատ և շատ նշանակութիւն ունի. բայց, յուսամ, դուք ներողամիտ կը լինիք. ես երկու շաբաթ հիւանդ էի, այժմ ևս բաւական կազդուրուած չեմ: Ասաց և մատերը վաղեցուց քլապիշներու վրայ: Փոքր մի Փանտապիա անեւէն յետ նուագեց Քօնթսկիի երևելի «Առիւծի սթափումը» որ այն ժամանակները նորաձև երաժշտական յօդուածներից մինն էր. և որ իսկական Պետերբուրգցին չէր լսել նոյն իսկ հեղինակի նուագածը:

Առիւծի զարթեւից մի փոքր առաջ Սահառա անտպատի լռութիւնը, նորանից յետոյ՝ առիւծի քանի՛ քանի անգամ ամպրոպաձայն մոնչելը. յետոյ՝ աւելի և աւելի սաստկացնելը իւր ահեղ մոնչիւնը, յետոյ՝ արիւնուշտ յարձակման պատրաստութիւնը, յետոյ՝ սպառազինած որսորդներին հանդիպելը. յետոյ՝ կատաղի պատերազմը երկուստեք. յետոյ՝ հրացանների ճայթմունքը խառն առիւծի մոնչելուն, յետոյ՝ վերաւորուած և հոգեվարք գազանի ոռնալը և վերջապէս՝ որսորդների յաղթութեան երգը—այս ամէնը պատկերացան լսողի երևակայութեանը մէջ՝ Սուսաննայի ճարտար և խօսուն մատերի զօրութեամբ: Մեծ և կախարդական էր նորա կատարած ազդեցութիւնը լսողների վրայ: Իշխանուհին և Նւդօկիան սրտերի փղձուկէն ակամայ արտասուեցան, իշխանը հիացած մնացել էր. ամէնքը քաղցր ապշութեան մէջ էին. միայն Ալթմազովը մնաց անզգայ: Իշխանուհին նայեցաւ նորա վրայ, և զլուրը շարժելով, ասաց մոքի մէջ. «Այս գեղեցիկ մարմնու մէջ հոգի չի կայ»: Եւ իրաւ որ՝ բնութիւնը ամէն բան առատ ձեռքով տուել էր նորան, բացի հոգիէն:

Սուսաննան երեխայի անմեղութիւնով նայում էր Ալթմազովի վրայ ու սպասում էր նորանից թէ կուզ մի խօսք, թէ կուզ մի յի-

շոց՝ բայց մի խօսք, մի մարդկային խօսք. սպասում էր խեղճ աղ-
ջելիք, եթէ չամաչէր՝ գուցէ նա կը խնդրէր, կ'աղաչէր, մի խօսք կը
պաղատէր նորանից: Աւանդ, Ալթմազօվը, ոչ մի խօսք չսաց և հե-
ռացաւ:

Ալթմազօվը սկսաւ համալսարան երթնելով: Հէնց առաջին
օրէն ընդհանուր ուշադրութիւնը իւր վրայ դարձուց՝ և՛ մեծաւոր-
ներին, և՛ ուսուցչապետներին, և՛ ուսանողներին՝ թէ իւր արտաքին
բռնուածքով և թէ իւր հիմնալի ընդունակութիւններով: Ինչպէս
որ նա մի անգամ ինքնիրան խօսք էր տուել, այստեղ ևս իւր խոստ-
մունքը չի դրժեց. ամենայն կողմանէ նա համալսարանի մէջ ընտիր
ուսանողն էր համարվում: Սկզբանէ ամէնքը սիրում և պատվում էին
նորան, իսկ ինքը ոչոքի ոչ սիրում էր և ոչ պատվում, այս օր նկա-
տեցին ուրիշներն էլ դադարեցան նորան սիրելու, բայց միշտ յար-
գում էին նորան՝ հազուադիւս յատկութիւնների համար. իսկ երբոր
նա մի պարահանդէսի մէջ, պաշտպանելով մի ուսանողի պատիւ,
երկու աստակ տուաւ մի գնդապետի և նոյն հետայն մենամարտու-
թեան հրաւիրեց և սիրտը վախ ձղելով, ստիպեց բոլոր ուսանողների
առջև ներողութիւն խնդրելու, այն ժամանակ ընկերները մեծ յար-
գանք զգացին դէպի «քաջ հայ ուսանող»: Սրախնդութեան մէջ
ախոյեան չունէր Ալթմազօվը. իսկ քառասուն քայլափոխէն խոս-
ղաթղթի ասին խփելը ատրճանակէն նորա համար մի չնչին բան էր:
Շատ կարելի է որ՝ կարդացողներս արդէն համարում են Ալթմազօվին
մի նոր Գոնթուան: Չէ, սխալվում են նոքա. հաւատացնում եմ, որ
բոլոր իւր համալսարանական ընթացքի միջոցին նորա մէջ ոչ մի
պազշոտ խորհուրդ չի մտաւ. մայրաքաղաքի ոչ մի առիւծուհին
չէր կարող պարծենալ, որ նորան իւր երկրպագուն կարողացել է
դարձնել. ոչ մի օրիորդ, մինչև անգամ Եւդօքիան, չէին կարող ա-
սել որ Ալթմազօվը նորա վրայ սիրահարուել է. մայրաքաղաքի փոր-
ձանքներէն շատ հեռու պահեց իրան խելօք Ալթմազօվը. նորա մար-
մինը ամբիժ, անարատ, միաց, բայց հոգի՛ն: Այդ ուրիշ խնդիր է:

Նա երկրորդ ընթացքումն (cours) էր, որ հօրը մի նամակ
գրեց այսպիսի բովանդակութեամբ.

« Իմ վեճակս արդէն որոշուած է. իշխան Կաբիլկինը ինձ սի-
ւրում և հաւատում է. նորա գուտարը ոչ միայն սիրում է, այլ

« սիրահարուած է վրաս, մենք արդէն մեր մէջ թաքուն մատանե-
 « ւ լիսնութիւն արեւենք. Եւդօքիան ասում է թէ՛ եթէ մայրս կամենայ
 « մեր պսակին, հակառակելու՝ ես թաքուն կը պսակուիմ քու հետ,
 « և նա վաղ կամ ուշ կըներէ ինձ և չի զրկիլ ժառանգութենէ:
 « Ուրեմն կարող ես ինձ նպատակիս հասած համարել »:

Բոլոր այդ ժամանակը Սուսաննան շարաթը երեք անգամ դա-
 լիս էր երաժշտութիւն դասեր տալու Եւդօքիային:

Արդէն երեք տարի էր, որ Ալթմազօվը և Սուսաննան վարժա-
 պետութիւն էին անում իշխան Կարիկիկինի տանը. բայց երբէք պա-
 տահած չէր, որ ամէնքը միասին ժողովուէին և ընդհանուր խօսակ-
 ցութիւն ունենային. մանաւանդ Ալթմազօվը միշտ աշխատել է բա-
 ցակայ լինելու, երբ Սուսաննան իւր զբաղմունքէն ազատ ժամանակը
 խօսակցելէ Եւդօքիայի, իշխանուհիի կամ իշխանի հետ: Մի ան-
 գամ Սուսաննան ճաշի էր հրաւիրած. բաղդի բերմամբ այն օր Ալթ-
 մազօվը էլ այնտեղ էր: Յանկարծ իշխանուհին, խօսքը դարձնելով
 Սուսաննային, ասաց. « Ահա քանի ժամանակ է որ մենք մին մինի
 ճանաչում ենք, բայց երբէք պատահած չէ, որ ես ձեզ հարցնեմ
 թէ եւ շատ անգամ մտքէս անցել է — դուք ի՞նչ ազդէ էք. թէ եւ դուք
 պատուական ուղտերէն խօսում էք, բայց ձեր երեսի տիպարքը սլա-
 եանի չէ »:

— Ա՛յա դո՛ւք, ասաց Սուսաննան ծիծաղելով, ես ի՞նչ ազդէ եմ:
 « Չգիտեմ, ասաց իշխանուհին, գուցէ նպանիացի էք, ի կամ
 իտալացի »:

— Ո՛չ ոչ, աւելի պինդ ծիծաղելով ասաց Սուսաննան, ոչ
 նպանիացի եմ և ոչ իտալացի. գրաւ կուգամ, որ մինչև չասեմ ա-
 մենակին չէք գտնիլ:

« Ես գիտեմ, ասաց Եւդօքիան, դուք փոքր Սուսաստանցի էք »:

— Չի գտա՞ք, ասաց նորան արդէն ծիծաղէն կլկլալով Սուսան-
 նան, Աստուած վկայ, որ չէք իմանալ: Ա՛յա դօր արէք, գտէք ի՞նչ
 ազդից եմ, շարունակում էր նա իւր հանաքը:

« Յրանսիացի՞ չէք արդեօք, ասաց իշխանը, անանձին ուշա-
 զրութիւնով նայելով նորա երեսին:

— Դուք էլ չի գտաք, ես Յրանսիացի ևս չեմ, պատասխանեց

Սուսաննան, և շարունակում էր անմեղ երեսայի նման համար ա-
նել և ուրախանալ, որ ոչոք իւր առաջարկած դժուար առեղ-
ծանքները լուծել չէ կարողանում: Եւ վերջապէս ասաց բառի վան-
կերը իրարէ բաժանելով ձեռն—հայ—եմ:

Դուք հայ էք, պատասխանեցին նորան ամէնքը նոյնպէս վան-
կերը բաժանելով և զարմացական ձայնով. ամէնքը ասացին այդ,
բացի Ալթմազովէն, որին այդ զաղտիւքը վաղուց, հէնց (առաջին
օրէն յայտնի էր: «Մի՞թէ դուք հայ էք, եթէ չասէիք, Աստուծոյ
անունով երդնում ենք, որ ամէնեւին չէինք գտնիլ», ասաց իշխանու-
հին, կարծես թէ, սաստիկ ուրախացած մի թանգազին գիւտի հա-
մար, ուրեմն այսօր մեր սեղանի վրայ երկու հայ հիւր ունինք՝
մինը դուք և միւսը պարոն Ալթմազովը:

Երբոր Սուսաննան լսեց Ալթմազովի հայ լինելը, իւր սրտի ու-
րախութիւնը բռնել չի կարողացաւ, քիչ մնաց նորա զիրկը պիտի
ընկնէր, բայց ինքնիրան զսպեց, և ձեռքը նորան պարզելով, բռնեց
նորանը իւրի մէջ, և երկար ու ամուր սեղմելով և երեսի վրայ ան-
հուն սէր, ուրախութիւն և երջանկութիւն յայտնելով, ասաց. «Ա՛խ,
որքան ես ուրախ եմ, որքան ուրախ եմ, որ դուք հայ էք, որ ես իմ
համազգիներէս մի հոգի տեսայ, վերջապէս...»

—Մի՞թէ դուք հայր-մայր, քոյր-եղբայր, ազգականներ չու-
նիք, հարցրին տանուտէրները, ցաւակցելով:

«Ո՛չ, պատասխանեց Սուսաննան. ես բոլոր Պետերբուրգի մէջ
միայնակ և որբ եմ:

Եւ նա պատմեց իւր մասին յետադայ պատմութիւնը:

«Հայրս Սեւաստապօլի դիւցազներէն մինն էր, որ պաշարման
« տասներորդ ամիսը ռմբակոծութեան ժամանակ մահաբեր վէրք
« ստացաւ և մեռաւ: Նորա մահուան բօլթը ստանալով, խեղճ և
« ցաւազար մայրս և՛ ս աւելի տկարացաւ և չորս ամիս տանջուելով
« մեռաւ: Ես մնացի միայնակ, վեց տարեկան երեսայ: Հօրս՝ տէրու-
« թեան ցոյց տուած երախտիքի համար, ինձ զետեղեցին արքունի
« վարժարան, ուր տասը տարի մնալով, աւարտեցի ուսմանս ըն-
« թացքը. բայց ոչ մի մերձաւոր ազգական չունենալով, վարժարանի
« պատերէն դուրս չեկայ: Բարի տեսչուհին, որ ինքը երբէք զաւակ
« ունեցած չէ, ինձ իւր հարազատ աղջկայ նման սիրեց, ինչպէս և
« ես նորան մօրս նման սիրել եմ, և վարժարանէն դուրս գալով, նորա
« բնակարանի մէջ տեղաւորեցայ, ուր այժմ ևս կենում եմ: Թէև

« մայրացուս ասում է, որ ծնողներէս ինչու ինչ մնացել է, բայց ես
 « երբէք հետաքրքրութիւն արած և հարցուցած չեմ թէ ի՞նչ է և
 « ռօբան է, ինչի՞ս է պէտք հարստութիւն. իմ աշխատածիս կէսը
 « անգամ մնիսել կարողացած չեմ, թէ՛ և, ինչպէս տեսնում էք, ես
 « ոչինչ բանէ ինքս ինձի զոկած չեմ: (Պէտք է ասել, որ Սուսանն
 « նան միշտ ճոխ և թանգազին հագուստով յայտնվում էր իշխանի
 « տանը:) Մայրացուս էլ, տիկին Հումմէլը, ասում է միշտ, որով
 « հետև Աստուած ինձ չարժանացուց մայր լինելու, ուրեմն դու իմ
 « զաւակը և ժառանգը կը լինիս: Բարի պառաւը ինձ շատ սիրում է,
 « ոչինչ չի խնայում ինձ համար, մինչև անգամ սաստիկ անբաւար
 « կան է ինձմէն, որ ես դէս ու դէնը դասեր եմ տալիս. բայց ես
 « հաւատացնում եմ ձեզ, որ ես դասեր եմ տալիս ոչ փողի, այլ
 « օրեր ու ամիսներ անգործ չի մնալու ու տան խորշումը չի նստելու
 « համար:»

Իրաւ որ՝ ամէնքը նկատել էին նորա անշահասիրութիւնը: Շատ
 անգամ ամիսներ էր անցնում, իշխանը կամ իշխանուհին նորան փող
 տալու մոռանում էին, իսկ ինքը երբէք չէր խնդրում. եթէ տուած
 փողը հաշուետարումը չի զրէին տանուէրերը՝ ինքը Սուսաննան եր-
 բէք չէր իմանալ՝ հարիւր ունի ստանալիք, թէ՞ երկու հարիւր, թէ՞
 հինգ հարիւր: Միով բանիւ՝ Սուսաննան չափազանց անշահասէր
 աղջիկ էր երևում: Բայց հաղուածը, ինչպէս վերը յիշուեցաւ, միշտ
 նորաձև, նուրբ ծաշակով և հագուստի նիւթը պատուական կեր-
 պասներէ էր. մատերին հագած ունէր միշտ հինգ-վեց մատանիք,
 ականջին՝ օղբր, ամէնը մեծագին և հազուադիւս զոհարներով
 յեռուած:

Սուսաննա շարունակեց իւր պատմութիւնը.

« Իմ անունս Սուսաննա չէ՛, այլ Շուշանն է, (այսպէս է զրած
 « ծննդական վկայագրիս մէջ,) որն ուսները, չգիտեմ ի՞նչ խորհրդ-
 « դով, իրանց կերպի փոփոխել են. իսկ ազգանունս է Արդ...եան:
 « Հայրս աստիճանով զնդապետ էր, և արդէն զենեքալութեան էր
 « ներկայացուցած, և նա այդ բարձ աստիճանը, ասում են, անշուշտ
 « կը ստանար. եթէ այդ չարաշուք պատահարին չհանդիպէր... Խեղճ
 « հայրիկս:»

Ասաց ու արտասուեցաւ. բայց տեսնելով որ շողերը ամէնքն
 էլ տխրեցան, իսկոյն երեսի վրայ մի քաղցր ժպիտ փայլեցուց ու ա-

սաց լէ՛հ, ինչ անենք, ինչ որ եղաւ՝ եղաւ, տխրելով ու շարով անցածը յետ չի դառնալ ։

Տխուր խօսակցութիւնը փոխել կամենալով, իշխանուհին ասաց.

«Ասացէք, խնդրեմ, օրիորդ Սուսաննա, կամ, ինչպէս որ հայերը ասում էք, Շուշան, մի՞թէ դուք միշտ ամուրի պիտի մնաք, մի՞թէ ձեր մտքէն երբէք չի անցնում պսակուել, տուն տեղ ունենալ, կին և մայր լինել. մինչև երբ այդպէս չոր-գլուխ պիտի մնաք, միայնակ ու ձանձրալի կեանք պիտի անցնէք :

— Ինչո՞ւ չէ, ես ուրախութեամբ կը պսակուէի. բայց ո՞վ ինձ պիտի առնուէ : Դուք զիտէք խօս, մինչև որ աղջկան երիտասարդը չհաւանի և չսիրէ, աղջիկը երբէք իրաւունք չունի, — եթէ չուզէ իւր պատիւը կորցնել — ոչ հաւանել և ոչ սիրել, ասաց նա ու աչքի ծայրով նայեցաւ Ալթմազովի վրայ : Բայց Ալթմազովը, որ բոլոր ժամանակը նորա վրայ էր նայում, հէնց որ Սուսաննայի աչքը նորանին դիպան, իսկոյն, իբր թէ զգուանքով, իւր աչքը հեռացուց նորանէն : Միամիտ Սուսաննան այդ ևս չի նկատեց. բայց այդ քանը նկատեց դարձեալ իշխանուհին ու մտքի մէջ ասաց «Այս ինչ հրէշ է. ասես թէ սորա սրտումը օձեր ու կարիճներ լինին նստած. այս ինչ անհասկանելի ատելութիւն է, որ ունի դա դէպի այս պատուական օրիորդը. չեմ հասկանում» :

Նա կը հասկանար, եթէ հայի բնաւորութեանը քաջ տեղեակ լինէր. խեղճ կինը չգիտէր, որ հայը դէպի իւր համազգին ունեցած ատելութեան մէջ փնտրում է ոյժ, վայելչութիւն և հոգեկան մխիթարութիւն :

Թէև առաջները կասկածում էր, բայց այդ օրը իշխանուհին համոզուեցաւ, որ Սուսաննան սիրում է Ալթմազովին. նմանապէս համոզուեցաւ նա, որ Սուսաննայի մէջ աւելի կանացիութիւն, կաթոգնութիւն, բանաստեղծական հոգի, աշխոյժ կայ, քան թէ իւր հարազատ Եւդօքիայի մէջ, և եթէ երբ և իցէ երկուսը ներկայանային մի օրինաւոր, լուսաւորեալ, առողջամիտ, մարդկային արժանաւորութիւն ճանաչող երիտասարդի, անշուշտ նա նախամեծարութեան արմաւենին Սուսաննային կուտար : Իշխանուհին ամենևին չէր կարողանում հասկանալ, թէ ինչպէս է կարելի որ Ալթմազովի պէս անհոգի, չար-սիրտ երիտասարդն էլ լինէր հայ, Սուսաննայի նման, քնքոյշ սրտով, զգայուն հոգով, կայտառ, ուրախ, բարի աղջիկ :

«Իսկ երկրորդը, պնդում էր Սուսաննան:

— Կարծեմ որ քաղաքավարութիւնը պահանջում է, պատասխանեց Ալթմազովը քիթ ու պոռնկը ծամելով, իբր թէ մի շատ յիմար մարդու հետ է խօսում, որ Եւդօքիային հրաւիրեմ, ի՞նչպէս էք կարծում:

«Իսկ երրորդը, չէր դադարում Սուսաննան, երեսը գունատած:

— Ես ի՞նչ իմանամ ի՞նչ երևելի տան աղջիկներ կը լինին այնտեղ. ի հարկէ մեծին մինին արժանի կը գտնեմ հրաւիրելու:

Սուր և թունաւորած դաշոյնը սրտի մէջ ցցած այնքան կըսկիծ չէր պատճառիլ խեղճ աղջկան, որքան այս կծու, արհամարհական ու դուռող խօսքերը: Իսկոյն աչքերէն կաթ կաթ սկսան արտասուները գետին թափել:

«Միթէ ինձ համար նաև ամենափոքր ուշադրութիւն թողած չէք ձեր յիշողութեան մէջ, պարոն Ալթմազով, ասաց աղջիկը, արդէն բոլորովին լայով. «մե՛ղք է ձեր հոգուն, մե՛ղք է... ես ձեզ այնքան անկեղծ սիրել էի... Աստուած տայ, որ մի ուրիշը տայ ձեզ այն երջանկութիւնը, որ ես երազում էի երբ և իցէ տալ ձեզ:»

Այլ ևս չկարողացաւ զսպել սրտի փղծուկը, թաշկինակը աչքերին բռնած դուրս փախաւ:

Պարահանդէսի երեկոն երկու զինւորական՝ մինը սիրուն դէմքով և զեղեցկակազմ մարմնով զնդապետ և միւսը ծեր զենեռալ, զարդարուն ծրագաւառ դահլիճի մէջ կանգնած խօսում էին:

«Ասացէք, խնդրեմ, ո՞վ է այն օրիորդը, որ սիւնի մօտ կանդնած, իշխանի դստեր՝ Եւդօքիայի հետ խօսում է, ասաց սիրուն զնդապետը:»

— Ո՞րն է, ո՞րն է, հարցուց կարճատես զենեռալը, աչքերի կոպքերը սեղմելով:

«Ահա այն աղջիկը, որ մանիշակազոյն ժապաւէններով զարդարած յարդազոյն ձորձ ունի հագած. գլուխը նայե՛ արեգակի պէս վառվում է զոհարներէն, որ կենդանի շուշանի հետ խառն, այդպիսի կախարդական զեղեցկութիւն են տալիս նորան:»

— Հա՛ հա՛, այժմ տեսայ. բայց չեմ ճանաչում:

«Շատ սիրուն աղջիկ է. երեսի տիպարքը իտալու հիի կ'աջէի, բայց դորան աւելի շնորհալի և մեղմ է և չունի այն լիրբ գծերը,

որով պարծենում են ապենինեան թերակղզիի կնանիքը և որոնք, եթէ ինձ հարցնուս, աւելի վարդարումէ հէթերային, քան թէ համեստ տանտիրոջ: Ի՛նչ խելօք նայուածք ունի այս աղջիկը, ի՛նչ սիրուն իրանք, ի՛նչ հագուստի ճաշակ, որքան գեղեցկութիւն բոլոր արտաքինի վրայ և դորա հետ միասին որպիսի անմեղութիւն դէմքի: Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, կան խօ այնպիսի բաղդաւոր մահկանացուներ, որոնք այսպիսի գանձի տէր են լինում:

— Այո՛, այո՛, յօժարեցաւ գնենուալը, սիրուն օրիորդ է. ո՛վ գիտէ որ իշխանի, կամ կոմսի աղջիկն է:

«Պէտք է հնար գտնել մէկ կերպով հետը ծանօթանալուն, ասաց սիրուն գնդապետը, թողեց գէնեուալին և զնաց խառնուեցաւ բաղմութեան մէջ:

Պատուելի կարդացողս, յուսամ, արդէն հասկացաւ, որ գնդապետի գոված աղջիկը մեր ծանօթ Սուսաննան էր, որ այժմ շրջապատած շատ երիտասարդներով, կադրիները, վալսերը և պոլկաները բաժանում էր, բայց շատ խնայողութեամբ և ընտրութեամբ: Արդէն առաջին կադրիին նշանը տուած էր. բայց Ալթմազօվը դեռ ևս դամ չէր գտել: Իշխանուհիին Բառօն Փ* էր հրաւիրել. Եւզօքիան էլ խօսք տուել էր իւր մօրեղբօր որդու իշխան Ս* հետ պարելու. իսկ օտար օրիորդները մի անծանօթ կալալէ ու ի և այդ՝ տան դուվէնէօնի հետ պարել արիստօկրատիքական պարահանդէսումը. ah, quelle horreur !:

Սուսաննան տեսաւ խելճճ երիտասարդի այդպիսի նեղ վիճակը. իսկոյն թողեց իւր կավալետի ձեռքը, շտապով մօտեցաւ նորան և ասաց «պարոն Ալթմազօվ՝ դամ չունի՞ք, չէ՞ք պարումս:

— Ոչ, ասաց նա, առաջին կադրիլը կարծեմ պար չեմ գալ. գլուխս մի փոքր ցաւում է:

«Չէ՞ք կամենալ արդեօք ինձ հետ պարել, ասաց Սուսաննան, իբր թէ չեմանալով նորա նեղ զրու թիւնը:

— Բայց դուք, եթէ չեմ սխալում, արդէն հրաւիրած էք, պատասխանեց Ալթմազօվը, աչքերը վար խոնարհած:

«Ի՛նչ փոյթ. եթէ ինձ հետ պարելը ձեզ անհաճոյ չէ՛, ասաց յէք միայն. կավալետիս ճամփայ դնելը մի չնչին բան է. կասեմ նորան, որ ձեզ արդէն վաղուց խոստացել էի, բայց մոքիցս գնացել էր. ներողութիւն կը խնդրեմ, — պրծաւ զնաց, հա՛, ուղճում էք:

— Եթէ կը կամենաք՝ համեցէք, ասաց Ալթմազօվը. բայց ինչ

վիզավի էլ չունիմ, որտեղէն կը գտնենք այժմ կը սկսեն պարել, ժամանակ չի կայ...

«Այդ էլ կը հոգամ, դարդ մի անիք», ասաց Սուսաննան, թռչունի պէս թռաւ ու գնաց:

Մի բուսի մէջ գնդապետ Շթուբէին (ծեր գնեռաւի հետ խօսողին) անուամբ խօսքը յետ պառաւ, չքմեղ բերելով իւր մոռացկոտութիւնը և կոմօ Վիլեօնին ձեռքերէն բռնած ծանօթացրեց Ալթմազովին հետ և իրանց վիզավի կանգնեցրեց: Նոյն բուսին էլ երածիշտները նուագեցին, զոյգերը տեղերէն շարժեցան, պարողների ոտքի արուիւր, կանանց կիսալատ ձորձերուն շալշալոյցը, գնեռաւիներին խթանների զընգզընգոյցը, աղամարդոյ խօսքը, կանանց ծիծաղը միասին խառնուեցան, և այս ուրախ իրարախառնութիւնը տեսնէ կէս ժամ:

Բայց այդքան մարդոց մէջ ո՞վ էր ամենից բաղդաւորը, զիտէք: Վրուխ մի ցաւցնիք, չէք իմանալ: Ամենից բաղդաւորն էր միամիտ և ամեղ Սուսաննան, որ իւր սիրական Ալթմազովին ակներև խայտառակութիւնէն ազատելով, կարծում էր թէ իւր մեծահոգութեամբ նորա սրտի մէջ մի փոքրիկ խորշիկ տիրապետէ: Բայց որքան մոլորուած էր նա: Բոլոր պարի ժամանակ թէկուզ մի քաղցր, մի քաղաքավարի խօսք ասէր Ալթմազովը նորան. նորա աղաւնիի նման չորս պտուռ գլորգլորալուն թէկուզ մի պատասխան տար... Բայց Սուսաննային ի՞նչ հոգն էր, որ նա անքաղաքավարի էր դէպի իրան, լուռ էր նորա ամէն քնքոյշ խօսքերին, խոժուաղեմ նայում էր նորա երկխայկան ուրախութեանը... Քու մեղաց տէրը լինիմ, եթէ նա բոլոր այդ մեծամեծների և նոցա գարգարուն կանանց բաղմութիւնը իւր անձկալի մազի թելի հետ փոխէր: Երբոր պարը վերջացաւ, Սուսաննան հարցրեց Ալթմազովին.

«Երկրորդ կադրիլի համար դամ ունի՞ք:

— Կարծեմ.... տեսնեմ.... կարելի է.... կմկմաց Ալթմազովը:

«Եթէ ունիք, ասաց Սուսաննան, լաւ, ապա թէ ոչ ես դարձեալ ձեզ հետ կը պարեմ:

— Լաւ.... տեսնենք... պատասխանեց նա, բռնի յօրանջելով, որ ծածկէ իւր խայտառակութիւնը և ներքին շփոթը, որ երեսին պարզ նկարած էր:

Ալթմազովը այն փոքրոգի մարդոյմէն էր, որք իրենց հզօր ակնիւր թշնամիներու վրէժը հանումէն անմեղ, տկար և շատ անգամ իրանց մօտիկ մարդոյմէն—իրանց ընտանիքէն, իրանց բարեկամ-

ներէն: Փոխանակ բարկանալու ու արդար վրէժը հանելու իշխանուհիէն, Եւգօքիայէն և ուրիշ ծանօթ կանանցմէ, նա իւր վրիժու և ատելութեան բոլոր թոյնը աշխատում էր թափել խեղճ անմեղ և զաւնեակի վրան, որ իւր ամէն ճիգը թափում էր նորան մոխիթարելու, հովանաւորելու և պաշտպանելու:

Երկրորդ, երրորդ և չորրորդ կադրիներուն, երբ Ալթմալովը գնաց դամ հրաւիրելու և ոչ որ չյօժարեցաւ նորա հետ պար դալու և խոռով խոռով եկաւ տեղը նստաւ՝ երեք անգամ հետզհետէ եկաւ մօտեցաւ նորան Սուսաննան և առաջինի նման սկսաւ հետը պարել, իւր զուարճ խօսակցութիւններովը աշխատում էր փարատել նորա թախիժը, և մի րոպէ չէր թողնում, որ հիւրերը նկատէին հասարակաց արհամարհանքը դէպի նա: Սուսաննան շատ լաւ գիտէր որ արիստօկրատները միշտ այդ կերպ պատժում են այն մարդոց, որոնք իրենց ստոր աստիճանէն ջանք անում են դուրս գալ և մեծատունների կարգը անցնել:

Բայց խեղճ աղջկայ բոլոր ջանքը, բոլոր քաղաքավարութիւնը, բոլոր անմեղ ու անկեղծ սէրը, բոլոր մարդավարութիւնը ի զուր կորան: Սուսաննան պարզ տեսաւ, որ իւր զրկածը ոչ մարդկային տաք սիրտ, այլ մի կտոր սառույց էր. յոգնեցաւ, վհատեցաւ ու յուսահատեցաւ խեղճ աղջիկը: Ոչ մի քաղցր խօսք չի լսեց նորա բերնէն ամբողջ երեկոն,

Պարահանդէսը դեռ ևս վերջացած չէր. հանդիսականների տուջի շատ պարեր, շատ զուարճութիւններ դեռ ևս կային այն գիշերը, բայց Սուսաննան արդէն փրցրել էր իւր զուարթ տրամադրութիւնը. գնաց նստաւ մի հեռաւոր խորշ և ընկղմեցաւ իւր տրտում մօքերու մէջ: Սուե ետեւէ շատերը մօտեցան—Սուսաննան այն հագուազիւտ արարածներէն էր, որ նորա բացակայութիւնը ամէն տեղ նկատելի էր լինում—նորան պարի հրաւիրելու. բայց նա որին՝ յոգնել եմ տտում էր, որին՝ զուլս ցաւում է, որին՝ արդէն խօսք տուել եմ, և այդպէսով զլսիցը ցանում էր նոցա. և մինչև պարահանդէսի վերջը քնաց տխուր ու տրտում: Միայն Ալթմալովը չեկաւ նորա մօտ և ոչ մի քաղցր ու մխիթարական խօսք չասաց նորան, թէ և ինչն էր միակ պատճառը իւր համալզի խեղճ ու որք աղջկայ տրտմութեանը:

Ինքն Ալթմալովը նմանապէս մի ուրիշ խորշում, թէ և հողով և մարմնով առողջ, բայց տխուր ու տրտում նստած, ոչ թէ կարեկցութիւն, մինչև անգամ ոչ որք հետաքրքրութիւնը չգարժեց:

Ինչպէս որ կար այնպէս էլ մնաց բոլոր գիշերը՝ հիւրերի մէջէն իրա համար նորանոր հարսնացուներ ջոկելով հազարաւոր օրավար հողով և միլիոնական մայր գումարով. նա արդէն պարզ տեսնում էր, որ Եւդօքիան ձեռքէն փախել էր: Իւրումն իւր թշուառութեան. նա յետագայ սկստարանին հանդիսատես եղաւ:

Երկու տարեց կին նորա մօտից անցնելիս իրար հետ այսպէս էին խօսում.

«Ուրեմն այս օրուայ պարահանդէսը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ Եւդօքիայի նշանախօսութիւնը. թէև երկուստարդ իշխան Օ* նախանձեղ փեսայ է ամէն աղջկայ համար, բայց ասում էին թէ Եւդօքիան մի հայ ուսանողի.....»

— Զարմանալի՝ թէթեամիտ եւ դու, cousine, մի՞թէ իշխանուհին այնքան խելք չունէր, որ փոքրիկ կրքի համար զոհ չբերէր աղջկան ասպազան...

Կնանիք հեռացան, խելք հայ երկուստարդի սրտի մէջ դաշոյն ցցելով և զէնքը վրքի մէջ թողնելով: Կարծես իրար խօսք տուածի պէս, այն գիշեր ոչոք նորան չի մօտեցաւ, մինչև անգամ իշխանը, իշխանուհին և Եւդօքիան. — ասես թէ ոչոք չգիտէր նորա ներկայութիւնը պարահանդէսի մէջ. միայն ընթրիքէն յետ, հիւրերի տուն գնալու ժամանակ, Սուսաննան մօտեցաւ նորան և կարեկցաբար հարցուց «Պարոն Ալթմաղով, ինչո՞ւ բոլոր գիշեր արտում և մտատանջ էիր. ինչո՞ւ ինձ չի մօտեցար, հետս խօսել չուզեցիր. մի՞թէ ինձ խօսք և զրացմունք կը պակասէր ձեզ մարդապէս կարեկցելու, ձեզ մխիթարելու. մի՞թէ այս օտար մարդոց ընկերութիւնը, որ մեր ազգի շահերը ամենևին ճանաչել չէ ուզում, երկու համազգի չի պիտի մօտեցներ.....»

Այս վերջին անգամն էր, որ տեսան Սուսաննային. այնուհետև նա բոլորովին դադարեցաւ իշխան Կարիկիկինի տունը յաճախելու Եւդօքիային երաժշտութեան դասեր տալու համար:

Զմեռը անցաւ: Ապրիլ ամիսն էր: Մի օր Եւդօքիան մի փոքրիկ նամակ գրեց և Ալթմաղովէն յետ պահանջեց իւր մատանին (ի հարկէ, Ալթմաղովն մատանին էլ զրեւ էր նոյն նամակի մէջ) ասելով որ նա չէ կարող իւր մօր կամքէն դուրս գալ, որ յիմարութիւն է երեկայութեան ժամանակ տուած խօսքը չափահաս տարիքին

կատարելը. որ ռուս արիստոկրատին մահացու մեղք է, որն է զգացմունքի համար, իւր բարձր դասակարգէն դուրս զալ և ստորինը մտնել, որ նա թողնելով մայրաքաղաքի պալատների զուարճութիւնքը ի՞նչ օր պիտի տեսնէ. փոքրիկ գաւառական քաղաքի խրճիթներու մէջ, ուր մարդիկ և կովերը մի կտուրի տակ են կենում, որ՝ նա, Եւդօքիան, այնքան ոյժ չունի, որ կարողանայ մի օտարազգի մ. աննշան երիտասարդի բռնի մոցնել բարձր ազնուականների կաճառը, որ՝ այսպիսի անհաւասար պսակը ամէն յանցանքներէն աններելին է խեղճ և բարձրաստիճան մարդոց աչքումն, որոց կարծիքը արհամարհելը շատ վտանգաւոր է. և այլն և այլն:

Նոյն օրը իշխան Կաբիկինը մի ծրարի մէջ 500 մանէթ դրած և հետը մի փոքրիկ նամակ, ծառայի ձեռքով հասցրեց Ալթմազովին. նամակի մէջ գրած էր՝ «Եւդօքիայի ուսումնառութիւնը վերջացած պէտք է համարել. այսուհետեւ նա ուրիշ կեանքի համար պիտի պատրաստուի. ուրեմն ձեր իմ տան մէջ իբր ուսուցիչ մնալը այսուհետեւ աւելորդ է: Այսօրեւթ պիտի ազատէք ձեր կեցած սենեակը, ուր պիտի հիւրընկալեմ իմ հեռաւոր մի ազգականին, որ այսօր պիտի դայ իմ տուն հեռաւոր քաղաքէ, և, ինչպէս ձեզ յայտնի է, տանս մէջ բացի նորանից ուրիշ ազատ սենեակ չունիմ, իսկ այս 500 մանէթը ոտացէք ինձանից կ'ուզէք ինչպէս ընծայ, կ'ուզէք ինչպէս կանխիկ ձեր ռոճիկը մինչև սեպտեմբերի ամիսն, որով կը բանայ մեր չորս տարուայ պայմանագրութիւնը:»

Իշխան Կաբիկին:

Վրայ անցաւ երկու տարի: Ալթմազովը թէև համալսարանական ուսման ընթացքը աւարտեց և մաթեմատիքայի առաջին կանդիդատը եղաւ, բայց նա իւր նպատակին հասած. չհամարեց իրան. նորա գլխաւոր նպատակն էր, մայրաքաղաք դալով, ոչ զիտութիւն, այլ փող և մեծ փող ձեռք բերել, բայց այդ անիծած փողը, այդ ժանդոտ մետաղը չընկաւ նորա ձեռք: Ալթմազովի սիրտը լիւօր մնաց. նորա ուխտը չկատարուեցաւ. ամօթ չէր նորան վերադառնալ Երևան կամ Քիֆլիս առանց արիստոկրատ կնկայ, առանց միլիոնաւոր օփիսի. ի՞նչ պիտի ասէին մարդիկ: Ալթմազովը յամառութեամբ մնաց Պետերբուրգ և սպասում էր իւր բաղդի անիւի շուռ գալուն:

Մի անդամ բարեկամներէն մէկէն լսեց, որ մի գերմանացի ծեր ամուրի կայ, որ շատ ուղում է իւր եղբօր՝ տարիքը-անցած աղջկան մարդու տալու, որին, ասում էին ամէնքը միաբերան, թէ Լե այժմ մեծ օժիտ չի տալ, այլ այդ պառաւ աղջկը նորա միակ ազգականը զոռով, ծերունիի մեռնելէն յետ հարկաւ պիտի ժառանգէ նորա ամբաւ հարստութիւնը, որն ասում էին, ութը միլիոնէն աւելի է և ապահով կեցած է տէրութեան բանքումն:

Ալթմազովը խնդրեց բարեկամին, որ իրան ծանօթացնէ թէ այդ հարսնացու աղջկայ և թէ նորա ծերունի հօրեղբօր հետ: Շատ ժամանակ վրայ չանցած նա երկուսի հետ ևս ծանօթացաւ, և ինչ որ լսել էր նոցա մասին, իրաւ որ այդպէս էր. աղջկը երեսուն տարեկանէն աւելի, չոր չոր, բարձրահասակ, բաւականին բորբոսած, դեղին ու նօսր մազերով, երկայն երեսով գերմանուհի էր. իսկ նորա ծերունի հօրեղբայրը մօտ եօթանասուն տարեկան հիւանդոտ մարդ էր, որն, ինչպէս ասում են թէն բռնէիր հոգին պիտի փչէր: Ալթմազովը իւր կրակոտ աչքերով և զեղեցիկ երեսովն շուտ կարողացաւ տաքացնել այն սիրտը, որ արագ արագ սկսել էր հանգչել սիրոյ համար: Ողորմելի Մարիսէնը չգիտէր որ աստուածներուն փառք տար այսպիսի անակնկալ բաղդի համար. երեսուն տարեկան հասակումն քսանհինգ տարեկան բոցոտ ասիացիի սէր — այդ խօսմ հեքիաթի մէջ զրուելու բան է: Ինքն իրան հանգստացնելու համար Մարիսէնը ձեւանում է, իբր թէ կասկածում է Ալթմազովի սիրոյ անկեղծութեան մասին: Ալթմազովը երդումով հաւատացնում է, որ բացի անխարշախ սէրէն ուրիշ ոչինչ չի փնտրում նորա մէջ:

Արեւի է դուք կարծում էք, որ հարուստ ծերունին իմ հայրս է և կամ ես նորա հոգեւոր զաւակն եմ. ոչ. ես մի խեղճ օրբ եմ և մի կտոր հացի համար կենում եմ նորա տանը: — Ի՞նչ փայթ. ես ոչինչ ուրիշ բան չեմ ուզում, բացի ձեր սրտէն և ձեռքէն, հանգստացնում է նորան Ալթմազովը:

Պարո՛ւ, Ալթմազով, կարելի է դուք կարծում էք, որ ինչպէս իմ համազգի գերմանացի կնանիքն կամ աղջկներն, ես երեւելու ուսումն ունիմ կամ հմուտ եմ տնտեսութեան մէջ, այդտեղ ևս կը սխալիք. ծնողներէս վաղ զրկուելով, ես ոչ ուսումն ատցայ և ոչ տնտեսութիւն կարողացայ սովորելու. իսկ հօրեղբայրս շատ ժլատ էր, որ նա իմ կրթութեան համար տար տարեկան քանի մի հա-

իւր ուրիշ: Այժմ ես կարող եմ միայն—նայեցէք, առաջուանէ եմ ասում—ապահովեալ մարդու կնիկ լինել, աւել ոչինչ:

Ալթմազովը ծոցէն հանեց համալսարանէն ստացած վկայաթուղթը և ասաց:—Ահա այս թուղթը կուտայ մեզ շատ փող և կատարեալ ապահովութիւն, իսկ ձեզ, քնքոյշ օրիորդ, կը մնայ այդ փողը, ձեր ուղեցածի պէս մսիս և իմ տաք սրտի մէջ ձեր մինչև այժմ փնտրած բաղդը գտնել:

Արդարակորով գերմանուհին, տեսնելով որ իւր ամէն պակասութիւնները յայտնելէն յետ, չկարողացաւ հեռացնել իրանից այս սիրահար երիտասարդին, և միւս կողմանէ՝ միտք անելով թէ՛ ի՞նչ շահ է այսքան ժամանակուայ կամաւոր վէսթալութիւնս, խօսք տուեց Ալթմազովին, ոչ առանց ցիւրլիխ—մանիւրլիխ (zierlich—mannerlich) շարժումներէն նորա հրաբորբոք փափագին հասցնելու, և նոյն երեկոյին, թէյի ժամանակ պատմում է իւր հօրեղբորը այս անակնկալ բաղդը: Հօրեղբայրը երկու ձեռքը mit Andacht (բարեպաշտութեամբ) բարձրացնում է երկինք ու ասում է «Փառք քեզ Աստուած (Gott sei Dank!), թէ և մի փոքր ուշ, բայց վերջը-վերջը լսեցիր դու իմ աղօթքը. ես խոստացել էի ողորմած հոգի եղբօրս, քու հօրդ, որ մինչև քեզ մի արժանաւոր մարդու կին չի տեսնում՝ ոչ կրպակուիմ և ոչ կը մեռնեմ: Ես ի՞նչ անէի, որ տեղէն գտնէի քեզ համար արժանաւոր փեսայ. դու զիտես մեր ժամանակուայ երիտասարդները մի մի արծաթասէր Զուգա իսկարիտացիներ են, որ ամէն բան, մինչև անգամ իրանց սուրբ զգացմունքը, պատրաստ են փողի գնով ծախելու. նոցա ոչ կենաց անբաժան ընկեր, այլ ոսկիով շոյուած սնդուկ է պէտք. այս է պատճառը, որ քու պսակը ein Bisschen (մի փոքր) ուշացաւ, իմ սիրական Մարիսէն: Դէհ, ուրեմն էգուց ճաշի հրաւիրէ՛ հէրցենսլիբէխէնիդ, որ ես էլ մի փոքր հետը խօսիմ՝ տեղեկանամ ու միամտանամ, որ ապա թէ կարողանամ նորան անդեղելու իմ շէցխէնին (զանձին):

Միւս օր, իրաւ որ, Ալթմազովին հրաւիրեցին գերմանացի Կրեստսի մօտ ճաշել. Wildbraten-ի մէջ, տասներկու կօպէկանոց զարեջուրի առջև սկսուեցաւ երեսուն տարեկան գերմանուհիի հարսնախօսութիւնը. քսանհինգ տարեկան չքնաղ հայ երիտասարդի հետ: Ծերունի Շմիլլտր իւր ականջով լսեց Ալթմազովի անշահասէր առաջարկութիւնը և անշեջանելի սէրը զէպի Մարիսէնը, որի վրայ, իբր թէ, վեց տարիէ ի վեր սաստիկ սիրահարուած է: Զգիտեմ,

Հաւատաց ծերունին, թէ Հաւատացողս ձեռացաւ, միայն թէ յօժարեցաւ նոցա ամուսնութեանը: Ճաշէն յետ, երկուսին էլ իւր առանձնահետեւ հրաւիրեց, ինքը վրան հինաւորց բարեպաշտ նահապետների դերը առաւ և սկսաւ պէսպէս խրատներ տալ, որն քաղելէր դող-բազարի մէջ գնած արժանագին գերմանական զրքերէն. յորդորեց նոցա իրար սիրել, աչքերը օտար մարդոց վրայ չի անկել, ամուսնական անկողինը սուրբ պահել և շատ այսպիսի հոգեշահ խրատներ տուեց նոցա, որոց համար, ինչպէս ամէնքը գիտեն, ժառանգորդի խիստ առատաձեռն են: Ես՝ հեղինակս այս վէպին, իմ կողմանէ կարողեմ հաւատացնել, որ Մարիսէնը այդ ամէն խրատները ճշդութեամբ կը կատարէ:

Այսպէս՝ ամէն կողմէն միամտուած ծերունին՝ Աբրահամի, Իսահակի, Յակովբի և Տօբիտի օրհնութիւնները թափում է (գերմանացին շատ սիրում է Աստուածաշունչ կարդալ — այդ ամէնքդ գիտէք) այս սիրահարներու գլխուն: Մի շաբաթից, տէր Գրիգորը — Աստուած լուսաւորէ հոգին — Սմբէնսկի եկեղեցիումը, լռելեայն կատարում է սոցա պսակի ծէսը, և նոյն օրը Պետրոս-Պօղոսի եկեղեցիումն գերմանական արարողութեամբ կատարվում է նոյն բանը երկրորդ անգամ: Միւս օր ծերունին Շմիդտը 3,500 ուրբի Մարիսէնի անունով դնում է պետական բանքը. իսկ շաբաթ չանցած ինքն էլ պսակվում է մի աղքատ, բայց շատ սիրուն և քսաներկու տարեկան գերմանացի աղջկայ վրայ, և բանը սորանով կը պրծնէր, եթէ մի տարուց յետոյ ծերունին նորահարսը մի զաւակ չընծայէր ծերունուն:

1870 թուականին ևս վարչաւ էի դնացել իմ մասնաւոր գործերի համար, և այնտեղ ոչ մի ծանօթ չունենալով՝ հիւրանոց էի իջել. նոյն հիւրանոցումը ծառաներէն իմացայ, իջել էր նաև մի հայ քահանայ: Ո՛րքան օր հայերը իրանց կեցած քաղաքումը աշխատում են իրարէ հեռու լինել, այժման էլ օտար տեղը նոցա իրար մօտեցնում է: Ես շուտ ծանօթացայ այդ քահանայի հետ և իմացայ որ՝ նա յատկաբար Մոսկովէն է եկել մի գերմանացի զինեղալի որդին հայ կնքելու: Հետաքրքրութիւնս շարժեցաւ. և քահանան ինձ պատմեց յետագան.

Մի պարահանդէսի մէջ գերմանացի գնդապետ, ազգանունը Շթուբէ, սաստիկ սիրահարվում է մի սիրուն օրբ հայ աղջկայ վրայ,

**ՏՕՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ**

Շատ անգամ դրուած և խօսուած է, որ մեր ազգային արա-
կան և իդական ուսումնարաններն ունին շատ պակասաւոր կողմեր,
որ նոքա չեն պատրաստում իրանց սանիւրին և սանուհիներին կեանքի
համար, որ ուսումնարանն ու ընտանեկան տունը սերտ յարաբերու-
թիւն և մօտ առնչութիւն չունեն, որ ուսումնարանից դուրս գա-
լով և կեանքի մէջ մտնելով մանուկները չեն ունենում այն բա-
րոյական և մտաւոր զէնքերը, որոնցով կարողանային պատերազմել
կեանքի մէջ տիրող նախապաշարմունքների, մոլի սովորութիւնների,
ապականիչ արատների զէմ, որ ուսումնարանից դուրս եկածներն
անգոր են պատերազմելու գործնական, թէև անգրագէտ մարդ-
կանց հետ. նոքա թէև զիտեն կարգալ, գրել, ունին բուարար տե-
ղեկութիւն զիտութեան այլ և այլ ճիւղերից, բայց շատ անգամ
նոցա գրաւոր և մանաւանդ բերանացի խօսելու ձիրքն այնքան չէ
զարգացած, որ նորան կարողանան զէնք շինել իրանց անձը պաշտ-
պանելու և սովորած ճշմարտութիւնները շրջապատողներին հաղորդե-
լու համար:

Ճշմարիտ են արդեօք այս գանգաթաները, և եթէ ճշմարիտ են, ապա ի՞նչ միջոցներով պէտք է դարման անել սորանց: Ահա մի հարց, որ պէտք է անշուշտ զրաւէ մեր ուսումնարանական գործով պարապուող անձանց՝ ուշադրութիւնը խոստանալով մի ուրիշ անգամ վերադառնալ այս հարցին, ինձ թող ներելի լինի այժմ մի երկու խօսք ասել ուսումնարանական տօներէ վերաբերութեամբ, որոնք, եթէ այնպէս կատարուելու լինին, ինչպէս հարկն է, կարող են աշակերտական պահասութիւններէց մի քանիսի առաջը միանգամայն առնել:

Եթէ, ճմարիտ, ուսումնարանն էլ մի տուն է, մի մեծ բնու-

նիք, ապա նորա մէջ ևս պիտի լինին մի լաւ ընտանիքի յատուկ
 յատկանիշներէից զլիաւորները, ի հարկէ աւելի կշռադատուած, պա-
 կասութիւններէից զտաճ և մի նպատակի ուղղած, այն է, կցելով դոցա
 ուսումնարանում աւանդուող զիտութիւնների հետ, աշակերտից աւելի
 կատարեալ, աւելի պիտանի մարդ պատրաստել կեանքի համար: Ու-
 սումնարանում պաշտօն վարող անձինք ընտանիքի հօր խստութեան
 հետ՝ պիտի ունենան և նորա անկեղծ ու անխորհրդ սէրը դէպի
 իրանց սաները. պահանջողութեան հետ պիտի ունենան և նորա ար-
 դարադատութիւնը. կարգապահութեան հետ պիտի միջոց տան նոցա
 ազատ կերպով երևան հանել իրանց գգացմունքները, գաղափարները:
 Ուսումնարանիւր նիւթերը պիտի ընտրէ այնպիսի շրջաններից որոնք
 կարող էին մանկան զգացմունքը զարթացնել դէպի հասարակական և
 ազգային շահերը, նորան միջոց տալ առաքինական և հայրենասի-
 րական դասեր առնել իւր նախահայրերի արարքներից, գործողու-
 թիւններից: Հետեւապէս ուսումնարանի մէջ տեղի պիտի ունենան
 փոքրիկ հանդէսներ, ընտանեկան հանդէսներին նման, որոնց նիւթը
 առնուած պիտի լինի ազգային պատմութիւնից: Եւ չեմ ասում, որ
 մեր ուսումնարաններում տեղի ունենան մանկական պարահանդէս-
 ներ, թատերական ներկայացումներ և այլն, որպէս զի աւելորդ վիճա-
 բանութիւններ չյարուցանեն: Եւ առաջարկում եմ այնպիսի հան-
 դէսներ, որոնց դէմ ձայն չի բարձրացնել ոչ մի բանխմաց ուսուցիչ
 կամ տեսուչ, այն է՝ որ պիտի տեղ աւելի հանդիսաւոր ձևով կա-
 տարուին ուսումնարանական տօները և ոչ այնպէս, ինչպէս կատա-
 րուել են և կատարվում են շատ տեղերում: (Տղայք) վաղը Գրիգոր
 Լուսաւորչի տօնն է, Թարգմանչաց տօնն է, Վարդանանց տօնն է,
 չղաք ուսումնարան: Ահա որպիսի խօսքերով են արձակում սովորա-
 պէս աշակերտներին ուսումնարաններից: Բացառութիւններ եթէ լի-
 նում են, այն էլ շատ անբաւարար. ուսուցիչը միերկու խօսք է ասում
 տօնի առիթով, և ամենայն ինչ վերջացած է: Եւ չեմ գիտի
 թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունին տօները, երբ նոցա հան-
 դիսաւոր ձև էս տալիս, երբ աշխատում են կենդանացնել, մարմնաց-
 նել տօնի պատճառ. եղողի անձնաւորութիւնը, բազմակողմանի կեր-
 պով նկարագրելով նորան, թէ որպիսի սպասորութիւն է անում
 նա հասարակութեան մանուսնդ մանուկ հասարակութեան վերայ,
 այդ զիտէ ամէն մի մարդ, որ երբեք է ներկայ է եղել մի վայելուչ
 ազգային հանդիսի, լսել է մի ոգևորեալ ճառախօսի և այդ ժամանակ

դիտել է մինչև անգամ կարծրասիրտ մարդկանց ճակատները: Այդ անջնջելի տպաւորութեան զեղեցիկ ապացոյցներ կարող են լինել նա մանաւանդ այն ազգային մեծաշուք հանդէսների բեկորները, որոնք մի քանի տասնեակ դարեր անցնելուց յետոյ՝ դարձեալ նշմարվում են ժողովրդական կեանքի մէջ: Կրակի վերայից ցատքիւր, ահագին խաւրոյկներ վառելը, միմեանց վերայ ջուր ցանելը, ծաղիկաբաղի սովորութիւնը և այլն և այլն, ցոյց են աւելնում, որ հնումը մեր չաստուածներից շատերի տօները ամենաշքեղ հանդէսներով էին կատարվում և այդ ժամանակ զանազան մրցութիւններ էին լինում ցանկացողների մէջ, ոչ միայն Ֆիզիքական, այլ և մտաւոր մրցութիւններն: Ուրիշ տեսակ չենք կարող բացատրել ջան—գիււղումի կամ ծաղկաքաղի հանդէսը, երբ երկու երիտասարդ սեռի մէջ մեր օրերումն էլ (չայաստանի շատ գիւղերում) տեղի է ունենում յամառ մրցութիւններ, և որոնց մէջ շատ անգամ մասնակցում են նաև չափահաս մարդիկ: Չնայելով Լուսաւորչի հեռատես սնօրէնութեանը, որ այդ ազգային կուսպաշտական տօների փոխանակ նշանակեց քրիստոնէական գլխաւոր տօները և նոցա զեկավարողներին մէջ տեղից վերցրեց, քուրմերին քահանայացեալով, բայց այդ սովորութիւններն այնպիսի խորն արմատներ էին ձգել ժողովրդի մէջ, որ երկար ժամանակ պահպանուեցան և, չնայելով դարերի և անյաջող հանգամանքների ազդեցութեանը, նոցա նշխարները հասան մինչև մեր օրերը:

Դպրոցական տօները ազգային ուսումնարանների մէջ կարելի էր երեք կարգ բաժանել: Առաջին կարգի տօներին, որոնք ամէնից շատ են, բաւական էր տեսչի կամ ուսուցչի կողմից մի համառօտ ծանօթութիւն տալ: Երկրորդ կարգի տօները պէտք է կոտարուին ուսումնարանի մէջ, աւելի հանդիսաւոր ձևով: Այդ ժամանակ ներկայ են լինում ուսումնարանի տեսուչը, վարժապետները և հոգաբարձուներից ցանկացողները: Յեղեցի տանելուց և ստորին դասարանների աշակերտներին արձակելուց յետոյ, աւագ դասարանների աշակերտները ուսուցչիչների հետ ժողովվում են ուսումնարանի դահլիճը: Տօնը լինում է ընտանեկան զրուցատրութեան նիւթ, տեսուչը կամ վարժապետներից մինը պատշաճաւոր բացաբութիւն է տալիս տօնին, պատմելով այն մարդու արարքը, որին նուիրում ենք այդ օրը: Այնուհետև աւելի դործում են աշակերտները, նոքա բերանացի կամ դրաւոր կերպով խօսում են տօնի վերաբերութեամբ, մէկի խօսելուց յետոյ միւսները լրացնում են նորա պատմածների պակասաւոր կող-

մերը և յայտնում են իրանց հայեացքները տօնի նիւթ եղող անձնաւորութեան, նորա տուած օգուտների, նորա արժանաւոր և թոյլ կողմերի վերայ: Գետոյ այդ բոլոր հանդիսակատարութիւնը տրվում է նոցա որպէս նիւթ նկարագրութեան — գրաւոր աշխատանքի: Այս բնութանեկան հանդէսների օգուտները ակներե են, աշակերտները մօտիկ ծանօթանում են իրանց արժանաւոր նախահայրերի արարքին, բայց ոչ կորզկուրայն, այլ աւելի գիտակցաբար և կրիտիքական հայեացք գցելով նորանց վերայ, օգտուելով իրանց ուսուցիչների փորձառութիւնից. նոքա վարժվում են բերանացի և գրաւոր վիճաբանութիւնների մէջ, ընտելանալով միեւնոյն ժամանակ լսել քննելու և ոչ հաւատալու համար. նոցա մէջ զարգանում է վստահութիւնը դէպի իրանց սեպհական կարծիքները և կարողութիւնները, վերջապէս նոքա չեն լինում այնպէս երկչոտ և ամաչկոտ՝ անծանօթի առաջ, ինչպէս են այժմ համարեա բոլոր հայ աշակերտները: Հասկանալի է, որ այս տեսակ տօներ շատ չեն կարող լինել, բայց սակաւն էլ կ'ունենայ իւր մեծամեծ օգուտները: — Վերջապէս երրորդ կարգի տօներին կարելի է և պէտք է հրապարակական ձև տալ, հրաւիրելով քաղաքի միւս ուսումնարանական վարչութիւններին մասնակցել նորա մէջ, որպէս և տեղի հայ հասարակութեանը:

Թէ որ տօները պիտի կատարուին ընտանեկան և որո՞նք հրապարակական ձևով, այդ կարող է որոշել իւրաքանչիւր ուսումնարանի ուսուցչական ժողովը, միայն ես անհրաժեշտ եմ համարում հրապարակական հանդէսների կատարմանը կցել մի պայման, այն է, որ այդ հանդէսների ժամանակ տօնից դուրս ոչինչ բանի վերայ չխօսուի և նա մանաւանդ ոչինչ դրամական օժանդակութիւն չխնդրուի հասարակութիւնից: Տօնը պիտի կատարուի տօնի համար. նա պիտի ունենայ իւր մասնաւոր նպատակը: Կցելով նորա հետ փողի ժողովարարութիւն, լրագրի ստորագրութիւն, այսինչ այնինչ հիմնարկութեան օգնելու անհրաժեշտութիւն, դուք, ճշմարիտ է, կամե՞նում էք մի բարի գործ կատարել, բայց մոռանում էք, որ դորանով վերջնականապէս հարուածում էք տօնին: Առաջին անգամ այդպէս անելուց յետոյ՝ հրաւիրեցէք ժողովուրդը երկրորդ անգամ և դուք այնքան հիւրեր կ'ունենաք, որքան ունեցաւ այս տարուայ երեւանի Հոգեւոր Դպրոցի ուսուցչական խումբը, վարդանանց տօնի հանդէսը կատարելիս:

Ի դէպ: Թող ներուի ինձ այս տօնի առիթով ևս մի երկու խօսք

ասել «Փորձի» ընթերցողներին: Հոգաբարձական ե. ուսուցչական ժողովները իրանց վերջին նիստերում որոշեցին հանդիսաւոր կերպով կատարել վարդանանց նահատակների տօնը: Տօնի հետ պիտի կատարուէր նոյնպէս և Դպրոցիս բարեկարգող համարեա հիմնադրող Ստեփան եպիսկոպոսի հոգեհանգիստը, պիտի կարգացուէր նմանապէս այն բարերար անձանց անունները, որոնք երբեքէ զրամական նպաստ եւ տուել Դպրոցին: Փակագծի մէջ ասենք, որ այս վերջին կարգադրութիւնը բոլորովին անտեղի էր, որովհետեւ այդ բանը կարելի էր և յարմար էր կատարել Դպրոցի ընդհանուր հաշուետուութեան ժամանակ: Սովից և այլ անյաջողութիւններից նեղացած երևանի հայ հասարակութիւնը հաշուի և նուէրների անունը լսելով, կարծեց թէ իրանից նորէն փող պիտի պահանջեն և չպատուեց հանդէսը իւր ներկայութեամբն, բացի մի քանի տասնեակ անձինքներից: — Հանդիսին մասնակցելու համար հրաւիրուած էին քաղաքիս բոլոր հայ ուսումնարանների վարչութիւնները, իրանց սաներով և սանուհիներով, Դպրոցի բարերարները և քաղաքի հայ հասարակութիւնը: Եկեղեցում, վարդանանց հոգեհանգիստը կատարելուց առաջ, թեմիս Սրբազան Առաջնորդը մի համառօտ ծանուցում արեց տօնի վերաբերութեամբ: Հոգեհանգիստը կատարելուց յետոյ եկեղեցական դասը հանդիսաւոր կերպով դուրս եկաւ եկեղեցուց Ս. Առաջնորդի հետ և հոգոց ասաց Ստեփան եպիսկոպոսի գերեզմանի վերայ, որ շրջապատուած էր աշակերտների բազմութեամբ: Այնուհետև Հոգևորականների դասը աշակերտների և ներկայ եղող հասարակութեան հետ մօտն ուսումնարանի դահլիճը, որ զարդարած էր թագաւոր պայտեր, կաթոլիկոսի և վարդանի ծաղկապատ պատկերներով: Հոգևոր արարողութիւններն աւարտուելուց յետոյ թեմական վերատեսուչ պ. Պ. Պաօշեանցը ամբիօն բարձրացաւ և մի համառօտ, բայց բաւական ազդու ճառով բացադրեց Ստեփան եպիսկոպոսի արժանիքը և նորա դործունէութեան արդիւնքները նրկանում և Շուշիում: Պ. Ատենախօսը յայտնեց, որ այս արժանաւոր և վաղամեռիկ հոգևորականի կեանքը, չնայելով որ ունեցելէ շատ յիշատակութեան արժանի կողմեր, մինչև այսօր ոչ մէկից պատշաճապէս չէ ուսումնասիրուած, և ցանկութիւն յայտնեց, որ իւր համառօտ ճառը լինի մի նախաբան, մի թթիւն, այս գործունեայ հովուի կենսադրութիւնը պատրաստողների համար:

Պ. Պաօշեանից յետոյ ամբիօնը բարձրացաւ Ն. Տէր Ղևոնդեանը

և մի համառօտ տեսութիւն արաւ տօնի վերաբերութեամբ, (հետեւելով ժողովրդի բանիմաց մասի ցանկութեանը, ուղարկումեմ ձեզ այդ ծառը, խնդրելով նորա տպագրութիւնը):

Հանդէսը վերջացաւ ուսումնարանի տեսուչ պ. Ս. Բէգ—Նազարեանի համառօտ ատենաբանութեամբ, որով պարոնը ուսումնարանի բարերարների յիշատակը կցեց այն ազգային հերոսների յիշատակին, որոնք իրանց արիւնով պահպանեցին հայութիւնը ռոմակոխ լինելուց և իւր խօսքի վերջում անուն անուն յիշեց բոլոր բարերարներին և նոցա նուիրած գումարների քանակութիւնը:

Ահաւասիկ պ. Նիկողայոս Տէր—Ղևոնդեանի ծառը.

Յարգելի հանդիսականներ.

Օգուտ քաղելով ձեր ներկայութիւնից՝ ես կամենումեմ մի երկու խօսք ասել ձեզ այսօրուան տօնի առիթով, խնդրելով ձեր ներողամիտ ուշադրութիւնը: Ես չեմ պատմիլ ձեզ տօնիս հերոսների պատմութիւնը՝ դա արդէն շատ անգամ պատմուած և շատերից յայտնի է, — այլ կ'աշխատեմ պարզաբանել, նախ՝ թէ ի՞նչ տօն ենք կատարում մենք այսօր, ազգային թէ լոկալ օրհնական, և երկրորդ՝ թէ որպիսի համագգային բարոյական խորհուրդ ունի մեզ համար սա, որպիսի օգուտներ կարող է քաղել ներկայիս հայր այսօրեան տօնի պատմութեան թերթերը քրքրելուց:

Եթէ այս տօնը լոկ կրօնական լինէր, բաւական էր սորան տօնել եկեղեցական ծիսակատարութիւններին համեմատ. բայց երբ հանգիսաւոր ձև ենք տալիս սորան, երբ առանց խորութեան սեռի և հասակի մասնակցում ենք սորան, դորանով վարդանի և իւր քաջ նիզակակիցների պաշտպանած գործը լոկ կրօնական շրջանակից հանելով՝ ամփոփում ենք մի աւելի լայնարձակ շրջանակում, ազգային անուանելով նորան: Գուցէ սխալվում ենք. գուցէ անմահ վարդանը և նորա նիզակակիցները զէնք բարձրացրին պարսիկ բռնութեան դէմ լոկ կրօնը պաշտպանելու համար. գուցէ եթէ խնդիրը ազգի կորստին միայն վերաբերէր, եթէ պարսիկը պահանջէր ուրացումն լեզուի, ուրացումն քաղաքական և ընտանեկան կեանքի, ուրացումն ազգային սովորութիւնների և առանձնայատկութիւնների, առանց ձեռնամերձ լինելու եկեղեցուն, ոչինչ ընդդիմութեան չհանդիպէր հայրի կողմից: Այս հարցերին պատասխանելու համար պէտք է զիտենալ, թէ

ինչ քաղաքական և ընտանեկան կազմակերպութիւն ունէր այդ ժամանակ Հայաստանը, ինչ առընչութիւն կար այդ ժամանակ կրօնի և հասարակական ու ընտանեկան կեանքի մէջ:

Արշակունեանց թագաւորութեան անկումից յետոյ Հայաստանը թէև հարկատու եղաւ Պարսից թագաւորներին, բայց նա բոլորովին չկորցրեց իւր քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը: Հայաստանն ունէր իւր հայ մարզպանը, ունէր իւր հայ սպարապետը, ունէր իւր առանձին ազգային զորազունուր, որ Պարսից հետ թշնամու դէմ պատերազմ գնալիս անգամ՝ պահպանուէր իւր ինքնուրոյնութիւնը — կազմուէր առանձին և անխառն զօրաբաժին: Նա ունէր բազմաթիւ նախարարներ, որոնցից իւրաքանչիւրը պաշտպան էր իւր սեպհական շահերի, ունենալով իւր մասնաւոր հողերը և բերդերը: Այսպէս ահա Հայաստանը քաղաքականապէս մի վաստակական դիրք ունէր գէպի Պարսից գահակալը և նորա նախարարները թէև իրանց ձեռքով նպաստել էին նորան Հայկազանց թագաւորների գայիսոնը իւր ոտի տակ դնելու, բայց իրանց սեպհական շահերը պաշտպանելու համար զէնք ի ձեռին կանգնած էին դեռևս:

Միւս կողմից այդ ժամանակն էր ահա, երբ մեր կաթուղիկոսների և նոցա արժանաւոր աշակերտների ջանքերով Հայաստանի ամենայն անկիւններում բացուել էին ազգային ուսումնարաններ. երբ ամենայն վանք ու եկեղեցի դպրոց էին, իսկ ամենայն քահանայ և վարդապետ, եպիսկոպոս և կաթուղիկոս — ուսուցիչներ. երբ ամենայն մարդաշատ հրապարակ թատերական բէմէր և ամենայն հոգեւորական նորա դերասանը երբ բերանացի հրապարակախօսութիւնը — քարոզը կատարուէր և՛ օրագրի, և լրագրի պաշտօնը: Թէ որքան բարոյական ուժ ունէին այդ մարդիկը, այդ ազգային յառաջագիմութեան պաշտելի մշակները, երևում է նորանից, որ մի քանի տարուայ ընթացքում ստեղծեցին մի այնպիսի գրականութիւն, պտտորատեցին այնպիսի ժողովուրդ, կազմակերպեցին այնպիսի հայկական առաքելի ընտանիք, որպիսին հազիւ է ընծայել ոչ միայն մեր, այլև ժամանակակից օտար ազգերի պատմական կեանքը՝ այդպիսի կարճ ժամանակամիջոցում, այդպիսի խառն կացութեան և քաղաքական անյաջող պայմանների մէջ: Այդ պատկառելի հովիւ ուսուցիչների շնորհիւ հայկական ընտանեկան և հասարակական կոշտ ու վայրենի կեանքը բոլորովին այլ ուղղութիւն ստացաւ, քան իրանց հարեան պարսիկներինը. քրիստոնէական ուսման հետ մարմնացան ժողովուրդի

մէջ և քրիստոնէական առաքինութիւններն ու քրիստոնէավայել կենցաղավարութեան կարիքը: Կրօնը այնպիսի բազմաթիւ և նուրբ ճիւղեր էր տարածել հասարակական բոլոր շրջանների, ընտանեկան և քաղաքական կեանքի մէջ, որ մէկին ձեռք տալ առանց միւսը շօշափելու, մէկը կործանել առանց միւսը ոչնչացնելու, բոլորովին անհրնարին էր:

Այսպիսով՝ խորամանկ Պարսկին միայն Հայի կրօնը չէր ատելինա առում էր նոցա դեռևս զօրեղ քաղաքական և զինուորական ոյժը. նա առում էր նոցա կենցաղավարական առաքինութիւնները. նա նոցա ընտանեկան մաքրակեցութեան մէջ ազգային վերակենդանութեան առհաւատչեան էր տեսնում: Բայց նա ևս առաւել առում էր և նոցա կրօնը, որպէս սկզբնապատճառ այդ առաքինութիւնների, որպէս զլիսաւոր արգելք նոցա զիւրին կերպով ջնջուելուն, լուծուելուն: Այս էր ահա պատճառը, որ նա մի հարուածով մտածում էր ոչնչացնել ազգի երրօր ղ թիւնը, քաղաքական կեանքը, լեզուն և հաւատը: Այսպէս էին հասկանում և մեր նախնայերերը, երբ իրանց կրակոտ քարոզներով բորբոքում էին ժողովուրդը, այսպէս էին հասկանում և մեր ձշմարիտ իշխանները, երբ մի սիրտ ու մի հոգի դարձած, իրանց կուրծքը պաշտպան էին դնում այդ երրորդութեան. այսպէս էր մտածում հայ զիւղացին, հայ կինը, հայ հովիւր, հայ մանուկը... Բայց ի՞նչ եմ ասում. այսպէս էին հասկանում այդ կռիւր մինչև անգամ Հայի հարեանները, Յոյները, Հոնները... Նթէ մեր դատը լոկ կրօնական լինէր, Յոյնը պիտի անպայման պաշտպանէր նորան, Հոնը անպայման յարձակուէր: Բայց ի՞նչ ենք տեսնում, Հայոց ազգի դոյութիւնը հաճելի չէ քրիստոնեայ Յոյնին. Պարսիկը նորա անվեհեր զինուորներով շատ անգամ ջնջում է նորա բիւզանդական փրօն բանակները, ուրեմն Հայը քաղաքական անպակաս պիտի ոչնչանայ, որ այլ ևս գէնք չլինի իւր հակառակորդների ձեռքին: Միևնոյն կէտից նայելով հարցին, բոլորովին այլապէս է մտածում կռապաշտ Հոնը: Նա հասկանում է որ Պարսիկը կրօնի պատրուակով պատերազմ բանալով Հայերի դէմ, միանգամայն և նոցա անկախութիւնն է ուզում ոչնչացնել, նորան իւր հետ ձուլելով, իւր ուժերն է ուզում սաստկացնել. նորան, որպէս փոքրիկ ազգութեան, հաճելի չէ այս արարքը. նա գիտէ, որ Հայերից յետոյ հերթը իրան կարող է հասնել, ուստի և պաշտպան

նողական ու յարձակողական դաշին է կապում քրիստոնեայ
 Հայերի հետ: Եւ անմահ Նզիշէն, այս վեղարանոր պատկանելի պատմաբան
 բանաստեղծը՝ չնայելով որ ամենայն կերպ աշխատում է այս մեծ
 ազգային սխրագործութեան լոկ կրօնական պատերազմի կերպարանք
 տալ, այնուամենայնիւ այդ բանը նորան կատարելագոյն է չէ յաջող
 վում: Նորա ոգևորեալ զրջի տակից երբեմն երբեմն դուրս է երևում
 ազգայնութեան ոգին, անկասկածեալ վսեմ գաղափարը, շատ ան
 դամ կրօնական զոհաբերի հետ աջակցուած և բազմիցս նորա ան
 թափանցիկ վերարկուի մէջ կողոված: Ու վերջսնկութիւն ունի ման
 րաման ծանօթմանալ սորա հետ, թող կարդայ այն ոսկեղէնիկ
 դրքոյը, ուր այնպիսի եռանդուն կերպով և զրաւիչ ոճով նկարա
 զրուած է այսօրուայ տօնի դիւցազունների պատմութիւնը: Իսկ եւս
 բաւական եմ համարում ասածներս, իբրեւ ապացոյց, որ այս օրը
 մի լոկ կրօնական տօնակատարութեան օր է, որ Վարդանի պատե
 րաւը զէնքի պատերազմ էր՝ միայն կրօնի պաշտպանութեան հա
 մար բարձրացրած, որ այստեղ գործում էր աւելի հայի ոգին, հայի
 անկասկածեալ, ինքնաճանաչութեան զգացմունքը: Բայց անգամ մի
 եւնթադրենք, թէ մեր նախնիների ընդդիմադրութեան միակ պատճառը
 կրօնն էր: Միթէ սորանով նա կորցնում է իւր նշանակութիւնը: Եւ
 ի՞նչ կայ աւելի բարձր, աւելի վսեմ, աւելի պաշտելի, քան խղճի
 ազատութիւնը. և ո՞վ է աւելի յարգելին, մեծարելին, տօնելին, քան
 նա, որ պաշտպանում է այդ սկզբունքը արտաքին ճնշումների, մոլի
 հարստահարութիւնների, պախտաբանի ձեռնմխութիւնների դէմ:

Այսպէս ահա, եթէ ազգային էր այս գործը, տօնելի է ամենիս
 համար, եթէ կրօնական էր՝ մեծարելի, իսկ եթէ ազգային՝ կրօնա
 կան, ապա պաշտելի:

Այս համառօտ տեսութիւնից յետոյ աշխատենք պարզաբանել
 թէ ինչ բարոյական մեծ նշանակութիւն ունի մեզ համար այս տօնը:
 Ի՞նչ օգուտ կարող է ստանալ տասնեփններորդ դարի հայը հինգե
 րորդ դարի հայի պատմական կեանքն ու սոսնձասիրելուց: Արժանաւոր
 նախորդների յիշատակը օրհնութեամբ յիշել պարտաւորութիւն է
 ամենայն մարդի և ամենայն ազգի, բայց մենք, հայերս, բացի մի լոկ
 սրբառականութիւն կատարելուց, այն դրութեան մէջ ենք, որ նաև մի
 դաս ունինք առնելու նորանից: Տասնեփններորդ դարում ապրելով
 մենք չենք նմանվում այն ազգերին, որոնք իրանց անցեալ դարերի

Մեծագործութիւնների պատմութիւնը յիշելիս, կարող են հաճախութեամբ ասել, թէ հեռակէն իրանց նախահայրերի օրինակին, կատարելագործել են նոցա սկսածները քստ ամենայն մասանց և այժմ կանգնած են դարդացման և քաղաքակրթութան աւելի բարձր կէտի վերայ: Պատմական նայաջող պայմանների տակ չէր ած: բարբարոս անբնական ձևով ասակ հեծելով, հայը հազարաւոր ասարկներից յետոյ, ոչ թէ իւր նախնիներից չէ գերազանցել որևէ բանով, այլ ընդհակառակն՝ ամենայն կողմից յետ մնացած է յայժմ նորա հին հայրենասիրական առաքինութիւններին նորից պատկառութեամբ նուիրուելու գրութեան մէջէ դեռ ևս:

Ժողովուրդը նման չէ ժողովուրդին. իշխանը նման չէ իշխանին, հօգեորակներ նման չէ հօգեորակներին. հայ կինը նման չէ հայ կնոջը: յետամնացութիւն ամենայն դասակարգի մէջ, յետամնացութիւն ամենայն բանում: «Հայրեր, պատմական ակաւոր պատահարների շնորհիւ մենք ձեզանից շատ և շատ յետ ենք մնացել. իսկ այժմ երբ սկսում է ծագել անդորր կենցաղավարութեան յուսոյ ճառագայթը, մենք էլ մեր կողմից կ'աշխատենք ընդօրինակել ձեր առաքինութիւնները, որպէս զի արդարացի նախատինք չկրենք նոյն իսկ ձեր ուրուականներից»:

Այո՛, վարդանանց նահատակութեան պատմութիւնը շատ կողմեր ունի, որոնց պէտք է ընդօրինակենք. թող հայ երիտասարդութիւնը, հայ ծերունին, հայ մանուկը, հայ ազգը օր առաջ ղենուի այն բարոյական գէղեքրով, որոնցով հնարաւոր է պատերազմիլ այն վտանգաւոր և աղգահործան հրէշի դէմ, որ է ազիտութիւնը:

Սակայն Հայաստանի ժամանակակից կեանքի մտաւոր հորիզոնը, թէև դեռ ևս տխրապատ և արատներով լի, բայց ոչ այն աստիճան ամայի և անկենդան է այսօր, որպէս մի քանի տասնեակ տարիներ սորանից առաջ. նա դուրս չէ գեղեցիկ օվագիւններից, ծագկաւէտ մարգագետիններից, որոնք այնքան քիչ չեն, որ չկարողանան դարնան նշաններ լինել: Մեր հասարակական կեանքի բոլոր շրջաններում, այսօր, մօտաւոր անցեալի հետ համեմատելով, աւելի շարժողութիւն, աւելի կեանքի նշաններ են երևում. մեր լրագրութիւնը, իւր նեղ շրջանին համեմատ, գործում է արժանապէս. մեր երիտասարդութիւնը աշխատում է բռնել իւրեան պատկանելի վայելուչ դիրքը ազգային լուսաւորութեան գործում, նա ընկերու-

ձայնեցան ուղարկել նորան վենետիկ Միլիթարեան վանքը 2. Մինաս Բժշկեանի միջնորդութեամբ, որ այն ժամանակները բնակում էր Խարազու — Բաղար քաղաքում: 1848-ի զգնատման մեր յայտնաբերումով: Այսպէսով 1826-ին նախնոր տարեկան պատանին մտաւ Ս. Պապարի վանքը, որ կրթութեամբ կաթոլիկական կրօնի մէջ, շաշակերտելով, առանձնապէս համբաւաւոր 2. Մկրտիչ Ազգերեան վարդապետին, որին յետոյ զործակից զոմուեցաւ Հայկապետ ընդարձակ բառարանի և «Առձեռն բառգրքի» վարձագրութեան մէջ: Սկզբնական ուսումնականներուց յետոյ նորընծայ երիտանարդը մեծ աշխատութիւններով սկսաւ պարապել հին և նոր լեզուաղիտութեամբ և աստուածաբանական գիտութիւններով: Առանձին յատկապէս լեզուաբանութեան մասին նա մասնաւոր լեզուների ուսման մէջ, և այս բանի համար էլ պէտք եղած ընդունակութիւններն ունէր: Գուր յիշողութիւն և ըմբռնողութեան դիւրութիւն: Զխօսելով հայերէն լեզուի վրայ, որի գիտութեան մէջ շատ քիչ հայկաբաններ հաւանաբեցան նորան, (նորա գրաբար լեզուն իւր պարզութեամբ, կենդանութեամբն ու ներդաշնակութեամբ յիշեցնում է աղու եղիշէի լեզուն) — վկայ նորա «Օսմանեան Պատմութիւնը»: Իսկ նորա գրական լեզուն, գաւառական բարբառների հետազոտութեան շնորհով, առանձին բնականութիւն էր ստացել նորա գրչի տակ, ինչպէս որ երևում է քաղմութեան ընդգրկական յօդուածների և մասնաւոր «Երիւմի Առականի» թարգմանութեան մէջ, — հանգուցեալը խօսում ու գրում էր խաղաղական և ֆրանսիական լեզուներով, հմուտ էր դասական լատին և յոյն լեզուներին, մասամբ նաև գերմաներէնին ու անգլիերէնին, արեւելեան լեզուներից հիմնաւորապէս ղիտեր տաճկերէնը և նորա օթանդակ լեզուները — արաբերէնն ու պարսկերէնը, իսկ եբրայեցերէնին այնքան տեղեակ էր որ նոյն լեզուով կարդում էր Սուրբ Գիրքը: Իսկ զայն ժամ Քահանայական աստիճանն ընդունելով 2. Պապրիէլը սկսաւ իւր աշխտանք զործուցելութիւնը որ պիտի նպաստէր նորա համբաւն ու համարումը բարձրացնելու միաբանութեան մէջ և միաբանութիւնից հաշտ ազգի մէջ: Մինչև մէկ կողմից վանքի գլխոցի մէջ պարապում էր եւրոպական և արեւելեան լեզուների ուսուցչութեամբ, որին յետոյ միայնակ նոյնպէս աստուածաբանութեան և փիլիսոփայութեան դաստառութիւնը, միւս կողմից նա զբաղվում էր գրաւոր աշխատութիւններով, որոնց առաջին արդիւնքն եղաւ «Ռուսաց Պատմութիւնը» (1836), և նորանից յետոյ երկհատոր «Օսմանեան Պատմութիւնը»:

Նորմալ դպրոցից բազմաթիւ աշակերտներ, որոնք եկան, առաջին կարգի աշակերտներից մէկն էր Զ. Ալիշանը, Մխիթարեան միաբանութեան պարծանքը: Նոյն ժամանակները, 1843-ին, վենետիկում սկսաւ հրապարակուիլ Քաղաքային օրադիր բնական, բարոյական և տնտեսական զիտեկեաց անունով պատկերազարդ ամսագիրը, որ այնքան ժողովրդահալանութիւն գտաւ մեր մէջ, որ, պէտք է խոստովանել, իւր ժամանակին քիչ օգուտ չբերաւ ժողովողին: Այս հրատարակութեան հիմնադիր և խմբագիր թիւն տուողն եղաւ Գաբրիէլ վարդապետը, որի քանասիրական յօդուածները զարդարում էին ամսագրի էջերը. միւս բոլոր յօդուածներն էլ տպուկուց առաջ գլխաւոր խմբագրի գրչի տակից անցնում էին: Ընդհանրապէս, պէտք է ասել, այդ միջոցում քիչ զիրք էր դուրս գալիս Մխիթանութեան տարանից, որ Գաբրիէլ վարդապետը նախապէս տկարկած և տպագրելու հաւանութիւնը տուած չլինէր, և այս բնական էր, քանի որ նա իւր հմուտութեամբ և բազմակողմանի տեղեկութիւններով առանձին հեղինակութիւն էր ստացել, և քանի որ մանաւանդ աշխատողները մեծ մասամբ իւր աշակերտներն էին: Գաբրիէլ վարդապետի ազդեցութիւնը տեւեց Մխիթանութեան վրայ և այն ժամանակ էր 1848-ին Թէոդորեան Սարգիս վարդապետին օգնական նշանակուեցաւ Մուրատեան վարժարանի կառավարութեան մէջ, որ փոքր ինչ առաջ Խտալիայի Պատուաբաշաղաքից Փարիզ էր փոխադրուել: Անընդհատ անամակադրութեամբ նա իւր յարաբերութիւնը պահպանեց իւր ընկերների և աշակերտների հետ և առաջնան պէս շարունակեց ներգործել վանականների դործունէութեան վրայ: Գաբրիէլ վարդապետը մեծ ազդեցութիւն դործեց աշխատանքի և անդամութեան տարողութեան վրայ: Նորմալ դպրոցում թէոդորեան Սարգիս վարդապետը յանձնեց նորան ուսումնարանի տեսչութիւնը, կատարեալ անպատութիւն տալով նորան իւր շրջանին վերաբերեալ դործերում: Գաբրիէլ վարդապետը ուսումնական կառավարութեան հետ իւր վրայ առնելով կրօնագիտութեան, հայկաբանութեան և տաճկերէն լեզուի դասատուութիւնը, միւս անարկանների ու լեզուների համար արժանաւոր և վկայեալ դասատուներ հրաւիրեց, որով դպրոցի ուսումնական վիճակը կարճ միջոցում բարեփոխուեցաւ: Երբեք, ոչ առաջ և ոչ յետոյ, Մուրատեան վարժարանը այն վառաւոր գիրքը չէ տեսնել, որին նա հասել 1850-ի առաջին տարիներում Գաբրիէլ

վարդապետի ջանքերով: Վարժարանը 60-ի չափ զիշերօթիկ աշակերտներ ունէր, որոնց թիվում, չքա որ մանուկների հետ, կրթվում էին Կոստանդնուպոլսի նշանաւոր գերդաստանների զաւակները: Դպրոցի համբաւի հետ տնրած ունեցաւ և նորա անտշի համբաւը, որ Մխիթարեան Մխարանութեան անգամ և ներկայացուցիչ լինելով այս գործի մէջ, ինքնապահովեան պիտի նպաստէր և վանքի համարումը բարձրացնելու թէ անգղայիւնների և թէ օտարականների աչքում:

Այն միջոցին մի նշանաւոր դէպք պատահեցաւ, որ մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենար Գաբրիէլ վարդապետի ապագայ կեանքի ու գործունէութեան վրայ: Յայտնի է որ Մխիթարեան Մխարանութեան հիմնադիրը իւր գործի յաջողութեան համար պարտաւորուեցաւ հռոմէական դատնութիւնն ընդունել. բայց ինչպէս ինքը Մխիթար աշպէս և նորա անմիջական յաջորդները անգղային եկեղեցու սկզբունքները յարգում և հարկ եղած ժամանակը նաեւ պաշտպանում էին օտարազգի և հայ մոլեռանդ հռոմէաւանների յարձակումների դէմ: Նոքա շատ լաւ հասկանում էին որ միայն այս գիրքը բռնելով կարող են բարեյապէս ներգործել հայ ժողովրդի վրայ, վայելել այն հեղինակութիւնը որ այնքան հարկաւոր էր նոցա իրանց ձեռնարկած գործը յաջողութեամբ առաջ տանելու համար: Ընդհանրապէս կրօնական աններողամտութիւնը, անդրեւնային մոլեռանդութիւնը ոչ միայն կը հեռացնէր նոցա իրանց դիտած վախճանից, այլ բոլորովին հակառակ հետեանքներ կ'առաջացնէր: Արդարեւ շատ փափուկ միանգամայն և դժուար էր այս կողմից Մխիթարեանց դրութիւնը: Այն մարդիկ որոնք միաբանական ուխտ էին հաստատել Ազգի մտաւոր և բարոյական յառաջադիմութեան համար աշխատելու, ստիպուած էին անդադար իրանց խաղաղ պարապմունքները ընդհատել պրոպագանդայի արբանեակների յարուցած ամբաստանութիւնների դէմ պատմականելու՝ իրանց ուղղափառութիւնը և Հռոմի աթոռին ունեցած հաւատարմութիւնը ապացուցանելու համար: Վերջապէս նոքա ձանձրացան և սխան կամաց կամաց Հռոմի պահանջումների առաջ տեղի տալ: Անցել էին այն ժամանակները երբ ջամէաններն ու Աղերանները իրանց ճարտար գրիչն ու լեզուն դործ էին դնում մէկ Վրդովց անգղային եկեղեցին և միւս կողմից միաբանութիւնը պաշտպանելու: Նոր աղղութիւնը շօշափելի եղաւ մանաւանդ Հիւրմուղեան Գէորգ եպիսկոպոսի արքայութեան օրով, որ իւր թոյլ բնաւորութեամբ չկարողացաւ ընդդիմանալ Կողէճեանց յարձակումներին և,

իբրեւ հիւժ՝ գործիք, մի առ մի կատարեց Վասիկանի պահանջները:
 Միտքանութեան մէջ մի խուլ ածգոհութիւն կարճ քաջի բռնած ընթացքի
 դէմ, ածգոհութիւն որ շուտով հրապարակ եղաւ և որի պարագային
 հանդիսացաւ Գաբրիէլ վարդապետը իւր մի քանի համախոհներով:
 Անհամաձայնութիւնը ծանր կերպարանք ստացաւ մանաւանդ մի խնդրի
 առիթով, որ ուղղակի փարիզի վարժարանի կառավարիչներին էր վե-
 րաբերում: Թէոդորեան Սարգիս վարդապետը, վարժարանի բարերարի
 կոտակի ոգու համաձայն, Գաբրիէլ վարդապետի համախոհութեամբ,
 վճռել էին հռոմէաբաւաններին հետ ազգային եկեղեցուն հեռեւող և
 ազգի մեծամասնութիւնը կազմող Հայոց զաւակներին էլ ընդունել
 դպրոցի աշակերտների թիւում: 1854-ին վաթսուս աշակերտաց տար
 հոգին այս վերջիններից էին որոնցից մինն էր և այս ամիսը գրողը:
 Հիւրմիւզեան արքայաբնակ Հռոմից դրդուած, պահանջեց որ այդ ա-
 շակերտները կամ կաթոլիկութիւնն ընդունին և կամ ուսումնարանից
 արձակուին: Արդէն վարժարանում ուսուցանվում և դասանվում էր
 հռոմէական կրօնը, թէև Գաբրիէլ վարդապետը իւր դատաւարութեան
 մէջ կաթոլիկական վարդապետութեան հետ ազգային եկեղեցու վարդա-
 պետութիւնն էլ էր առաջ բերում, առանց մէկին կամ միւսին նա-
 խառնառնութիւն տալու, այլ ուսանողներին ազատ կամքին թողնելով
 իրանց ուզածը ընդունելու: Աբրահամ որ նոր պահանջութիւնը իւր
 ծայրահեղութեամբ բնականապէս անընդունելի պիտի լինէր ուսում-
 արանի կառավարիչներին: Դիմադրութեան հետևանքն այն եղաւ որ
 բանակառէի գլխավոր հեղինակը, Գաբրիէլ վարդապետը հրաման ըն-
 դունեց անմիջապէս վարժարանը թողնել և վանք վերադառնալ:
 Գաբրիէլ վարդապետը Մուրատեան վարժարանից հեռացաւ, բայց
 այլ ևս Վենետիկ չվերադարձաւ, այլ Մխիթարեան Միտքանութիւնից
 հրաժարուելով՝ շարունակեց ապրել Փարիզում իբրեւ սզատ կաթոլիկ:
 Դաստիարակի պաշտօնով մասնելով Եղիսպտոսի Աթին բէյի ըն-
 տանիքը, նա սկսեց հրատարակել Գաբրիէլ 1855-ին Մատեաց Աղաւնի
 Աւետարանը Հայաստանեայց անունով՝ պատկերազարդ հանդէսը հայե-
 րէն և Փրանսերէն լեզուներով: Միևնոյն ժամանակ նա շարունակում
 էր տեսնուիլ իւր առաջուան ընկերների հետ և իւր խորհրդներով օգ-
 նում էր նոցա իրանց դիմադրութեան մէջ, որ քանի զնաց աւելի ու-
 տուելի ծանր կերպարանք ստացաւ: Վերջապէս բանն այնտեղ հասաւ,
 որ Թէոդորեան Սարգիս վարդապետը, վարժարանի երկրորդ բարերարը,
 ծերութեան հասակում, զննողներով արտաքսուեցաւ այն հաստա-

տու թիւնից, որի իրաւունքները ձեռք բերելու համար արիւն քրտինք էր թափել, մինչև բանդի կապանքներին էր ենթարկուել։ Երկու վարդապետները միաբանելով իրանց երրորդ ընկերոջ Ամբրոսիոս Գալֆայեանի հետ Փարիզի Գրքնէլ արուարձանում հիմնեցին Հայկազեան բազմալեզուեան վարժարանը, որի նպատակն էր մրցել Մուստեան վարժարանի դէմ։ Միևնոյն ժամանակ նորա վճռեցին կաթողիկոսութիւնը թողնել և ազգային եկեղեցու գիրկը վերադառնալ։ Այս մոքով հպատակութեան թղթեր զրեցին Էջմիածնի Վհափառ կաթողիկոս Ներսէս Ե-ին և Կոստանդնուպոլսի Յակոբ պատրիարքին, այս վերջինի հովանաւորութիւնը խնդրելով նորակառոյց ուսումնարանի վրայ, հովանաւորութիւն որ այնքան հարկաւոր էր նոցա իրանց թշնամիների մեքենայութիւններից ազատ գործելու համար։

Սակայն Հայկազեան վարժարանը երկար գոյութիւն չէր կարող ունենալ, քանի որ հաստատուն եկամտով ապահոված չէր, իսկ աշակերտների բերած թոշակը բաւական չէր նորա մեծամեծ ծախքերը հոգալու։ Ուսումնարանի վարչութիւնը վճռեց դիմել Կոստանդնուպոլսի ազգայիններին, յորդորելով որ մի հոգաբարձութիւն կազմուի զսրբցի յարատեւութեան համար։ Ժամանակն էլ յարմար էր, վասն զի Գաբրիէլ վարդապետը 1857-ին ամսուային ամիսներում զնուլու էր իւր հայրենիքը ազգականների հետ տեսնուելու ուստի և նորան յանձնուեցաւ Կոստանդնուպոլսի հանդիպել և գործը կարգի դնել։ Բայց այս միջամտութիւնը մի զգալի հետեանք չունեցաւ ուսումնարանը քանի զնաց պարտքերի մեջ ընկաւ, իսկ Գաբրիէլ վարդապետը իւր հայրենիքից այլ ևս չվերադարձաւ։ Թէոդորեան վարդապետը երբէք չկարողացաւ ներել իւր վաղեմի բարեկամին, որ այսպիսի տաղնապալից ժամանակ թողել բաժանուէր էր իւր ընկերներից, մինչդեռ նոքա յոյսերը իրանց գործակցի վրայ դրած սկսել էին այս նոր գործը։ Վարժարանը շուտով փակուեցաւ և Սարգիս ու Ամբրոսիոս վարդապետները մի քանի ազգայինների առատաձեռնութեամբ հազիւ պարտքերից ազատուեցան։

Որոշաւստան մնալով պարզ էր որ Գաբրիէլ վարդապետը անգործ մնալու չէր, ընդհակառակն նորա գործունէութեան ապարեզը առաջուանից աւելի ընդարձակ պիտի լինէր, և այդ մասին արդէն ծածուկ համաձայնութիւն կայացած էր Փարիզում։ Բայց ամէն գործ սկսելուց առաջ, հարկ էր նորան, իբրեւ հայ եկեղեցու վարդապետի նախապէս Լուսաւորչի յաջորդների աթոռանիստը զնալ և չոգեո՞ր

իշխանութեան զիտութեամբն ու հաւանութեամբը գործել (Ներսէս
Կաթողիկոսը վախճանած էր և նորա յաջորդը զեռ ընտրուած չէր):
Գժբաղդարար այսպէս չվարդեցաւ Գաբրիէլ վարդապետը: Գնալ ուղ-
ղակի Ռուսաստանի մայրաքաղաքը՝ այնտեղ Նախիջևանի և Բեսարա-
բիայի վիճակի կառավարիչ նշանակուելէ՝ ապա վիճակային կոնսիստո-
րիան Գիշնէկց Թէոդոսիա փոխադրել և հիմնել՝ այստեղ խալկական
ուսումնարանը առանց Նախիջևանցոյ բողոքներին՝ ուշադրութիւն
դարձնելու, որոնք պնդում էին թէ խալկականի նուիրած դումարները
իրանց քաղաքի սեպհականութիւնքն են, որքնմն և ուսումնարանը Նա-
խիջևանում պիտի հիմնուէր: — այս բոլոր հանգամանքները հէնց
սկզբից այնպիսի ստուեր ձգեցին Գաբրիէլ վարդապետի վրայ, որ նա
կորցրեց ժողովրդի վստահութիւնը և զանազան կասկածների քաղիք
տուեց, կասկածներ որ դժբաղդապէս բոլորովն չփարատուեցան մինչև
նորա կեանքի վերջին օրերը: Եթէ Ներսէս Կաթողիկոսը ողջ մնացած
լինէր, հաւանական է որ Գաբրիէլ վարդապետի առաջուան համ-
բուն ու համարումը անաղարտ կը մնային, վասն զի երջանկայիշա-
տակ Հայրապետը իւր հեռատես իմաստութեամբը, ինչպէս յայտնի է,
զիտաւորութիւն ունէր երեք վերադարձող վարդապետներին էլ Եջ-
միածին հրաւիրել և այնտեղ մի քանի ժամանակ աշխատացնել
նոցա՝ ուրիշ պաշտօններ յանձնելուց առաջ: Ս. Աթոռի միաբանա-
կան կեանքը նորապարձ վարդապետներին կ'ընտելացնէր աշնուշա Հայոց
եկեղեցու կանոնների ու սովորութիւնների հետ և մասնաւորապէս
Գաբրիէլ վարդապետին կը նպաստէր գուցէ այլ ճանապարհ բռնելու
իւր գործունէութեան մէջ: Բայց եղածն եղած էր՝ անցեալը չէր կարելի յետ դարձնել,
թէև ուղիղ կարելի էր: Գորա համար մի ելք կար միայն, այն է
նորընտիր Հայրապետի հաճութիւնն առնել և նորա բարձր պաշա-
պանութեանը արժանանալ: Մակայն Մատթէոս Կաթողիկոսը նոյն
անվստահութիւնը ցոյց տուեց Գաբրիէլ վարդապետին, որ ընդհան-
րապէս տիրապետում էր այն ժամանակ ժողովրդի մէջ: Տժգոհների
թիւը երթալով աւելացաւ, և «Հիւսիսափայլը» Նալբանդեանցի սուր
գրչով անխնայ յարձակում էր Նախիջևանի առաջնորդի գործողու-
թիւնների վրայ, ինչպէս որ մի ժամանակ յարձակում էր նորա վրայ
Գաբրիէլում «Արեւմուտքը» Ոսկանեանի երգիծաբանական յօդուածնե-
րով: Գաբրիէլ վարդապետը չկարողացաւ իւր անձը ինչպէս հարկն է
պաշտպանել. նա իւր հակառակորդներին պատասխանում էր մեծ
մասաւր այլաբանական առակներով և խորհրդաւոր ու մութ յօ-

դուածներով «Մասեաց Աղանու» մէջ, որ Փարիզից Թէոդոսիա էր փոխադրուել, մասամբ նաև ուրիշների գրչով Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի» լրագրի էջերի մէջ: Վերջապէս Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջնորդը ստիպուեցաւ պաշտօնից հրաժարուիլ: Նորանից յետոյ շուտով փակուեցաւ և խալիպեան ուսումնարանը, որ մեծամեծ պարագների մէջ ընկնելով չէր կարող իւր գոյութիւնը շարունակել: Գաբրիէլ վարդապետը մի քանի տարի շարունակ ապրեցաւ Թէոդոսիայում որպէս մասնաւոր մարդ, անձնատուր լինելով իւր գրաւոր պարապմունքներին, և թէպէտ այժմեան Վեհափառ Կաթողիկոսի ձեռքով եպիսկոպոսացել էր, բայց ոչինչ հասարակական պաշտօն չէր վարում, մինչև որ Եջմիածնի ձեռնարանը բացուելով՝ նշանակուեցաւ նախ նոյն հաստատութեան տեսուչ և ապա Վրաստանի և Իմէրէթի թեմակալ առաջնորդ: Այս վերջին պաշտօնին վաղուց էր ձգտում հանդուցեալը, բայց ոչ իւր առաջուայ գործունէութիւնը շարունակելու համար, վասն զի արդէն ծերացած էր, այլ ինչպէս ինքն ասում էր, իւր պատիւը վերականգնելու համար: Այս միևնոյն նպատակով վերջին ժամանակներս յանձն էր առել նա գրել խալիպեան ուսումնարանի մանրամասն պատմութիւնը, որ մահը վրայ գալով չկարողացաւ հրատարակել:

Ահա երկու խօսքով այն մարդու փոթորկալի կեանքի նկարագիրը, որ այնպիսի մեծ կշիռ ունեցաւ մեր ժամանակակից պատմութեան մէջ: Մեր նպատակը չէր քննել այստեղ հանդուցեալի գրական ու զինուական արժանաւորութիւնները և քաղաքական համոզումները, այնպէս ինչպէս որ երևում են նորա բազմաթիւ աշխատութիւններից ու գործերից, որոնցից միայն գլխաւորները հարևանցի կերպով յիշատակեցինք, գուցէ այդ յաջողի մեզ ուրիշ անդամ անել: Այսքան միայն կ'ասենք որ հանդուցեալը ծնած էր ոչ այնքան հրապարակական փոթորկալի կեանքի համար, որքան ուսումնական խաղաղ պարապմունքների համար, եթէ նա շարունակած լինէր վանական կեանք վարել, ինչպէս որ սկսել էր, նորա գործունէութիւնը աւելի պողարեր կ'ըլնէր և նորա համբաւը գուցէ մինչև վերջը անաղարտ կ'մնար: Մենք վստահ ենք ընդհանրապէս որ առաջառ բանաբանութիւնը ճշտութեամբ կ'որոշէ այս գործունէայ մարդու բոլոր արժէքն ու նշանակութիւնը, հանդէս բերելով նորա զինական կարծիքները և մանաւանդ նորա քաղաքական ձգտումները: Այս բանի համար ցանկալի կ'ըլնէր որ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի բոլոր ձեռագիր գրութիւնները անկորուստ հասնէին ուժ ձեռք որ հարկն է և նորանից կարեւորները ապագրութեամբ հրատարակուէին:

Ջարկած իրաւունքները տալ ըստ ուսումնական մասին և ընդունում է, որ ծխական դպրոցների յարաբերութիւնները դէպի Ներսիսեան Դպրանոցը լինելու են ըստ մեր պահանջի: «Մեղուն» համաձայն է, որ «Ներսիսեան Դպրանոցի կանոնադրութիւնը խառնափնթոր է» և հետեւեալ կերպով է բացատրում այդ. «... 1861-ին երկու կանոնադրութիւնը կազմուեցան և ներկայացուցան վեհափառ Աթոռիկոսին, և սորադան Արեւիկեան կամենալով երկու իրար ներհակ կուսակցութեանց եւ բաւարարութիւն տալ, երկու կանոնադրութիւններից մէկն էր ձուլիլ, որ և ցայսօր դպրոցի կառավարութեան համար դործ է դնուում, ուստի և հասկանալի են կանոնադրութեան թէ թերութիւնք և թէ հակասութիւնք, որոնք հոգարարութիւնն անձամբ կարող էր ուղղել, եթէ միայն կամենար հրաժարուել կամաւ ըստ ուսումնական մասին մի քանի իրաւունքներից, որ նա չէ կարող դործադրել, թոյլ տալով նոցա դործադրութիւնը ուսուցչաց ժողովին, լոկ հաշուեպահանջութեան իրաւունքն իրան վերապահելով: — Այս բացատրութեամբ Մեղունի մեծապատիւ խմբագիրը երեւի կամեցել է արդարեաւ հասարակութեան առաջ, որովհետեւ կանոնադրութիւն կազմողներից մինն էլ ինքը լինելով, նորա պակասութիւնը իւր վերայ էլ էր ընկնում: Մենք յօժարութեամբ արտադրեցինք վերոյիշեալ բացատրութիւնը, որ ազատում է պ. Պետրոս Արեւիկեանին պատասխանատուութիւնից կանոնադրութեան խառնափնթորութեան մասին, սակայն կանոնադրութիւնը դարձեալ մնում է խառնափնթոր — ուրեմն այս հարցում վէճի տեղիք չկայ մեր և Մեղունի մէջ:

Մեղուն վիճում է մի կէտի դէմ — Տեսչի իրաւանց այն մասին, որ վերաբերում է ուսուցչաց ընտրութեանը: Մեղունի կարծիքով եթէ ուսուցչաց ընտրէ տեսուչը, «վըլինի միայն մի անսահման միապետ» տեսուչ դպրոցի մէջ և նորա գործունէութիւնը, և ոչ զինակցաբար գործող մի խմբի գործունէութիւնը: Մենք ընդհակառակն, անում է Մեղուն, կարծում ենք, որ նոյն իսկ տեսչի ընտրութեանը պէտք է մասնակցել հոգարարութեան հետ և ուսուցչաց ժողովը, ինչպէս և իւրաքանչիւր ուսուցչի ընտրութեան ևս: Իսկ տեսչին աւելի ընդարձակ իրաւունքներ կարելի էր տալ դպրոցի մէջ կարգապահութեան վերաբերութեամբ:

Այն կարծիքը, թէ տեսչի ընտրութեանը պէտք է մասնակցի ուսուցչաց խումբը — մենք լիովին ընդունում ենք ամենայն յօժարութեամբ, իսկ ուսուցչաց ընտրութեանը մասնակցից անել ուսումնական ժողովը աւելորդ ենք համարում միանգամայն, քանի որ ուսումնական ընդհանուր յառաջադիմութեան պատասխանատուն տեսուչն է և ոչ ուսումնական ժողովը:

Ինչպէս երևում է Մեղունի հետեւեալ զատողութիւնից, նա

կը յանձնէր ուսուցչաց ընտրութիւնը տեսչին, բայց պատրաստի տեսչացիներ չունենալով, վախենում է մի գուցէ անփորձի ձեռքը տալով ուսումնարանի ղեկը, գործին փոխանակ օգնելու՝ վնասէ։ Մեղուն ասում է. «Պատրիարքն ունին ուսուցչական դպրոցներ և ձեռնարաններ, ուր պատրաստվում են նոցա դպրոցների համար կարևոր ուսուցիչներն իւրեանց ուղղութեան և շահերին համեմատ Թեոդ դոքա շատ տարիներ ուսուցչութիւն անելուց, փորձուելուց և վարչական յարմարութիւն ցոյց տալուց յետ նշանակվում են տեսուչ կամ կառավարիչ որեւէ դպրոցի՝ սահմանափակուած կանոնադրութեամբ։ Մեր մէջ ամենինն այդպէս չէ։ Մեր տեսչացիները պատրաստվում են մէկը գերմանական դպրոցի համար, միւսը՝ ֆրանսիականի, երրորդը՝ ռուսականի և այլն, որովհետեւ մենք չունինք մեր սեփական քուրաները, և ահա մեր հոգաբարձութիւնը այդ ամենինն հայ դպրոցների համար չպատրաստուած և մինչև անգամ բաղմիցս բոլորովին անփորձ և անյարմար անձինքներից ընտրում է իւր տեսուչներին։ Ի՞նչպէս կարելի է այսպիսիներին լիակատար իշխանութիւն տալ մի դպրոցի մէջ, սորա բաղդը բոլորովին նորան յանձնելով։ Մեզ շատ ցանկալի կը լինէր, որ մենք ունենայինք այնպիսի նախապատրաստուած անձինք, որոնց վստահութեամբ կարող լինէինք յանձնել մեր դպրոցների ղեկը բոլորովին. բայց այդ բաղդը մենք դեռ չունինք մեր ներկայ դիւքովոյ։

Այս դատողութիւնից պարզ երևում է, որ սկզբունքով Մեղուն մեզ հետ համաձայն է, բայց հանգամանքներին նայելով այժմէն իսկ այդ իրաւունքները չի վստահանում տալ։ Կարծում ենք, որ այդ անվստահութիւնը կ'անյայտանայ, երբ տեսչի ընտրութեանը մասնակից կը լինին և ուսուցիչները. ի հարկէ նոքա անփորձին և անյարմարին չեն ընտրիլ, այլ արժանաւորին։

Մեղուն վիճում է մեզ հետ և հետևեալ կէտում. «Սխալ է այ. յոդուածագրի և՛ այն կարծիքը, թէ հայ ընտանիքը գործակցում է հայ դպրոցին աղջկանց դաստիարակութեան գործում, իսկ տղայոց վերաբերութեամբ նա անտարբեր է մնում։ Այստեղ դեր խաղացողը ոչ թէ հայ ընտանիքի իւր պարտքը հասկանալն է աղջկանց կրթութեան վերաբերութեամբ, այլ իգական սեռի փակ վիճակն, որ աղջկանց հեռու է պահում փողոցային վատթար և փչացնող կեանքից, ուստի և նոքա փակուած լինելով, աւելի մաքուր են մնում և վարքով և բարքով։ Ուստի և համեմատութիւնը Գալիանեան դպրոցի արդիւնաւոր և Ներսիսեան դպրոցի համեմատաբար ապարդիւն գործունէութեան մասին ճիշտ չէ, որովհետեւ հիւքը սխալ է առած. իսկ պատճառն այդ տարբերութեան որոնելու է մի տեղ ուսուցչական և վարչական խմբի ընդարձակ իրաւունքների և գիտակցաբար գործունէութեան և միւս տեղում սահմանափակ և մեքենայական գործունէութեան մէջ։

Մենք ևս մեր յօդուածում իսկ և իսկ նոյն միտքն ենք յայտնել: Մենք առաջ ենք բերել տարեդարձի օրը պ. տեսչի ասած ճառից մի կտոր այս հարցին վերաբերեալ: Ահա այն կտորը. «Ինչու մեր օրիորդաց ուսումնարանները աւելի յառաջադէմ են: Որովհետեւ օրիորդաց կրթութեան վերաբերութեամբ ընտանիքը աւելի նախանձախնդիր է. Հայ աղջկան ծնողքը փողոցի աղջեցութիւնից հեռու են պահում, իսկ աղայոց՝ ոչ»:

Միւս տեղում թուելով Գայիանեան ուսումնարանի արժանաւորութիւնները մենք հարցնում ենք. «Ինչու այս այսպէս է. — որովհետեւ Գայիանեան ուսումնարանը ոչինչ առանձին իրաւունք չէ տուած իւր խնամակարներին — ուսումնական հարցերում»:

Այս երկու կտորի մէջ դուրս բերած մտքերն են պարունակվում և Մեղուի վերոյիշեալ հատուածում: Տարօրինակ է որ Մեղուն սխալ է համարում այն, ինչ որ ինքն ուրիշ բառերով հաստատում է:

Մեր զաղափարները պաշտպանելիս մենք յայտնել էինք այն միտքը, թէ դեռ 1859-ին Ներսէսի նշանակած երեք հոգաբարձուք յանձնեւն ուսումնարանի ուսումնական մասը տեսչին, հասկանալով, որ այդ այլապէս չի կարող լինել առանց դպրոցի յառաջադիմութեանը փաստելու: Այս տեղեկութիւնը բառ առ բառ մենք հանել էինք դպրոցի տասնամեայ (1851—1861) պատմութիւնից:

Այս մասին Մեղուն բացատրում է, թէ Ներսէսի մահից յետոյ հոգաբարձուները զլացան տեսչին այդ իրաւունքը, ուստի և տեսչը և մի քանի ուսուցիչներ հրաժարական տուին: Իսկ վերջը 1859-ին հոգաբարձուները թէ և տուին «անկախ զուսէքէ» կառավարելու իրաւունքը, բայց այնպիսի անձին (Յակովբ Կարինեան), որին ոչ թէ իրաւունքն, այլ և ոչ տեսչութեան պաշտօնը կը վայելէր:

Այս կէտում մենք չենք վիճիլ Մեղուի հետ. արժանի էր մի պարոն իւր պաշտօնին, թէ ոչ մեզ համար միևնոյն է: Մեզ հետաքրքրում է միայն սկզբունքը, որի դէմ ինչպէս վերեւը տեսանք, Մեղուն ոչինչ չունի ասելու:

Այսպէս ուրեմն մենք տեսնում ենք, որ Մեղուն բոլոր կէտերում մեզ հետ համաձայն է: Չնայելով այս հանդամանքին՝ նորա առաջնորդող յօդուածի սկիզբը և վերջը շատ յարձակողական են: Սկզբում ասում է. «Պարոն յօդուածագիրը կամ տեղեակ չէ դպրոցի պատմութեանը Ներսէս կաթողիկոսի կաթողիկոսանալից յետ (միթէ) և կամ զիտմամբ (ինչու) չեղունել է ճշմարտութիւնից, ինչպէս և իւր մի քանի

(չտեսանք) նկատողութեանց մէջ զպրօքի վիճակը բարեկաւելու և նրան աւելի արդիւնաւոր անելու մասին համոզմամբ կամ դիտմամբ (դարձեալ) շատ վերիվերոյ հայեացք է գցում (որոնք էին — չէ ցոյց տուած)։»

Այսպիսի նախաբանից յետոյ սկսում է Մեղուն իւր յօդուածը, որի զրեթէ ամբողջ բառական բովանդակութիւնը վերը առաջ բերինք և տեսանք որ կրկնում է մեր յայտնած զապարդիւնը։ Արդեօք ընթերցողներին մոլորեցնելու զգիտմամբ չէ դետեղուած այդ որոտումը։

Ոչ պակաս խիստ է և վերջաբանը. «Մեզ զարմացնում է, ասում է Մեղուն, այն հանգամանքն, որ մեր ներկայ գրականութեան մէջ հանդէս են տեսնում համակրական յօդուածներ դէպի ոչ ժողովրդական ընտրութեամբ կազմուած և ապարդիւն հոգաբարձութիւն և անսահման իրաւամբ տեսչութիւն, որ բոլորովին անյարմար է մեր զպրօքներին՝ ներկայ հանգամանքներում»։

Ինչքան կամենայ թող զարմանայ «Մեղուն» անսահման իրաւամբ տեսչութեան հարցի մասին. այդ հարցը վերը պարզեցինք. իսկ թէ ի՞նչ ոչ — ժողովրդական և ապարդիւն հոգաբարձուաց մասին է խօսքը, միանգամայն անհասկանալի է, Գայիանեան ուսումնարանի մասին չե կարող լինել. իսկ մենք միայն Ներսիսեան և Գայիանեան ուսումնարանի մասին ենք խօսել։

Մեղուն այսքան։

(1881—1881) լատինական վերջորդ

Այժմ ըսենք պ. Գ. Եւանգուլեանին։ Պարոնն իւր յօդուածը սկսում է նորանով, որ իմ ով լինեն է գուշակում։ Նա ասում է «յօդուածը գործնական նշանակութիւն ունի, նախ՝ որ մի ամսից յետոյ հոգաբարձուաց ընտրութիւն պիտի լինի և երկրորդ՝ որ յօդուածի մէջ պարունակած գլխաւոր մտքերը յայտնեց հոգաբարձութեանը այժմեան տեսուչ պ. Արշակ Նահապետեանը իւր կիսամեայ տեղեկագրի մէջ, որ քիչ ժամանակ առաջ ներկայացրեց հոգաբարձութեան»։

Մեզ թվում է, թէ սորանով պ. Գ. Եւանգուլեանը տխարակում է, որ ***-ը պ. Ա. Նահապետեանն է։ Չգիտենք շնորհակալ կըլինի արդեօք պ. Ա. Նահապետեանն, որ նորա բարեկամը տպագրութեան մէջ նորան կասկածեց, թէ «իւր ազգանունը ծածկել է երեք աստղի տակ»։ Թողնում ենք յօդուածագրին դատել թէ որչափով այդ վարմունքը գրականական մարդավարութեան արժանի է։

Բայց մենք մի կողմից շատ զոհ ենք, որ տեղեկացանք, թէ Ներսիսեան դպրանոցի յարգելի տեսուչ պ. Ա. Նահապետեանն ևս համախոհ է մեզ գլխաւոր կէտերում և մեզանից առաջ արդէն թղթով յայտարարել է հոգաբարձութեան ցաւում ենք, որ պ. Գ. Եւանգուլեանը չի յարոնում, թէ ինչ էլք ունեցաւ պ. տեսչի առաջարկութիւնը: Մենք գուշակում ենք, կամ դեռ քննած չեն լինիլ և կամ մերժած....

Սակայն մեզ չի գրադեցնում հոգաբարձուաց վճիռը, մեզ հետաքրքրում է այս դէպքում պ. տեսչի հայեացքը: Որքան մեզ յայտնի է պ. Ա. Նահապետեանը բաւական ժամանակ Ներսիսեան և Գայիանեան ուսումնարաններում մեծ յաջողութեամբ թէ ուսուցիչ և թէ տեսուչ է եղած. ուրեմն նորա կարծիքը ասելի գործնական կարող է լինել, քան պ. Գ. Եւանգուլեանի իրաւաբանական հայեացքները, որովհետեւ չենք յիշում, որ պարոնը երբ և իցէ դասաւանդութեամբ կամ մանկավարժութեամբ պարապած լինի: Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձու կամ Գայիանեան ուսումնարանի խնամակալ լինելով հազիւ թէ ով և իցէ իրաւունք ունենայ կարծելու, թէ մի լմանկավարժական հեղինակութիւն է ստացել: Իսկ երկու մեծ ուսումնարանի մէջ երկար տարիներ ուսուցիչ և տեսուչ լինելով—նշաւ նախում է կարելի որ ձայն ստանալ մեր առաջարկած հարցերը լուծելում:

Իսկապէս սորանով մենք կարող էինք պ. Գ. Եւանգուլեանին պատասխանելու պարտաւորութիւնից ազատ համարել մեզ: Բայց ի նկատի առնելով, որ պարոնի պատասխանի մէջ բովանդակած են մի քանի հետաքրքիր մանրամասնութիւններ, մենք չենք կարող զոկել մեզ բաւականութիւնից ծանօթացնելու նոցա հետ «ֆորձի» ընթերցողներին ևս, և մեր բացատրութեամբ լուսաբանելու նոցա:

Մենք սկսում ենք.

Պ. Գ. Եւանգուլեանը վիճում է մեզ հետ և ըստ իւրեան ապացուցանում մեր յօդուածի բոլոր էական մասերի սխալ լինելը: Պարոնի կարծիքով կանոնադրութեան մէջ ոչինչ փոփոխութիւն հարկաւոր չէ անել, որովհետեւ ինչ որ կայ լաւ է: Այսպէս ուրեմն պ. Գ. Եւանգուլեանը, իբրեւ հոգաբարձու Ներսիսեան դպրանոցի, իրաւունք է համարում փաստաբան հանդիսանալու հոգաբարձուաց իրաւանց և մի կանոնադրութեան, որ ոչ իւր ձեռով և ոչ բովանդակութեամբ իւր նմանը ունի ամբողջ աշխարհքիս երեսին: Պարոն

Գ. Եւանդուլեանը իբրեւ իրաւագէտ համարուած անձն պէտք է տեսած լինի այդ իւր պաշտպանած կանոնադրութեան անձոռնիութիւնը կամ խառնափնթորութիւնը, ինչպէս շատ յաջողակ ասել է «Մեղուն», որի էջերի հիւրընկալութեանն է դիմել պարոնը իւր յօդուածի համար: Կանոնադրութեան պաշտպանութիւնը պարոնը հասցնում է այն ծայրայեղութեան, որ յօդուածը վերջացնում է մի անվայել ծաղրարանութեամբ առ «Փորձն» և ասում է. «Հետեւաւոր մենք պիտի սպասենք, որ «Փորձն» խմբագրութիւնը կը ներկայանայ մայիսի երեսփոխանաց ժողովին իւր առաջարկութեամբ՝ 1861 թ. կանոնադրութիւնը փոփոխելու մասին, համաձայն իւր ժամանակակից և քանքարաւոր աշխատակցի առաջարկութեան... Տեսնենք ի՞նչ հետեւանք կ'ունենայ այդ առաջարկութիւնը:»

Ծաղրելու համար մարդ գոնեա սրամիտ պէտք է լինի, պարոն հոգաբարձու: Մենք հարցին շատ ծանր ենք նայում և կը ցանկանայինք, որ զուք ևս նոյնը անելու կարողութիւնը ունենայիք: Ուստի ձեր հոգաբարձական բարձրութիւնից մի քանի վայրկեան ցած համեցէք և ձեր ասածների հերքումը լսել բարեհաճէք:

Դուք, պարոն, մեզ տեսչի իրաւանց փաստաբան էք անուանում և ոչ ուսումնական ժողովի: Ինչո՞ւ. որովհետեւ մենք տեսչին կամենում ենք յանձնել ուսուցչաց ընտրութիւնը: Դուք հոգաբարձութեան իրաւունքների պակասելուց եղբակացնում էք, թէ այնուհետեւ նոքա կը դառնան տեսչի կալուածների կառավարիչ միայն: Դուք մի զրպարտութիւն ևս բարդում էք մեր վերայ ասելով՝ թէ իբրեւ մենք առաջարկել ենք տեսչին ցմահ նշանակել: Այդպիսի ոչ միտք և ոչ խօսք կայ մեր յօդուածի մէջ: Մենք այնքան հասկանում ենք ուսումնարանական դործը, որ ոչ մի պաշտօնի համար ցմահ ընտրութիւն առաջարկել չէինք կարող երազել անգամ: Բայց երևի պարոնը դորանով մեր փաստերը հերքելու է ճգնում: Ի դուրս, այդպիսի կեղծ ու պատիւր ձեւերը երբեք չեն օգնիլ մի ճշմարտութեան վերայ ստուեր ձգելու:

Նոյն ձեռով հենց մեր յօդուածի բովանդակութիւնը հանելուց երեւում է, որ պարոն հոգաբարձուն ընթերցողի հակակրօթիւնը դէպի մեր կարծիքները վարթեցնելու համար և թեթեւ միջոցով համակրութիւն դէպի ինքը ստանալու մտօք մեզ փաստաբան է հանդիսացնում տեսչի իրաւանց և ոչ ուսումնական ժողովի: Պարոնը կարող էր ամբողջ յօդուածի նոյն իսկ հոգուց եղբակացնել, որ մենք

խօսել ենք ուսումնական ժողովի իրաւանց մասին ամենայն անկեղծութեամբ և եթէ տեսչին իրաւունքներ ենք տուել և մինչև անգամ ուսուցչաց ընտրութիւնը նորան յանձնել — այդ միայն նորահամար, որ տեսուչը իբրև ուսումնարանի յառաջադիմութեան, պատասխանատու անձն չի կարող սահմանափակ իրաւունքներ ունենալ: Ի՞նչ պատասխան տրուութիւն կարող է ունենալ տեսուչը մի առարկայի յառաջադիմութեան մասին, երբ այդ առարկան աւանդող ուսուցիչը ըստ իւր նկատողութեան — [Թոյլ է, անընդունակ է, աշակերտների հետ վարվել չգիտէ և այլն: Կարծում ենք պարոն Գ. Եւանգուլեանը չի պահանջել, որ տեսուչը լինի պատասխանատու: Բայց համոզուած ենք, որ եթէ տեսուչը այդպիսի ուսուցչի մասին առաջարկէ հոգաբարձութեանը արձակել — չի ընդունուի առաջարկութիւնը, որպէս գուցէ օրինակներ պատահած լինի պարոն Գ. Եւանգուլեանի հոգաբարձութեան օրով: Ձի ընդունուի առաջարկութիւնը այն պատճառով, որ ընդհանրապէս հոգաբարձուները հեռու են ուսումնարանական շրջանից. նոքա չեն էլ ցանկանայ իւրեանց պատասխանատվութեան վերայ առնել մի վճիռ, որի ոչ իրաւացի և ոչ անիրաւացի լինելը գիտեն և ոչ էլ կարող են գիտենալ: Գուցէ մեզ կ'ասեն, իսկ եթէ տեսուչը արժանաւորին կամենայ որևիցէ անձնական պատճառով արձակել, այն ժամանակ ո՞վ լինի պատասխանատուն: Ի հարկէ արձակողը: Թող տեսուչը լինի միայն պատասխանատուն և ի հարկէ նա կը գիտենայ խոհեմութեամբ վարուել, իսկ եթէ խոհեմութեամբ վարուողը չէ, հաւատացէք, պ. Գ. Եւանգուլեան, որ նոյն տեսուչը հազար ու մի անդգուշութիւններ կարող է անել, ուրեմն և կ'արձակուի իւր պաշտօնից, որովհետև, ինչպէս վերը ասացինք, մենք չենք առաջարկում տեսչին ցմահ ընտրել, ինչպէս երևակայել է պարոնը:

Ինչ կը վերաբերի պարոնի այն կարծիքին, թէ տեսչին մեծամեծ իրաւունքներ տալով հոգաբարձուաց տեսչի կալուածքների կապալառու կը դարձնենք — մենք զարմանում ենք, որ պ. Գ. Եւանգուլեանն է յայտնողը այդպիսի սուր նկատողութիւնների: Ի՞նչու չի կարելի ընտրել հոգաբարձութիւն միմեայն անտեսական մասը կառավարելու համար: Կարծում ենք, որ կարելի է, և այդ հոգաբարձութիւնը ոչ միայն կը ժողովէ գումարը, այլ և ծախքն ինքը կ'անէ: Ուրեմն զբամական բոլոր գործերը և անտեսական ու կալուածական բոլոր հոգսերը կը հոգան հոգաբարձուները և իւրեանց խղճի և հա-

սարակութեան առաջ պարզ երես դուրս գալով կատարած կը լինին իւրեանց պաշտօնը ըստ ամենայնի զոհացուցիչ կերպով: Այդպիսով ուսումնարանի գործը կը բաժանուի երկու մասը. տնտեսական և ուսումնական, և իւրաքանչիւր մասը կունենայ իւր կառավարիչները, տնտեսական—Հոգաբարձութիւն, իսկ ուսումնականը—ուսուցչաց ժողովը իւր տեսչով: Աշխատանքի բաժանմամբ գործը կը թեթեւանայ և տպահով ենք՝ լաւ, զոնեայ աւելի լաւ կ'ընթանայ:

Պ. Գ. Եւանգուլեանը պաշտպանելով Հոգաբարձութեան իրաւասութիւնը ուսումնական հարցերի մէջ ասում է, որ 1861-ից ցայսօր Հասարակութիւնը տուել է այնպիսի Հոգաբարձուներ, որոնց մեծ մասը եղել է միշտ լուսաւորեալ դասակարգից, որովհետեւ ընտրողները ի նկատի են ունեցել կանոնադրութեան § 16, որի Վորութեամբ Հոգաբարձութիւնը ունի և ըստ ուսումնական մասին Հոգատարութիւն. բայց եթէ այդ վերջին մասը խլինք նորանից, այն ժամանակը կ'ընտրուեն այնպիսի անձինք, որոնք զուգէ և իւրեանց ազգանունը ստորագրել չգիտենան. որովհետեւ ոչ մի լուսաւորեալ անձն այն ժամանակ չի ընդունիլ Հոգաբարձուի պաշտօնը: Արդեօք սակաւ Հաստատութիւններ կան, որտեղ այս կամ այն ժողովը միայն նիւթական մասն է հոգում, բայց և այնպէս շատ յարգելի և՛ լուսաւորեալ անձինքներից է կազմած: Եւ այդպիսի ազէտ Հոգաբարձուները, ըստ երեւակայութեան պ. Գ. Եւանգուլեանի, կառաջարկեն դիցուք տեսչի ռոճիկը փոքրացնել. այն ժամանակ, մեզ հարցնում է, ի՞նչ կասենք մենք:

Նախ՝ ընտրուած Հոգաբարձուաց մեծ մասը լուսաւորուած անձինք չեն եղած: Երկրորդ՝ ընտրողները երբեք կանոնադրութեան հոգուն ոչ ծանօթ են և ոչ էլ զիտեն թէ Հոգաբարձուի պարտականութիւնը ինչ է: Երրորդ՝ ոչ մի լուսաւորեալ մարդ (ի հարկէ բացի պ. Գ. Եւանգուլեանից) չի հրաժարուի Հոգաբարձու լինելուց միայն նորա համար, որ իւր ուսումնականութեամբ չի կարող փայլել: Իսկ կեղծ ուսումնականները Հոգաբարձու էլ որ չլինեն մեծ ֆեւաս չի ստանայ ուսումնարանը: Այլ որ իւրեան ցոյց տալ է ուզում—նորա տեղը չէ ազգային ուսումնարանի ասպարէզը: Զորրորդ՝ հաւատացէք, պ. Գ. Եւանգուլեան, որ անյաջող վճիռներ լուսաւորեալ Հոգաբարձութեանց օրով պակաս չեն պատահել և պատահում: Գուցէ յիշէք նոցանից մի քանիսը:

Այս հարցերին, որոնց մենք պատասխանեցինք համառօտա-

պէս, պ. Գ. Եւանգուելանը ինքն ևս ծաղրածութեամբ իբր մեր բերանից պատասխանելէ և դուրս բերել որ տեսչի ռոճկի և ուսուցչաց ռոճկի հարցերը ևս գուցէ ուսումնական են: Մի վախճանաբ, պարոն, մենք տնտեսական մասի սահմանը չենք անցնիլ մեր պահանջողութեան մէջ. դուք ևս ուսումնական մասի սահմանը մի անցնիք: Աւելի չենք պահանջում:

Տեսչի ընտրութեան հարցին գալով պ. Գ. Եւանգուելանը մեզ մի հակասութեան մէջէ բռնում, որ մենք վիճաբանելով հոգաբարձուաց իրաւասութեան դէմ և մերժելով նոցա իրաւունքը ուսումնական հարցերում, յանկարծ տեսչի ընտրութիւնը յանձնում ենք հոգաբարձութեանը: Մենք ևս աչքի առաջ ունեցել ենք այդ. բայց տեսնելով որ կանոնադրութեան գորութեամբ հոգեւոր իշխանութիւնը հաստատում է տեսչին, վստահացել ենք նորա վերայ, որ նա անընդունակին չի հաստատել: Իսկ կարդալով «Մեղուի» յօդուածը մենք միանգամայն համոզուեցանք, որ տեսչի ընտրութեանը պէտք է մասնակցին և այն՝ կատարեալ ձայնի իրաւունքներով ուսուցիչները: Ուրիմ միամտեցէք, պ. Գ. Եւանգուելան, տեսչի ընտրութիւնը ևս իսկապէս հոգաբարձութեան իրաւասութիւնից դուրս մնաց:

Պ. Եւանգուելանը իւր կարծիքը ապացուցանում է և նորանով որ ուսուցիչները կը մերժեն տեսչի այդ իրաւունքները, որովհետեւ ամէն մէկը նոցանից ամէն օր բաւականութեան կամ անբավականութեան առիթներ ունենալով տեսչի հետ, չի կամենալ ենթարկուիլ տեսչի լիակատար իշխանութեանը: Ի՞նչէ նշանակում չի կամենալ: Մի՞թէ այժմ այլապէս է կառավարվում, պ. հոգաբարձու, ձեր խնամոցը յանձնած դպրանոցը: Մի՞թէ ուսուցիչները չեն հնազանդվում տեսչի կարգադրութիւններին: Լաւ հարց ու փորձ արէք և կը համոզուիք, որ այլապէս չի լինում: Ամեն տեղ, ուր կայ աւագ, նա ունի իրաւունքներ. լինի նա արժանաւոր կամ անարժան: Ուսուցչաց հաւանութիւնը վերաբերում է միայն նոցա ընդունելու և արձակելու հարցին: Մենք համոզուած ենք, որ եթէ տեսչի ցանկութեամբ չէ մէկը ուսուցիչ — նա կ'արձակուի. ոչ դպրոցի կանոնադրութիւնը և ոչ պ. Գ. Եւանգուելանի նման հոգաբարձուներն չեն կարողանալ պաշտպանիլ ուսուցչին, բայց եթէ արձակելով տեսչին: Այժմ չենք վախճանում այդ իրաւունքից, քանի որ տեսչի ընտրութիւնը և արձակումը ուսուցչաց ժողովն է հետէ լինելու: Թող տեսուչը խոհեմ վարուի և

բողոքեքեան կը հնազանդին նորան. անխոհեմ կը լինի—[Թուլ արձա-
կեն: Կարծեմ պատասխանը պարզ է, պ. Գ. Եւանգուլեան:

Վերոյիշեալ ընդհանուր դատողութիւններէց յետոյ պ. Գ. Եւանգուլեանը առաջ է բերում Ներսիսեան դպրանոցի կանոնադրու-
թեան § 39-ը և § 16-ը, որ մենք արտատպել էինք «Փորձի» մէջ, ցոյց
տալու համար, որ հոգաբարձութեանը ըստ կանոնադրութեան յանձ-
նուած են այնպիսի հարցեր, որոնք միայն ուսումնական ժողովին են
վերաբերում: [Թէեւ ըստ նոյն կանոնադրութեան այդ հարցերը և ու-
սումնական ժողովին են յանձնուած: Պարոնը առաջ է բերում նոյնպէս
«Փորձի» մէջ արտատպած այն յօդուածները, որոնք ուսուսաց պետա-
կան ուսումնարանների կանոնադրութեամբ յանձնուած են ուսումնա-
կան ժողովի քննութեան և վերջնական վճռին:

Վերջին յօդուածներից չորսի մասին, — աշակերտաց ընդունելու-
թիւնը և տեղափոխութիւնը մի դասաւանդի միւսը, [Թոշակաւորաց
ընտրութիւնը, ուսման ընթացքը աւարտող աշակերտաց վկայական
տալը, մատենադարանի համար գրքերի և հանդիսարանի համար ի-
րերի ընտրութիւնը—պարոնը ասում է մենք լաւ հասկանում ենք, որ մեր
հեղինակը սոցա ոչինչ նշանակութիւն չէ տալիս, որովհետեւ նոյն ի-
րաւունքը վայելում է լիովին Ներսիսեան դպրանոցի ուսումնական
ժողովը, [Թէպէտ, ըստ կանոնադրութեան, հոգաբարձութեան ևս ի-
րաւունք է տուած մասնակցելու այդ խնդիրների մէջ, բայց հոգա-
բարձութիւնը կամ ամենեւին զործնական մասնակցութիւն չէ ունե-
ցել, կամ՝ եթէ ունեցել է, ունեցել է այնքան, որքան հարցի վճիռը
կապուած է եղել դրամական միջոցների հետ:

Պատասխանում ենք.

Աշակերտաց ընդունելութեան մասին ուղիղ է պ. Գ. Եւանգու-
լեանի ասածը: Այդ հարցին մինչև անգամ և մասնակից չեն կա-
րող լինել ուսուցիչները, ուր մնաց հոգաբարձութիւնը: Նոյնպէս ու-
ղիղ է պարոնը և վկայականներ տալու մասին—այդտեղ ևս հոգա-
բարձութիւնը ոչինչ զործնական նշանակութիւն չէր կարող ունենալ:
Բայց միւս հարցերում ոչ: Մտաբերեցէք, պ. Գ. Եւանգուլեան, քանի
անգամ դուք անձամբ ասել էք. «դեռ քննենք», երբ տեսուչը հո-
գաբարձութեան առաջարկել է հաստատել աշակերտաց տեղափոխու-
թեան մասին ուսումնական ժողովի կազմած ցուցակը: Զշմարիտ է,
ձեր «դեռ քննենք» առած է դառել և մեզ հասել և ի հարկէ
զործնական հետեանք չէ ունեցել. բայց սկզբունքը վատ է: Մի բան

որ ձեր ուժից վեր է (խոստովանեցէք), ի՞նչու ձգտում էք ցոյց տալու թէ վեր չէ: Չէ՞ որ իրաւունք միայն ցոյց տալը գեներալութիւնն է:

Նոյնը կարող ենք ասել և մատենադարանի համար գրքեր կամ հանդիսարանի համար իրեր գնելու մասին: Հոգաբարձութիւնը ոչ միայն դրամական միջոցների մասին է խօսել, այլ հարցը միշտ քննել է ըստ էութեան, որպէս մեզ հաւատացնում են զործին տեղեակ անձինք:

Պարոն Գ. Եւանդուլեանը շարունակում է. «Մեր հեղինակին զխաւորապէս պիտի հետաքրքրէր ըէպական (ինչու միայն ըէպական) ուսումնարանների ուսուցիչներին տուած երկու վերջին իրաւունքները, այն է շաբաթական դասացուցակի պատրաստելը և ուսումնական պիտոյքների (և դասագրքերի) ընտրութիւնը, բայց ավստի, որ մեր հեղինակը առաջ բերած յօդուածների բնագիրը (ցիտատ) մի փոքր խարդախութեամբ (մի փոքր յանդուգն էք ձեր ոճի մէջ, պ. Գ. Եւանդուլեան) է արել, որովհետեւ այդ յօդուածները նա չէ կամեցել ամբողջապէս արտադրել, այլ մասամբ, բայց թողնելով յօդուածների այն կտորները, որոնք իսկ և իսկ հերքում են մեր հեղինակի սկզբնական միտքը:» Յետոյ պարոնը առաջ է բերում այդ յօդուածները ամբողջապէս: Ահա. յօդուած 8. Ուսանելի առարկաների դասակարգութիւնը ըստ օրերի և ժամերի, շաբաթական դասերի ցուցակում որոշած թուի համեմատ, որ նման ապէս բարձրագոյն հաստատուած է և 10. ձեռնարկների և ուսումնական պիտոյքների ընտրութիւնն. միայն այն պիտի սիրից, որոնք ընդունուած են ազգային լուսաւորութեան նախարարութիւնից և հոգեւոր վարչութիւնից:

Այս երկու յօդուածում գծած նախադասութիւնները մենք չէինք արտադրած մեր յօդուածի մէջ, որի համար պ. Գ. Եւանդուլեանը մեզ խարդախութեան մէջ է մեղադրում:

Պ. Գ. Եւանդուլեան, դուք իբրեւ հոգաբարձու գուցէ աւելի տեղեակ լինիք, թէ մեր ազգային ուսումնարաններից ո՞րի դասացուցակը կամ ո՞ր ձեռնարկը հաստատուած են հոգեւոր իշխանութիւնից: Որքան մեզ յայտնի է այդպիսի կարգադրութիւն մեր հոգեւոր իշխանութիւնը միանգամայն չէ արել և չէր կարող անել. նախ՝ որովհետեւ մեր ազգային ուսումնարանաց ընդհանուր ծրագիրներ դեռ չեն կազմուած և չեն հաստատուած և երկրորդ՝ որովհետեւ

մեր ունեցած ձեռնարկների թիւը այնքան փոքր է, որ ընարութիւն անելը գրեթէ անհնարին է: Ուստի ի՞նչ նշանակութիւն ունէին մեր ուսումնարանների համար մեր բաց թողած նախադասութիւնները: Ուրեմն տեսաք, որ մեր արածը ոչ փոքր, և ոչ մեծ խարդախութիւն էր, ինչպէս զուր կամենում էք ցոյց տալ:

Այնուհետեւ պ. Գ. Եւանգուլեանը առաջ է բերում այն հարցերը որոնք ուսուցող ուսումնարանների կանոնադրութեան զօրութեամբ մանկավարժական ժողովը ներկայացնում է ի հաստատութիւն կամ ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի և կամ ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան: Պարոնք չի մոռանում յիշել և այն, որ նախարարութեան մէջ կայ կազմուած մի ուսումնական մասնաժողով, որ առանձին վարչական մարմին է և գնում է նախարարութեան ներկայացրած մանկավարժական հարցերն և ենթադրութիւններն, ձեռնարկներն և դասատուութեան նախագծերն և այլն: Յետոյ պարոնը շարունակում է ասելով, թէ մինչև անգամ մասնաւոր ուսումնարանների տէրերը, որոնք իւրեանց սեփականութիւնից են պահում իւրեանց ուսումնարանները, շատ սեղմուած են իւրեանց գործունէութեան մէջ:

Այս խօսքերի պարզ եզրակացութիւնը այն է, որ Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձութիւնը — նախ՝ ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի, ապա ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան (իւր ուսումնական մասնաժողովով) իրաւունքներն և արտօնութիւններն պէտք է ունենայ: Շատ հեռու էք թուում, պ. Գ. Եւանգուլեան: Մի փոքր համեստութիւն ունեցէք: Շատ ծիծաղելի կը լինի, երբ մի վաճառական հրահանգներ ապ ըստ ուսումնական մասի ուսուցչական ժողովին: Համաձայնեցէք, պարոն, որ ներկայով չափել չի կարելի ապստան: Գուցէ ներկայ հոգաբարձութեան մէջ ըստ ձեր կարծեաց աւելի լուսաւորեալ մարդիկ կան, քան ուսուցչաց մէջ — այդ ձեր գործունէութեան պտուղն է. ո՞վ է մեղաւոր: Մտաբերեցէք, պարոն, դուք չէիք որ բռնի կերպով աշխատում էիք համոզել մի անձի մասին, թէ՛ թէ և նա մինչև անգամ զիմնազիական ընթացքը աւարտելու բաղդը չէ ունեցել, սակայն շատ լաւ է հասկանում իւր գործը, ուստի մի դատասնով բարձր ևս կարելի է ասեր տալ նորան.... Ներսիսեան ուսումնարանում: Ուրեմն զուր է՞րդ դիտմամբ էիք անում, որպէս զի պարծենաք, թէ զուր ասելի լուսաւորուած էք: Իսկ ձեր հոգատարութեան յանձնած ուսումնարանի ուսուցիչներն:

Այո՛. թող ձեր ասածը լինի—դուք աւելի լաւ պիտի գիտենաք հանգամանքը: Բայց երաշխաւոր էք, որ վաղը ևս դուք կ'ընտրուիք: Եթէ չլուսաւորուածներ ընտրուին: Նոցա էլ կը տաք նախարարի և ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի իրաւունքները: Պարզ ասացէք որ կը տաք և մենք կ'իմանանք ում հետ ունինք գործ: Ձեր պատասխանը կը լինի դուցէ՛ յարձակմունք տեսչի վերայ: Կ'ասէք, եթէ տեսուչը վատ լինի: Կորած է ուսումնարանը—կ'ասենք մենք: Տեսուչը չպէտք է վատ լինի և չի լինիլ, քանի որ նորա ընտրութեանը մենք համաձայն ենք, որ մասնակցեն ուսուցիչները, որոնք իւրեանց ձայնով կը խեղտեն ձեր ձայնը:

Եստ լաւ. ասենք թէ Ներսիսեան Գպրանոցի Հոգաբարձութիւնը պէտք է լինի և ուսումնական շրջանի հոգաբարձու և ազգային լուսաւորութեան նախարար և ուսումնական մասնաժողով—թէ և առանց ծիծաղի չենք կարող այս ենթադրութիւնը անել—բայց ասենք: Ուրեմն պարոն Գ. Եւանդուկեանը կ'ամենում է մոյցնել Ներսիսեան Գրպրանոցի մէջ այն բոլոր սկզբունքները, որոնք մուծած են Ռուսաց ազգային լուսաւորութեան ուսումնարանում: Եթէ այսպէս է, ի՞նչու պարոնը առաջ չէ բերում և արքունական ուսումնարանների վերատեսուչների և տեսուչների իրաւունքներին վերաբերեալ յօդուածները, որոնք պարզ ցոյց են տալիս, թէ որքան մեծ իրաւունքներ ունին նոքա իւրեանց շրջանում: Մենք ամենայն սիրով անում ենք այն, ինչոր պ. Գ. Եւանդուկեանը մի փոքր խարզախուլութեամբ իւրեան համար ձեռնառու չէ համարել անելու: Ահա այդ յօդուածները.

§ 41. Վերատեսուչը գիմնադիօնի պետն է, որի վերայ է դրած լիակատար պատասխանատուութիւն ըստ ամենայն մասանց բարեկարգութեան ուսումնարանի և որին, այս պատճառով, ենթարկվում են գիմնադիօնում ծառայող բոլոր անձինք:

§ 42. Վերատեսչի գլխաւոր պարտականութիւնն է հսկել իւրեան յանձնած ուսումնարանի մէջ՝ ինչպէս դասատուութեան և դաստիարակութեան, այնպէս և արտաքին կարգապահութեան և նիւթական բարեկեցութեան և ընդհանրապէս գիմնապիօններին վերաբերեալ բոլոր կարգադրութեանց ճշտութեամբ կատարելու վերայ:

§ 43. Գիմնադիօնի վերատեսչին յանձնվում է.

Ա.) Նախագահել մանկավարժական խորհրդում և տնտեսական մասնաժողովում:

Բ.) Ընտրել ընդունակ և իրաւունք ունեցող անձինքներից ու-

սուղիչներին և իւրեան վարչութեան այլ պաշտօնատար անձանց, սոցա հաստատութիւնը ուսումնական շրջանի հոգաբարձուից խնդրելով, բացի դաստան դաստիարակների օգնականներից և քարտուղարի օգնականից, որոնց հաստատում է ինքը վերատեսուչը:

Դ.) Վկայել իւր իշխանութեան ներքոյ ծառայող բոլոր անձանց արժանաւորութիւնը ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի առաջ և ներկայացնել նոցա պարզելի և օժանդակութեան սորա համար նշանակած մասնաւոր գումարներից:

Դ.) Ներկայացնել պաշտօնից արձակելու՝ անընդունակութեան կամ ծառայութեան ժամանակը լրացած ընկելու պատճառով՝ թոշակի իրաւամբ և կրկին թողնելու ծառայութեան մէջ որոշած ժամանակը լրացնելուց յետոյ:

(Միւս կէտերը նշանաւոր չեն, ուստի և չենք արտագրում:)

§ 46. Վերատեսուչը՝ ի դէպս անհամաձայնութեան մանկավարժական խորհրդի կամ անտեսական մասնաժողովի կարծեաց հետ, ներկայացնում է այս ուսումնական շրջանի հոգաբարձուին ի լուծումն իսկ եթէ զորժը անյետաձգելի է, կատարում է այն իւր սեփական համոզմամբ և անյապաղ յայտարարում է իւր կարգադրութեան մասին հոգաբարձուին՝ ներկայացնելով նորա նկատողութեան և մանկավարժական ժողովի կամ անտեսական մասնաժողովի օրաւիրը:

Այս յօդուածներից պ. Դ. և Ե. անհրաժեշտը պէտք է պարզ տեսնի, թէ որքան մեծ իրաւունքներ ունի գիմնադիօնի վերատեսուչը:

Ահա և Ներսիսեան Դպրանոցի կանոնադրութեան 22-դ յօդուածը, որ վերաբերում է տեսչին.

«Տեսուչն Դպրոցին իրրեւ անդամ կառավարութեան պարտաւոր է՝ հասու ընկել վասն կատարելոյ ամենայն ուսուցչաց և վերակայուցաց զիւրեանց պարտաւորութիւնս, ճիշտ նկատել ի վերայ բարոյականութեան բոլոր աշակերտաց, ցամենայն աւուր հասու ընկի ներքին կացութեան Դպրոցին, վասն լաւութեան կերակրոյ, մաքրութեան հանդերձից և այլոց հանգամանաց նոցա և զնկատեալ պահասութիւնս՝ յուսումնական և ի անտեսական մասին ընդ անձամբ, իսկ ի դէպս դժուարանալոյն, ազդ առնել հոգաբարձութեան դրով կամ բանիւ ի անօրէնութիւն նորա»:

Ըստ երևոյթին տեսչին տուած է անձամբ ընդ յի իրաւունք թէ ըստ անտեսական և թէ ըստ ուսումնական մասին: Տնտեսականը

Հասկանում ենք—Հացը լաւ չէ—փոխում է, շորը մաքուր չէ—լուալէ տալի. և այլն: Իսկ ուսումնական ի՞նչ կարգադրութիւն կարող է անել: Դիցուք. տեսուչը զալիս է ուսումնարան—տեսնում է վերակացուն չսպասելով միւս վերակացուի գալստեանը—դնացել է տուն՝ անտէր թողնելով ուսումնարանը: Իսկոյն հերթակալ հոգաբարձուն իմաց է տալիս և յայտնում է, որ իւր կարծիքով այդպիսի վերակացուն պէտք է արձակուի առանց այլեայլութեան: Հերթակալը հրաւիրում է արտաքոյ կարգի նիստ և՛ ի՞նչէք կարծում—հակառակ կարծեաց տեսչի—վերակացուն չեն արձակում: Մտաբերում էք, պ. Գ. Եւանդուլեան, այսպիսի մի դէպք: Մի այլ օրինակ. քաղաքում տարածուել է տարափոխիկ հիւանդութիւն. ուսումնարանի որդեղրներից մինը հիւանդանում է հոգաբարձական նստի օրուայ առաւօտեան 8 ժամին: Տեսուչը իսկոյն իմաց է տալիս բժշկին (որև հոգաբարձու է), յայտնելով որ հիւանդութիւնը վտանգաւոր է: Մառան բժշկին գտնում է տանը—նա ասում է իսկոյն կը գամ: Լինում է ժամը 2-ը—բժիշկ չկայ: Տեսուչը կրկին մարդ է ուղարկում բժշկին: Բժիշկը ասում է իսկոյն զալիս եմ: Լինում է ժամը 8-ը: Հոգաբարձուները հաւաքվում են: Տեսուչը յայտնում է այն օրուայ դէպքի մասին և խնդրում իրաւունք տալ մի այլ բժիշկ կանչելու: Նորան պատասխանում են թէ՛ միթէ 12 ժամ ուշանալ չի կարող բժիշկը—ի՞նչ հարկաւորութիւն կայ մարդուն վերաւորել. կըգայ էլի: Պ. Գ. Եւանդուլեան, մտաբերում էք այսպիսի մի դէպք ձեր հոգաբարձութեան օրով: Մի օրինակ էլ.... Բայց այս էլ բաւական է:

Այս բոլոր հարցերին պ. Գ. Եւանդուլեանը գուցէ պատասխանէ թէ արքունական ուսումնարանների վերատեսուչները նոյնպէս սահմանափակուած են իւրեանց զործունէութեան մէջ: Այս հարցին արդէն պատասխանեցինք, որ նոքա սահմանափակուած են կամ ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի իրաւասութեամբ և կամ ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան հրահանգներով. և մենք սոցա փոխարինող իրաւաբանական մարմիններ չունինք. ուստի սոցա ամէնի տեղը պէտք է լինի ուսումնական ժողովը և տեսուչը և երբէք չպէտք է այս հարցերին մասնակցի հոգաբարձութիւնը:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ այն հարցերը, որոնք դրամական միջոցների հետ կապ ունին—նոքա հոգաբարձութեան կը մնան: Մի դատաստուն բանալ, մի դատաստուն գուզընթաց բաժանել: Բայց մի առարկայ մտցնել, մի առարկայի նախազիծ փոխել, կամ ընդ-

Հանրապէս նախագիծ կազմել — այդ հարցերը չե կարելի ենթարկել հոգաբարձութեան կամքին: Կըլիշէ անշուշտ պ. Գ. Եւանգուլեանը, որ եղիւ են այնպիսի հոգաբարձուներ և լուսաւորեալներից, որոնք մտադրութիւն են ունեցել արհեստներ մտցնել Ներսիսեան Գպրանոցում: այսինքն Հոգեւոր Գպրանոցը արհեստաւորաց ուսումնարան դարձնել: Ուրեմն այսպիսի լուսաւորեալներին թողնել այդպիսի հիմնական փոփոխութիւններ մտցնելը — կընշանակէ քանդել ուսումնարանը: Այսինքն, թէ այդպիսի փոփոխութիւն չի կարելի մտցնել, քանի որ կանոնադրութեան հակառակ է այդ: Այո, բայց կանոնադրութիւնը կարող են և փոխել տալ:

Ինչ վերաբերում է մասնաւոր ուսումնարանաց տէրերի սահմանափակութեան — պ. Գ. Եւանգուլեանը պէտք է զիտենայ, որ այդ վերաբերում է միայն այն կէտերին, որ նախարարութիւնը իբրեւ սկզբունք ընդունել է իւր իշխանութեան ներքոյ եղող ուսումնարանաց համար. և քանի որ այդ կողմանէ ոչինչ սահմանափակութիւն չունինք մենք և չպէտք է ունենանք՝ խօսել այդ մասին աննպատակ է:

Մեր գլխաւոր մտքի երկրորդ ապացոյցը՝ Գայիանեան ուսումնարանի արդիւնաւոր դործունէութիւնը խնամակալաց առանձին իրաւունքներ չտալուն վերաբերելը՝ պ. Գ. Եւանգուլեանը սխալ է համարում և մաքառում է դուրս գէմ իբրեւ հիմնադիր և միանգամայն խնամակալ (ցմահ, կ'աւելացնենք մենք) այդ ուսումնարանի: Նա ասում է, որ Գայիանեան ուսումնարանի յառաջագիմութեան պատճառը ուսուցչաց և տեսչաց անշահասիրութիւնն է և նոցա ձրի աշխատանքը, և բացատրում է Գայիանեան ուսումնարանի վարչութեան կազմակերպութիւնը, որով վարձ ստացող ուսուցիչները անդամ չեն նորա: Այդ մենք զիտենք, պ. Գ. Եւանգուլեան. բայց այն էլ զիտենք, որ դուք՝ չնայելով որ հիմնադիր միանգամայն և խնամակալ էք այն ուսումնարանի, ոչինչ առանձին իրաւունք չէք վայելում, իսկ Ներսիսեան Գպրանոցում ամէն քայլափոխում ձեր իրաւունքները ի դործ էք դնում և մինչև անգամ հանդէս էք դուրս գալիս հրապարակաւ ջատագով լինելու այդ իրաւանց: Գայիանեան ուսումնարանի դրութիւնը բացառական է. այդ մենք լաւ ենք հասկանում. բայց դուք էլ հասկացէք, որ Ներսիսեան Գպրանոցի դրութիւնը ևս բացառական է:

Պ. Գ. Եւանգուլեանը առաջարկում է Ներսիսեան Գպրանոցի ուսուցիչներին և տեսչին ձրի ծառայել և զենեքալաբար բարեհա-

ձուժէ վկայել, որ «այն ժամանակ գործքը կը փոխէր իւր կերպարանքը և ձրի ծառայողները գուցէ (ի՛նչ մեծահոգութիւն) և պիտի վայելէին մեծամեծ իրաւունքներ»:

Այս պարբերութեան միջի մեծաբովանդակ գուցէ բաւը ամէն բան պարզուժ է: Պ. Գ. Եւանգուլեանը իւրեան ուսումնական շրջանի հոգաբարձու և աղգային լուսաւորութեան նախարար համարելով այնպէս բարձրից է նայում ուսուցչաց և մանաւանդ տեսչի վերայ, որ սոքա նորա աչքում մթնոցներ են երևում: Մի մոռանաք, պ. Գ. Եւանգուլեան, նոյն մեծութեան երևումէք և դուք նոցա աչքում: Բարեհաճեցէք ցածր իջնել և գործին ծառայել և ոչ փառասիրութեան և եսականութեան:

Մեզ՝ ըստ իւր կարծեաց՝ միանգամայն ոչնչացնելու համար պ. Գ. Եւանգուլեանը առաջ է բերում Գայիանեան ուսումնարանի աշխատողներին մինի կարծիքը ուսումնարանը ծածկելու մասին, որովհետեւ այդ կարծիքով ձրի աշխատութիւնը յընթաց տասը տարուայ բաւական է. թող հասարակութիւնը ապահովէ նիւթապէս ուսումնարանը: Ի՞նչ դուրս եկաւ սորանից: Չի՞ երևում, որ պարոնը կազմակերպութիւնից դժգոհ լինէր և ցանկանար խնամակալներին, ի թիւս որոց և պ. Գ. Եւանգուլեանին մեծամեծ իրաւունքներ տալ: Ուրեմն այս ղէպը միանգամայն գործին չի վերաբերում:

Պ. Գ. Եւանգուլեանը հռետորական ձևով բացազանչում է. «Բայց մի՞թէ գործքի յառաջադիմութիւնը արդարեւ կախում է միայն իրաւունքների մեծութիւնից: Ի՞նչ իրաւունքներից զրկուած է Ներսիսեան Գպրանոցի տեսուչը և ուսուցչական ժողովը: Ե՞րբ և ո՞ր հանգամանքներում հոգաբարձութիւնը չէ ճանաչել և լիովին յարգել նոցա իրաւունքները, մանաւանդ (ինչո՞ւ մանաւանդ) տեսչի իրաւունքները: Ներսիսեան Գպրանոցի ուսուցչական յարգելի ժողովը երբէք այդ կողմանէ զանգատաւոր չէ եղել (?)» — Այս հարցի մասին երկար խօսեցինք: Պատասխանը շատ կարճ է. այն իրաւունքներից է զրկուած Ներսիսեան Գպրանոցի թէ տեսուչը և թէ ուսումնական ժողովը, որոնցից կամենում է զրկել նոցա հոգաբարձութիւնը, և այն իրաւունքներն են վայելում Ներսիսեան Գպրանոցի տեսուչը և ուսումնական ժողովը, որոնց բարեհաճում է իբրի. ողորմութիւն շնորհել հոգաբարձութիւնը: Իսկ մենք պահանջում ենք, որ այդ բոլոր վայելած և վայելիլու իրաւունքները սրբազործութիւն կանոնադրութեամբ: Մեր բոլոր վէճը այս մասին է: Մի հարց էլ. պ. Գ. Եւան-

գուլեան, Դուք ձեր բոլոր յօդուածում պաշտպանում էք այն գաղափարը թէ ոչ տեսչին և ոչ ուսումնական ժողովին առանձին իրաւունքներ տալ հարկաւոր չէ. բոլոր պարտականութիւնները և պատասխանատուութիւնը ըստ ձեր կարծեաց լինելու է տեսչի և ուսումնական ժողովի վերայ. իսկ բոլոր իրաւունքները—հոգաբարձուաց էք թողնում: Ուրեմն եղէք հետևողական ձեր հայեացքների մէջ և այդպիսի հարցերով մի թուլացնէք ձեր միտքը, որ այդպէս քաջասրտութեամբ պաշտպանել էք: Մի գուցէ զգում էք, որ արդար չէք, ուզում էք դորանով քողարկել ձեր միտքը: Ի դուր:

«Եթէ Ներսիսեան Դպրանոցի ներքին կեանքին արդարև պակաս է մի բան, շարունակում է պարօնը, այդ բանը, զիտէք ինչ է, ուսուցչաց մէջ միութեան բացակայութիւնը է և տեսուչների, ուսուցիչների ու վերակացուների մէջ, բաց հանելով ի հարկէ մի քանիսը, բոլորովին ձևական յարաբերութիւնը իւրեանց պաշտօնին... ով է սորա պատճառը, ի հարկէ ոչ հոգաբարձութիւնը...»

Ոչ, պ. հոգաբարձու Գ. Եւանգուլեան, սխալվում էք: Այդ պակասութիւնը, որ և մենք մեր յօդուածում գուրս ենք բերել—միմիայն վերաբերելու է ուսումնական ժողովի և տեսչի նշանակութեան չհասկանալուն և հոգաբարձուաց ձգտմանը իւրեանց ոյժից վեր գործերի մէջ (խօսքս ուսումնական մասի վերայ է) խառնուելուն: Թող ցոյց տայ պ. Գ. Եւանգուլեանը մի ուսումնարան, ուր հոգաբարձութեանը այդքան մեծ նշանակութիւն տուած լինի և այդ ուսումնարանը ունենայ սերտ կապերով կապուած մի խումբ ուսուցչաց—մենք լռենք այն ժամանակ: Ապա թէ ոչ լոկ խօսքերով մի միտք հաստատել չի կարելի:

Մի զարմանալի սովեստական ապացոյցով ևս պ. Գ. Եւանգուլեանը ճգնում է պաշտպանել իւր զգուած կանոնադրութիւնը, որից հրաժարվում է և նորա կազմողներից մինը—պ. Պետրոս Սիմէօնեանը, ինչպէս վերը ցոյց տուինք: Ահա պարօնի այդ սովեստութիւնը ամբողջապէս.

«Ներսիսեան Դպրանոցի կանոնադրութիւնը, որ այժմ քննվում է «ֆորձ» ամսագրի ազգային տնտութեան մէջ, կազմուել է այն ժամանակ, երբ մեր ազգային լուսաւորութիւնը լիովին հոգևորականութեան ձեռքին էր: Այդ կանոնադրութիւնն էր, որ առաջինը մտցրեց ուսումնարանական գործի մէջ ազգային ընտրողական սկզբունքը, մի իրաւունք, որի համար ազգերը մեծամեծ նեղութիւններ են քաշում

և ապա հազիւ ձեռք բերում նրան (!): Այդ կանոնադրութեան հեղինակները ոչ թէ միայն իւրեանց ժամանակի նշանաւոր ուսումնականներն (!) էին, այլ և մեր ժամանակ ևս նոքա առաջնակարգ ազգայնոց շարքումն են ընթանում (!?): Եւ ահա, բաւական մեծ դժուարութեամբ ձեռք բերած մի ազգային սկզբունք կամենում է քանդել մի հեղինակ, որի անխոհեմ (երկար լեզու ունիք, պ. Գ. Եւանգուլեան) դրութիւնը «փորձը» հիւրասիրութեամբ ընդունել է և տեղէ տուել նրան իր ազգային տեսութեան բաժնում.....: Գուցէ մեր հեղինակին (ի՞նչու մի ածական էլ այստեղ չէք դրել) աւելի ակնթելի լինի Ներսիսեան Դպրանոցի մինչև 1861 թ. ունեցած դրութիւնը, բայց ազգը (!) այդպէս չէ կարող մտածել »:

Մենք ապշած մնացել ենք, թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունի կանոնադրութեան մէջ մի քանի ժամանակակից փոփոխութիւն առաջարկելը և ազգային ընտրողական իրաւունք քանդելը: Ո՞վ է քանդում: Մենք մեր յօդուածի մէջ առաջարկել ենք արդե՞ծ հոգաբարձութիւնը ոչնչացնել: Քաւ լիցի: Դուք երազումն հօ՞ չէք, պ. Գ. Եւանգուլեան: Ինչո՞ւ էք զրպարտում մի մարդու, որ ազգային սկզբունքներին զուգէ աւելի պաշտպան է, քան թէ դուք, պարոն: Ազգային զգացմունքը զրգուել մինի դէմ, որ միանգամայն յանցանք չունի, չենք կարծում, որ ձեզ պէս լուսաւորեալ հոգաբարձուի վայելէ: Մենք հոգաբարձութիւնը քանդելու ցանկութիւն ոչ յայտնել ենք և (ապահով կացէք) ոչ էլ կը յայտնենք: Մենք միայն ցանկանում ենք յատկացնել հոգաբարձութեանը այն շրջանը, որի մէջ նա կարող է դործել արդիւնաւոր կերպով և ընդհակառակն ազատել նորան այն բեռից, որի ծանրութեան տակ ճնշվում է, որովհետեւ այդ բեռը նորա ոյժերից շատ և շատ ծանր է: Ազատելով հոգաբարձուաց այդ բեռից՝ ուսումնական մասի կառավարութիւնը բարւոք ենք համարում յանձնել ուսուցչաց խորհրդին, որ միանգամայն զրկուած լինելով այդ անհրաժեշտ իրաւունքներից՝ չէ կապուել ուսումնարանի շահերի հետ, այլ լոկ ձեական յարաբերութիւն է ստացել դէպի ուսումնարանը:

Յուսով ենք որ, պ. Գ. Եւանգուլեան, դուք զոնեա այժմ հասկացաք, որ մենք հոգաբարձութեան բարեկամ ենք: Այս կողմանէ մեր և ձեր մէջ այն տարբերութիւնը կայ, որ դուք հոգաբարձուաց անսահման իշխանութեանն էք փաստաբան, իսկ մենք նոցա զործունէութեան շրջանը նեղացնում ենք: Ուրիշ ոչինչ: Այս լաւ ըմբռնեցէք:

Սահմանափակելով հարցը վերջապէս պ. Գ. Եւանգուլեանը խօսում է և ներկայ հոգաբարձուաց գործունէութեան մասին և այն նորա համար, որ իբրև թէ մեր մի քանի նկատողութիւնք «նպատակ ունին սև քօղ ձգելու այժմեան հոգաբարձութեան վերայ»։ Պարոնը՝ շատ զայրանալով մեր հաշուեկապհանջութեան վերայ, ասում է որ այժմեան հոգաբարձութեան չորս տարուայ տեղեկագիրը վաղուց արդէն պատրաստվում է Վեհափառ կաթողիկոսին և ընտրողաց ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու, թէև կանոնադրութեան զօրութեամբ նա (հոգաբարձութիւնը) պարտական է հաշիւ տալու միայն Եջմիածնի սինօդին, որ և անում է և միշտ արել է»։

Այս տողերից տեղեկանում ենք, որ հայ հասարակութիւնը, որի ներկայացուցիչները ընտրում են հոգաբարձութեան անդամոց, իրաւունք չունի հաշիւ պահանջելու իւր ընտրեալներից, և եթէ սոքա այդ հաշիւը տալու են պատրաստվում, դա մի մեծ բարերարութիւն է նոցա կողմից։ Եւ դուք, պ. Գ. Եւանգուլեան, ազգային ընտրողական սկզբունքի պաշտպան էք ձևանում, քանի որ հաշիւ տալը ձեր պարտականութիւնից դուրս էք համարում։ Ունեցէք քաջութիւն խոստովանելու, որ զոնեայ այդ կէտում կանոնադրութիւնը սխալ է. ընտրողները անպատճառ և պէտք է հաշիւ ստանան իւրեանց ընտրեալներից։ Եթէ այս չէք խոստովանում, ապա ի՞նչու էք պատրաստում ձեր չորսամեայ տեղեկագիրը ընտրողներին ներկայացնելու համար։ Երկուսից մինը՝ կամ դուք պարտական էք հաշիւ տալ, կամ ոչ։ Եթէ պարտական էք — կանոնադրութիւնը պէտք է ձեզ պարտաւորէ, որ իբրև ողորմութիւն չտաք կամ խալառ զլանաք հաշիւ տալը, ինչպէս որ եղել է ցայժմ։ Իսկ եթէ պարտական չէք հաշիւ տալու, ըստ ձեր կարծեաց, խափանեցէք հոգաբարձուաց մտադրութիւնը չորսամեայ հաշիւը ընտրողների առաջ կարգալու և ձեր մասին թող յայտնուի, որ ազգային իրաւանց պաշտպանի քօղով հոգաբարձուաց իրաւունքներն էք պաշտպանում։

Պ. Գ. Եւանգուլեանի կարծիքով հասարակութեան հարուստ դասը չէ տալիս իւր որդւոց Ներսիսեան Դպրանոց միայն նորա համար, որ այնտեղ աւարտողները իրաւունք չունին համալսարան մտնելու։ Մենք չենք հերքում այս բայց և այնպէս, մեր կարծիքով կրճատուին հասարակութեան մէջ և այնպիսի անձինք, որ չնայելով դորան դարձեալ չէին փախչել Ներսիսեան Դպրանոցից, եթէ նա բարեկարգ լինէր։ Մանաւանդ որ շատերը մայրենի լեզուի նշանակու-

Թիւնը սկզբնական կրթութեան մէջ շատ լաւ են հասկանում: գոնեայ սկզբի տարիները յօժարութեամբ կը թողնէին իւրեանց որդւոց մի ազգային ուսումնարանում: Թող բարեկարգութի Ներսիսեան Դպրանոցը և դուք կը տեսնէք, որ մենք ճշմարիտ ենք ասում: Հաւատացէք, պարոն:

Ուսումնական մասին վերաբերեալ գործերից պ. Գ. Եւանգուլեանը յիշում է վեցերորդ և եօթներորդ դասատանց բացումն և վերջինի փակումն (այ մեծ գործ) և նախազօծի կազմումն: Այս մասին պարոնը ասում է. «Ջարմանալի բանն այն է, որ 6-դ և 7-դ դասատանց բացումն, նախազօծ կազմելը, որ բոլորովին այժմեան հոգաբարձութեան սկզբնաւորութեամբ սկսուել է և նորա ուսումնական մասի գործունէութեան պտուղն է (եօթներորդ դասատան փակումն էլ համարելի է ամենամեծ գործունէութեան պտուղ արդեօք), մեր «գործքերին ի մօտոյ ծանօթ» հեղինակը բոլոր ճիշդ թափում է ցոյց տալ իբրեւ մի գործ, որի մէջ հոգաբարձութիւնը անընդունակ է գտնուել»:

Պ. Գ. Եւանգուլեան, կարող ենք ձեզ հաւատացնել, որ ծրագիր կազմելու և եօթներորդ դասատունը փակելու բոլոր մանրամասնութիւնները մեզ յայտնի են և դարձեալ ասում ենք, որ հոգաբարձութիւնը անընդունակ գտնուեցաւ: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ծրագիր կազմելու համար շնորհք էր հարկաւոր, իսկ եօթներորդ դասատունը պահպանելու համար աւելի մեծահոգութիւն և ուսումնարանի օգուտը գերադասելու կարողութիւն անձնական յարաբերութիւններից: Դուք կամենում էք, որ մենք պատմենք «ի գիտութիւն ազգայնոց» այն բոլորն, ինչոր մենք գիտենք եօթներորդ դասատան փակման և ծրագիր կազմելու մասին: Ի՞նչ ենք շտապում: Դուք խոստացել էք չորսամեայ հաշիւը ընտրողներին ներկայացնել. դուք է և այնքան բարի լինիք, որ տպագրէք: Մենք էլ ձեր պաշտօնական բացատրութիւնները դեռ կը լսենք և ապա դուք պատմենք, ըստ ձեր ցանկութեան, մեր բոլոր գիտեցածը:

Ինչ էլ պատմենք և ձեր հերքումները լսենք, պարոն Գ. Եւանգուլեան, միշտ մի բան կը մնայ, որ ոչ դուք քաջութիւն կ'ունենաք մեզ հետ համաձայնելու և ոչ մենք կարողութիւն ձեզ համոզելու: Այդ մասին մենք ապահով ենք: Եւ այս գիտենալով դարձեալ մենք ձեզ պատասխանեցինք, ինչպէս պատրաստ ենք ամէն միևին պատասխանելու, մինչև որ մեր սկզբունքը իրագործուի. այն է՝ ուսումնական

ժողովին և տեսչին յատկացուի այն բոլոր իրաւունքները, որ ամենայն իրաւամբ պատկանում է նոյա: Այս է մեր պարտքը և մենք մեր պարտքը կ'աշխատենք կատարելու միշտ, քանի որ պ. Գ. Եւանգուլեանի նման հոգաբարձութեան փաստաբաններ, հակառակ ամենայն օրինակների և փորձի, կ'աշխատեն՝ ի վնաս ոչ միայն մի զպրոցի, այլ բոլոր ազգային ուսումնարանաց՝ ապացուցանելու, թէ ուսումնարանների մէջ ամէն բան լաւ կ'ընթանայ միայն այն ժամանակ, երբ տեսուչները կը լինին ստորադրեալներ հոգաբարձութեան, իսկ ուսուցիչները լոկ վարձկաններ: Այդպէս էք նայել զործին և պատեղները վայելում էք. չե՞նք տեսնում:

Գիտեմ, իսկոյն պ. Գ. Եւանգուլեանը կը գոչէ. «ապա ինչու էք խոնարհում Ներսիսեան Դպրանոցի արդիւնաւորութեան առաջ»: Այո, խոնարհում ենք նորա հնամեայ արդիւնաւորութիւն առաջ, որովհետեւ օգտաւէտ հաստատութիւն է եղել: Բայց մի՞թէ մի արդիւնաւոր հաստատութիւն պակասութիւն չի կարող ունենալ. մի՞թէ մի արդիւնաւոր հաստատութեան պակասութիւնը ցոյց տուողը, պէտք է մերժէ նորա բոլոր արժանաւորութիւններն ևս: Ոչ, պ. Գ. Եւանգուլեան, սխալվում էք: Մենք միայն «ցանկանում ենք նորան ազատել մի քանի արգելքներից, որոնք խանգարել են նորա զործունէութեանը և չեն թողել, որ նա ազատ զարգանայ»:

Ապրիլ 15

Մեր յարուցած խնդիրը Ներսիսեան Դպրանոցի կանոնադրութեան մասին շարունակում է դեռ հետաքրքրել բանասէրներին: Մեզուն նուիրեց երկրորդ առաջնորդող յօդուածը, մի քանի տող էլ չզլացաւ մեզ Մեղուի սրամիտ ֆաղքցին, և ի վերջոյ լոյս տեսաւ մի անստորագիր զրբոյժ՝ «Պատասխան յօդուածին. «Փորձ» օրագիր, Ազգային տեսութիւն: Փետրվար» — վերնագրով:

Մեղուին մենք ոչինչ չունենք ասելու, որովհետեւ ոչ մի նոր բան չի պարունակում իւր մէջ նորա երկրորդ յօդուածը: Առաջին յօդուածին պատասխանելով, մենք պատասխանած ենք նաեւ երկրորդին:

Մենք կը խօսենք այս անգամ վերոյիշեալ զրբոյլի մասին, որ

բաղկացած է 25 ութածալ երեսներից և վաճառվում է 10 կոպեկով «յօզուտ չունենոր աշակերտաց Ներսիսեան ուսումնարանին»։

Առաջուց յայտնում ենք, որ մեզ չի հետաքրքրում այն հարցը, թե ով է այդ զրբոյիկի հեղինակը, ինչպէս որ պ. Գ. Եւանդուլեանը իւր յօդուածում հետաքրքրուեցաւ ***-ի տակ մեր ազգանունը կարդալու։ Մեզ ի՞նչ փոյթ, թե յօդուածը գրել է Սարկոսեանը կամ Կիրակոսեանը, մեզ համար նշանակութիւն ունի հեղինակի գրութեան իմաստը, որի քննութեան և դառնում ենք։

Պարոն հեղինակը իւր զրբոյիկով պաշտպան է հանդիսանում կանոնադրութեան և այդ պաշտպանութիւնը հասցնում է այն ծայրայեղութեան, որ ինքը հեռու լինելով Ներսիսեան դպրանոցի կանոնադրութիւնը կատարեալ հեղինակութիւն համարելուց բայց և այնպէս մի բառ, մի տառ անգամ փոփոխելու իրաւունք չէ տալիս։ Ահա պարոնի խօսքերը այդ մասին.

«Մենք հեռու ենք համարելէն Ներսիսեան դպրոցի կանոնադրութիւնը կատարեալ հեղինակութիւն, որում ամէն ինչ որ կայ անյեղիկ անբայքայելի է, իբրեւ մի ինչ վերնային շնորհիւ ազդեալ, կը զանուկն մէջը յօդուածներ, որոնք եթէ հանուին, ամբողջութիւնը խախտուելու չէ, իսկ այն գլխաւոր կանոնները որոնց ամբողջութեան մէջ հոգին է, այն որ մեր աշխարհային բառով կոչում ենք ուղղութիւն և որոնց մէջ հոգին և տառը այնպէս միասին ձուլուած են, որ բաժանել կամ պակասացնել կամ աւելացնել կը նշանակէ քայքայել։ Այսպէս մեր համարումն մեզ համար հիմք է ասելու, որ մենք ոչ միայն յօդուածագիրն, որ առաջարկում է կանոնադրութեան մէջ փոփոխութիւններ անել, այլ և նորան, ով կը ձգտի ամբողջ կանոնադրութեան մի բառ, մի տառ հանել կամ փոխել կամ աւելացնել, կը համարենք դորա համախոհ (երես 18)։

Իսկ թէ ի՞նչ է պարոնի կարծիքով յօդուածագիրը (մենք) և ի՞նչ տիտղոսի արժանի, ահա նորա վճիռը. «...Ոչ ճիշդով չէ ցոյց տալիս յօդուածագիրը թէ ով լինի այս ընտրեալ տեսչի վրայ դէտ։ Ո՞նց ասենք թէ նա դէտ չէ կամենում, կամ գուցէ ունի ետեւէն դէտացու մի....., որուն չէ համարձակվում դուրս բերել։ Կարծում ենք որ երբ որ կըմախք են ցոյց տալիս վրէժն դանգը ևս ցոյց են տալիս, ամբողջութեան համար, այս ամենադիտաւոր մարմնոյ մասը մոռանալու բան չէր, բայց կարելի է, օգուտ է թուել յօդուածագիրը էնդուր վրայօք մի առ ժամանակ լուր կենալ (եր. 7 և 8)։»

Եւ դարձեալ. «Յօդուածագիրը մեր դպրոցի մի քսան տարուայ անցք է պատմում, որոյ ականատես մարդիկ այսօր ևս շատ և շատ կան, դա լսել կը լինի թէ այն անցքը և մեր դպրոցը իւր ժամանակին ինչքան է, ինչպէս է աղմկել, տակնի վրա արել: Օտարազգիներ լսելով այդ, այսօր մեզ հետ տօնում է մեր ուրախութիւնը որ այն անցքի հետևանքը անդամ սպառուել է, իսկ օտարացեալ հայն— եթէ չենք սխալվում հայ է յօդուածագիրը— կարող է այդքան օտարանալ (եր. 9):»

Եւ դարձեալ. «Այն ամենահասարակ, ամենապարզ բանը, որ կը նկատէ ամեն դասի և վիճակի, ամեն դոյնի և տեսակի մարդ, զարմացել ենք թէ ի՞նչպէս չէ նշմարել մի յօդուածագրի պէս ճառ խօսող ուսեալ մարդը, ականայ գալիս ենք այն մաքին, որ յօդուածագիրը պիտի լինի բարձր ուսման, բարձրամիտ տէր կամ բարձրամիտ պաշտօնեայ, որովհետեւ այսօր ամեն բանում, առաւել բարձր ուսման մեծամտութիւնն է աչքը խանգարում, տկարացնում պարզ ճշմարտութիւններ անսնելու (եր. 10):»

Այս հատուածներից երևում է, որ պարոն հեղինակը թո՛ւ վախօս հայկարանութեամբ մեզ վստահանում է ներկայացնել հայ հասարակութեանը իբրեւ նենգաւոր խորհուրդներ ունեցող, իբրեւ օտարացեալ հայ և իբրեւ բարձր ուսման բարձրամիտ տէր կամ բարձրամիտ պաշտօնեայ: Հետևաբար կանոնադրութեան մէջ մի տառ անգամ փոխել ձգտողը նենգաւոր է, օտարացեալ հայ է և բարձր ուսման բարձրամիտ տէր կամ բարձրամիտ պաշտօնեայ է:

Ահա թէ որ աստիճանի ծայրայեղութեան կարող է հասնել մի մարդ, որ թող է տալիս իւրեան կասկածելու ոչ միայն մի անձի վերայ, որին չի ճանաչում, կամ գոնեայ չպէտք է ճանաչէ, քանի որ նա չէ ստորագրել իւր ազգանունը, այլ և մի խմբագրի վերայ, որ միևնոյն ժամանակ և հոգաբարձու է Ներսիսեան դպրանոցի ոչ, պարոն փաստաբան կանոնադրութեան առերի, ձեր պէնքը ժանգոտուած է: Այդպիսի զէնքը մատնութեան զէնք է և ազնիւ մարդուն չի վայելում այդպիսի զէնքով ասպարէզ դուրս գալ: Մի կողմ դրէք ձեր թունաւոր և զրպարտիչ զէնքերը, ազնիւ դիրք բռնեցէք և փաստելով ասպցուցէք մեզ մեր սխալը: Իսկ արատաւորելու իրաւունք չենք տալ ձեզ, ով էլ որ լինիք: Զղոյշ կայէք...

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ է մեր յանցանքը, որ պարոն հեղինակը այդպիսի շանթեր է արձակում մեզ վերայ:

Սեր պատասխանի լրութեան համար ցանկալի էր, որ մենք պարոնի իսկական բառերով խօսէինք, որպէս զի յօդուածի «աղը» չկորչէր, բայց վերը արտագրած կտորներից ընթերցողը նկատած կը լինի, թէ ռոպլիսի բարբարոսական ոճով է գրած գրքոյկը. ուստի ձանձրութիւն չպատճառելու համար կաշխատենք իմաստը միայն առաջ բերել, որքան որ մենք կարողացել ենք հասկանալ: Արներէք, պարոն, որ գուցէ տեղ տեղ սխալներ գտնէք մեկնութեանցս մէջ. հաւատացէք, պարոն, որ մենք դիտմամբ ծուռ մեկնութիւններ չենք տալու: Աշխատեցէք, միւս անգամ աւելի պարզ գրել, կամ գոնեայ սրբագրել տուէք ձեր գրուածքը և ապա իւրոյ ընծայեցէք, և մենք ազատուած կը լինինք այն սխալմունքներից, որ անելու ենք գուցէ, հակառակ մեր կամաց և ցանկութեանց:

Պարոնին միանգամայն շփոթել է այն միտքը, թէ ինչպէս կարելի է, որ մի դպրոցի մէջ երկու ժողով լինի կամ, ինչպէս ինքը ասում է, «երկու ուրիշ ուրիշ կամք»: Պարոնը վախենում է, որ այդ երկու ժողովները մի օր կ'ուեն միմեանց հետ: Ինչպէս երևում է, պարոնը մեր յօդուածի հոգին չէ ըմբռնել, ապա թէ ոչ նա չէր հարցնելու, թէ ուսումնական ժողովը որքան փոքր ուզէ հոգաբարձութիւնը պարտական է տալ, թէ ոչ: Այլ թէ մեր յօդուածից այդպիսի եզրակացութիւն կարելի է անել: Ահա, պարոն, մեր ցանկութիւնը: Ներսիսեան Գպրանոցի հոգաբարձութեան իրաւասութիւնից պէտք է հանել ուսումնական մասը ամբողջապէս, յանձնելով այն ուսումնական ժողովին և տեսչին: Տեսչի ընտրութեանը պէտք է մասնակցին նաև ուսուցիչները, ուսուցիչներին ընտրում է տեսուչը: Իսկ հոգաբարձուները կառավարում են դպրանոցի տնտեսական մասը, կալուածները, գումարները և համաձայն իւրեանց տարեկան մուտքի նշանակում են տարեկան նախահաշիւ և ըստ այնմ ծախք են անում: Այլ թէ ուսումնական ժողովը որոշէ մի ուսումնական պիտոյք գնել, հոգաբարձութիւնը կարող է դորա համար փող տալ, կարող է և չտալ — այդ նորա գործն է: Այլ թէ հոգաբարձութիւնը կամենայ ուսուցչաց կամ տեսչի ուձիկը աւելացնել կամ պակասացնել — այդ նորա գործն է. կարող է անել և ոչ տեսուչը և ոչ ուսումնական ժողովը վերջին դէպքում բողոքելու իրաւուք չունին. նոքա ազատ են իւրեանց հրաժարականը տալ և դնալ, բայց երբէք այդ հարցելը նոցա իրաւասութեան չեն ենթարկուիլ: Որտեղ փողի հարց է, այնտեղ հոգաբարձութեան վճիռ պէտք է լինի. բայց և որտեղ ուսում-

նական հարց է, ներեցէք, պարոն, որ խնդրենք հոգաբարձու այց չխառնուե՛լ այդ հարցում: Այդպիսով որոշ կերպով կը բաժնուի երկու ժողովների՝ զործունէութեան սահմանը և ոչ խանգարմունք կը լինի և ոչ մանաւանդ հռուստեղի կը դառնայ դպրոցը:

Դուք պէտք էք որոնում, պարոն, տեսչի վերայ: Թող ամէն հոգաբարձու չորս աչքով դիտէ, ո՞վ է խանգարում. բայց միայն դիտէ և ոչ թէ միջամուխ լինի նորա զործունէութեանը: Ձե՞ որ տեսչի ընտրութեան և արձակման մասնակից են հոգաբարձուները. ուստի և ամէն անգամ կարող են քննութեան առնել տեսչի զործունէութիւնը և եթէ դան այն համոզմանը, որ տեսուչը թոյլ է և եթէ համոզին և ուսուցչաց — թող արձակին տեսչին. մի՞թէ մենք տեսչի անձնականութեան ենք պաշտպան. երբէք, մենք ցանկանում ենք միայն ուսումնական ժողովին և տեսչին զործունէութեան լայն ասպարէզ տալ նոյն իսկ զործի յառաջադիմութեան համար և ոչ թէ այն պատճառով, որ մեզ տեսուչը սիրելի, կամ հոգաբարձութիւնը ատելի է: Երբէք, հազար անգամ — երբէք: Մենք ասել ենք և միշտ պատրաստ ենք կրկնել, որ ուսուցիչները և տեսուչը աւելի մօտ լինելով դպրոցին, բոլոր ուսումնական հարցերում նոցա ձայնը միշտ աւելի նշանակութիւն պէտք է ունենայ, քան որեւիցէ հոգաբարձուի ձայն: Դպրոցը ուսուցիչ, մանաւանդ տեսուչ ընտրելիս միշտ աչքի առաջ ունի ընտրելոյ ուսման չափը, գասաստութեան տեղը, անցեալ զործունէութեան համբաւը և այլն, այնինչ հոգաբարձու ընտրելիս այդ յատկութեանց և ոչ մինի վերայ ընտրողը կարող է և ուշադրութիւն չդարձնել. հոգաբարձուից ուրիշ պայմաններ են պահանջվում: Հոգաբարձու կարող է ընտրուիլ վաճառականը և ուսումնականը, արհեստաւորը և աստիճանաւորը, ազնուականը և ռաւիկը, քահանան և աշխարհականը: Տեսուչ պէտք է ընտրուի մի քանի տարի որեւէ դպրոցում ուսուցչութիւն արած, փորձուած և վարչական շնորհք յոյց տուած մի անձն: Ուսուցիչ պէտք է ընտրել ուսումն առած և զարգացած անձն: Ուրեմն ուսումնական հարցերը ի հարկէ աւելի կը պատկանին զործին տեղեակ ուսեալներին, քան այնպիսիներին, որոնք կարող են լինիլ ուսեալ և կարող են չլինիլ: Մի՞թէ այս այնքան մութ է և բացատրութեան կարօտ, որ տարաձայնութեանց պատճառ պէտք է լինէր: Ձէինք կարծում, բայց որ այսպէս եղաւ, ի՞նչ արած — պէտք է պատասխանել և մենք պատասխանում ենք — առանց վրդո-

վզելու և զայրանալու ևս առաւել առանց ում և իցէ անհաւատարմութեան մէջ զըստարտելու։

Դառնանք այժմ այն հարցին, թէ ի՞նչ փաստերով է պաշտպանում պարոն հեղինակը կանոնադրութիւնը, և ի՞նչ վնաս գողտկում նորա ոչ միայն էական մասերից մինը, այլ և ասուերից մինը փոխելուց։

Ինչպէս երևում է, պարոնը 1859-ի և 1860-ի անցքերին տեղեակ է և վախենում է մի գուցէ նոյն անցքերը կրկնուին, եթէ տեսին և ուսումնական ժողովին տալու լինինք ուսումնական մասի կառավարութիւնը։ Մի՞թէ մենք ջատագով ենք եղել այն ժամանակուայ վարչութեան։ Մենք միայն ասել ենք, որ այն ժամանակուայ հոգաբարձութիւնը զգալով որ ուսումնական մասի կառավարութիւնը նոյնա համար շատ ծանր է յօժարակամ յանձնելէ այդ մասը տեսին, ինչպէս ասած է սուրբ տառնամեակի մէջ։ Պարոն հեղինակը բացատրում է, որ այն ժամանակուայ հոգաբարձուները այնպէս ալեկոծել են զպրոցը իւրեանց այդ վարմունքով, որ միայն 1861-ի կանոնադրութեամբ նա ստացել է խաղաղութիւն։

Շատ սխալվում է պարոնը կարծելով թէ մենք պաշտպանում ենք այն ժամանակուայ վարչութիւնը և նոյնա առաջացրած խռովութիւնները։ Մենք ականատես չենք այն անցքերի, հետևաբար և ոչ պարտաւելու և ոչ ևս առաւել ջատագովելու միտք ունեցել ենք։ Մենք կարդացինք տառնամեակի մէջ մի քանի տող տեսին շանկալի գումբէն իրաւունքներ յատկացնելու մասին ըստ ուսումնական մասին, և գովեցինք գաղափարը և ոչ նորա գործադրութիւնը, ինչպէս որ ինքը պարոն հեղինակը պաշտպանելով կանոնադրութիւնը չի պաշտպանում հոգաբարձութիւնը։ Ինդրեմ, կրկին կարդացէք պարոն, մեր զրաժը, եթէ դուք այնտեղ գովասանք գտնէք ում և իցէ մասին, կամ խռովութեանց փաստաբանութիւն տեսնէք — այն ժամանակ ընդունենք, որ մենք սխալվում ենք։ Բայց առ այժմ մենք կրկնում ենք, որ դուք չէք ըմբռնել մեր յօգուածի միտքը։

Ձեր կարծիքով մինչև անգամ դադափարը սխալ է տեսնել (կաւեյացիներ և ուսումնական ժողովին) ըստ ուսումնական մասին իրաւունքներ տալու վերաբերութեամբ։ Դուք հոգաբարձուների արարմունքի դէմ ասում էք, թէ դժբանով նոքա ուրացել են դպրոցի հիմնադիր ներսէսին և նոյն խել դպրոցը։ Ի՞նչու. որովհետև ներսէսը այդ հոգաբարձուաց էր յանձնել զպրոցը ըստ ամենայն մա-

տանց) զոստի նոքա իրաւունք չունէին այդպէս վարվելու: Այ միայն նոքա, այլ և այժմ ոչ մի հոգաբարձութիւն, ըստ հեղինակի, չունի իրաւունք իւր իրաւունքներից և ոչ մինը յանձնելու ուսումնական ժողովին և չպէտք է յանձնէ: Իրաւաբանական կէտից նայելով հարցին՝ դուք արդար էք, բայց զործնական կէտից նայելով կարող էք երաշխաւորել, որ այն ժամանակուայ հոգաբարձուները աւելի լաւ կը կառավարէին դպրոցի ուսումնական մասը, քան կառավարուեցաւ նա այդ կարգադրութիւնից յետոյ: Կարծում ենք, որ եթէ հոգաբարձուները սրտանցաւ լինէին ուսումնարանի համար, չէին նշանակիլ այնպիսի անձի, որին նոքա համակիր չլինէին: Միթէ նոյն հոգաբարձուները չէին պատճառէր Ներսէսի մահից յետոյ տեսուչը և մի քանի ուսուցիչներ դուրս եկան, ըստ վկայութեան «Մեղուի», որի խմբագրին աւելի պէտք է յայտնի լինի զործի դրութիւնը, քան ձեզ, պարոն, որ դուք է միայն հեռուից ականատես էք եղել և երրորդից խմացել պատմութիւնը:

Հաղարծմի բացազանչութիւններից յետոյ պարոնը նայում է մեր առաջարկութեան վերայ իբրև մի գաղափարի, որ թէև «հաւանակէ յամէն լըջամիտ գաղափարի» (sic), բայց և այնպէս հարկաւոր է համարում մի գաղափար «դէմ դնել» սորան:

«Դէմ դրած» գաղափարը կանոնադրութեան պաշտպանութիւնն է: Այս պաշտպանութիւնը շատ հետաքրքիր կողմեր ունի, որոնց հետ և կը ծանօթացնենք հետզհետէ ընթերցողին:

Պարոնը բացատրում է մեզ, որ Ներսիսեան Դպրանոցի կանոնադրութիւնը մի քանի ուսնալ մարդոց յօրինուածք է, մի դպրոցի կանոններից քաղուածք է, այլ նորա յօրինողք հայ ժողովրդի ընտրեալքն են եղել ուրեմն ժողովուրդը: Դպրոցը հայ ժողովրդեան սեփական տուն լինելով, ուրեմն և նորա հանապազօրեայ պիտոյից հոգատարը ինքն է և պիտի լինի ինքը, իսկ հանապազօրեայ խնամակալ և ապագայ բարօրութեան հսկող՝ կաթողիկոսը: Լաւ, ով է սորա դէմ հակառակող: Դարձեալ թող ժողովուրդը լինի հանապազօրեայ պիտոյից հոգատար, դարձեալ վեհափառ կաթողիկոսը լինի հանապազօրեայ խնամակալ: Միթէ մինի հոգատարութեան, կամ միւրի խնամակալութեան խանգարում է, որ ուսումնական մասի կառավարութիւնը յանձնուի ուսուցիչներին և անչին, անսչին, որ ըստ կանոնադրութեան անդամ է հոգաբարձութեան և որին հաստատում է նոյնպէս վեհափառ կաթողիկոսը:

«Տարօրէնութիւն» (հակասութիւն) չի տեսնուած պարօնը այն կէտում, թէ ամէն մի հարցի մասին վերջէն խօսքը հոգաբարձուաց է յանձնած: Ոչ թէ հակասութիւն, այլ մեր կարծիքով աներևակայելի մի իրաւունք է այդ իրաւունքը, որ միանգամայն անարժան կերպով վայելում է ի վնաս դպրոցի յառաջադիմութեան հոգաբարձութիւնը: Մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք պարօն հեղինակի կարծիքը, թէ ուսումնական հարցերում թեթեւ ու ծանր հարց չկայ—պէտք է ամէն մի քայլափոխում դիմել հոգաբարձուաց վրձուին, որ շատ անգամ անյաջող կը լինի—գոնեայ կարող է լինիլ, քանի որ վճիռ տուողը գործին անտեղեակ է, բայց՝ ըստ մարդկային թուլութեան, կը կամենայ իւրեան հմուտ մանկավարժ ձևացնել: Գուցէ լսած լինիք, պարօն, մի հոգաբարձուի մասին, որ պատճառ եղաւ միանգամայն միամտութեամբ (որովհետեւ նա ազնիւ էր) ուրիշին գործիք դառնալով զոցել տալու եօթներորդ դասատուին: Խեղճը միտթարվում էր, ասում են, նորանով, որ նորան շողորթութեամբ լսում էին և ասում, թէ «ձեր ձայնը այս հարցում մեծ նշանակութիւն ունի»—և աւելի բարձրաձայն կրկնում էր նոցա թելադրածը: Կարծուեմք, որ դուք ևս ինձ հետ կը ծիծաղէք այն հոգաբարձուի վերայ: Այնպէս չէ:

Պարօն հեղինակը չի հասկանում, թէ ինչպէս կարող է մի ուսուցիչ հրաժարուել մի հարցի քննութիւնից այն պատճառով, որ նա տեսնում է, որ շատ անգամ նորա կարծիքները չեն անցնում և այն՝ այնպիսի անձինք են խանգարում հարցի կանոնաւոր վճռին, որ միանգամայն իրաւունք չունին հարցի վճռին միջամուխ լինելու: Այսպիսի ուսուցչաց նոր մետոդով կրթում է պարօնը: Առաջ ուղարկում է նոցա Հայաստանեայց եկեղեցին «չունչը նորոգելու» համար և ապա համոզուած է, որ այլ ևս նա չի հակառակիլ կանոնադրութեան: Այս այլաբանութեամբ պարօնը եկեղեցւոյ հոգւոյ հետ է ծանօթացնում ուսումնարանի ուսուցիչներին, գուցէ և տեսչին: Ըստ մեզ՝ ամէն մի ուսուցիչ և տեսուչ, իբրև լուսաւորեալ անձինք, աւելի ծանօթ են Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հոգւոյն, քան հայերէն դրել չգիտեցող մի անձն: Զարմանալի է, որ նոյն մետոդը պարօնը չի ցանկանում զործադրել և հոգաբարձուաց համար: Ես այն ժամանակը կը ցանկանայի, որ պարօնը նոր ընտրութեանց միջոցին հոգաբարձու ընտրուէր, եթէ այժմ հոգաբարձու չէ, և նորան տանէին հանդիսով եկեղեցի:

Տեսչի համար պարոնը ակնարկելով, որ մի անգամ անաջող ընտրութիւն է եղել, տոբանալով ասում է, թէ չպէտք է տեսչին տալ ոչ մի իրաւունք. բայց միևնոյն ժամանակ նա ընդունում է, որ անսուշը ուսումնարանի հողին պիտի լինի: Այս հողի կը լինի մինը, երբ ամէն մի թերութիւն հոգաբարձու պէտք է բարձրից նայէ. նորա վերայ և չհասկացած հարցերի մասին դատողութիւն տայ: Մեր կարծիքով այդ (սօսելով պարոնի բառով) կատարեալ տարօրէնութիւնն է, մինչև անգամ անօրէնութիւնն է, կ'աւելացնենք մենք:

Վերջացնելով իւր փաստաբանութիւնը պարոնը խղճալի ձայնով հարցնում է. ունի արդեօք կանոնադրութիւնը մի կէտ անգամ որ ում է իցէ հրամաններ տալու իրաւունք տուած լինի: Ընդհակառակն, աւելացնում է նա, իրաւունք բառի փոխանակ պարտաւորութիւն և պատկանելիք բառերը դրած են: Երևելի փաստաբանութիւն: Բաւը որ չկայ, մի թէ արդարեւ էութիւնը նոյնպէս չկայ: Ապա ուրեմն ո՞վ է կառավարում դպրոցի ուսումնական մասը ըստ կանոնադրութեան: Ի հարկէ հոգաբարձութիւնը, որի պարտականութիւնն է և (իրաւունքը) պահպանել դպրոցը և կառավարել ըստ ամենայն մասանց: Ինչպէս որ ձայնը խղճալի էր այս հարցում, նոյնպէս և ապացոյցը խղճալի: Սորանից եզրակացնում է, որ շայտտանեայց եկեղեցւոյ շնչովն են ազդած այն բառերը, բայց, աւելացնում է պարոնը, կան հողիք որոնց մէջ ոչինչ զգացմունք չեն շարժում: Զգիտենք հոգեկան շարժումները ինչով էք չափում, պարոն, բայց, կընե՞րէք, որ մի գրուածքով մենք չափենք մարդու մտաւոր շարժումները և ձեզ նման բացազանչներ. կան ուղեղների, որոնց մէջ ոչինչ միտք չեն շարժում:

Ընդունելով, որ կանոնադրութեան մէջ մեծի և փոքրի (սօսք չկայ) հրաման տուող առնող չկայ—եզրակացնում է, որ միայն այս կանոնադրութեան հոգւով դաստիարակուած մանկունք կը կարողանան մտնել այն եկեղեցւոյ դռը, որի հարադատ վաւակ պիտի լինին նոքա: Սպասեցէք:

Ի վերջոյ պարոնը քարոզ է կարդում ամենին: Հոգաբարձուին ասում է, որ զգուշութեամբ ընտրէ տեսչին: (Կարծեմ վնաս չէր լինիլ, որ քարոզուէր նոցա) որ արի լինին նոյնպէս և տնտեսական հարցերում:)

Տեսչին ասում է, որ եթէ մեծամասնութիւնը համախոհ են, կարող է պաշտօն ընդունել, իսկ իրաւունքներ չուզէ. թող ինքը իւր

գործունէութեամբ ձեռք բերէ: Այս վերջին մտքով շատ հրապուր-
վում է պարոնը: Ճշմարիտ որ, ասում է, հայն է զրեւ այս կանոնա-
դրութիւնը և հայի համար: Մարդը մեքենայ է, շարունակում է
պարոնը, նորան իրաւունքով չպէտք է շարժել, նորա գործունէու-
թիւնը իրաւունքով չպէտք է սպանել, այլ ինքնուրոնութեամբ կեն-
դանայնել: Լաւ է. միայն ավստո որ նոյնը հոգաբարձուաց համար
չէ ասում: Թող նոքա էլ իւրեանց գործունէութեամբ ստանան իրա-
ւունքներ, ինչու նոցա անմիջապէս էլ արվում, իսկ տեսչին իւր գոր-
ծունէութեան է թողած: Սա ևս մի ատարձորէնութիւն է:

Վարժապետաց և վերահայրաց ասում է, որ նոքա ձեռք ձեռքի
տուած ընթանան և աշխատեն գործի յաւաքադիմութեան համար:

Ահա և վերջարանը..... միտդորտում շունչ է, իջել է «փորձ»
օրադրում մարմնաւորութիւն, ինքը փայլունների տենչով զգացուած
շողմում է՝ այսօր ուսումնական ժողովի համար կեղծելով, իւրա-
կան էն լեզուն է ուզում, վաղը մէնակ ինքը վերկաշէ մեր Գպրանոյը,
վախենում չենք որ կանէ, վախենում ենք որ այս ի կորուստ և հետը
բոլորիս մեզ ի կորնչումն:

Ծաւում ենք, հոգով ցաւում ենք, որ ամէն մի իւր չափը չձա-
նաչող անձն այնքան յանդուգն է, որ ամէն մի վարդու ամջ թշնամի
է երեւակայում: Պարոն հեղինակը, ինչպէս երեւում է, Լամանշեցի
Դօն Կիշօտին շատ հաւանել է, որ նորա ընթացքն է բռնել:.....

Մայիս 1. 1880.

ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇԻԻ ԿԱՐՈՒՅ Ս. ԼՈՒՍԱԻՈՐՁԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ՍԿՍԵԱԼ Ի 1879 ՅՈՒՆՎԱՐ 1 Է ՄԻՆՁԵԻ ԵՎԵՐՋ ՆՈՅՆ
ՏԱՐԻՈՑ

Ա. Կարուց գրադարան անցեալ 1879 տարվայ ընթացքում ունեցած է 78 ընկերական բաժանորդ, որք պարտաւորեալ էին ամսական 50 կոպեկ, կամ տարեկան 6 ռուբլի տուրք վճարել ի ճոխացումն գրադարանին: Յիշեալ բաժանորդներից 29 անձ տարեկանը ամբողջ վճարած են, 11-ը վեց ամսական, վեցը չորս ամսական, 28-ը երկու ամսական, հինգը՝ մի ամսական: Իսկ չորս անձը բաժանորդ ստորագրուելից յետոյ, երբէք տուրք վճարած չեն:

Բ. Գրադարանը անցեալ ամբողջ տարվայ մէջ 29 անձ ստակի նուիրատու ունեցեր է, որոնցմէ տասն իզական սեռ է են:

Գ. Գրադարան մի ամբողջ տարվայ մէջ 101 անձ գրոց նուիրատու ունեցեր է, որոնցմէ երեքը իզական սեռ է են (նուիրատուաց անուանքը և նոցա նուիրաց որքանութեան թիւը ասկէ յտուաջ ուղարկուած է «Մեղու Հայաստանի» լրագրոյն ի հրատարակութիւն):

Դ. Յիշեալ նուիրատուներէն զոյացեր է 1889 կտոր գիրք, 87 հատ պատկեր և 20 հատ տողացանց: Իսկ գրադարանի գործավար ժողովոյ ձեռամբ գնուած է 82 կտոր ընտիր գիրք, և 19 կտոր ևս գտնուած է Կարսի հին գրադարանի գրքերէն: Վերոյգրեալ ամբողջ գրքերից 80 հատը ռուսերէն և այլ լեզուներով են:

Ե. Այս գրքերից 500 տեսակ, և ըստ կանոնի գրադարանիս իւրաքանչիւր տեսակից (գտնուածներէն) երեքական օրինակ՝ գրադարանում պահուած կան այժմ 882 կտոր գիրք: Իսկ մնացեալները գործավար ժողովոյ որոշմամբ, գրադարանը ճոխացուցանելու համար, մաս մը վիճակահանութեան դրուած են, մաս մը վաճառուած, մաս մը դպրոցական աղքատ մանկանց, մաս մը Շիրակի վան գիւղի նո-

րաբաց զրադարանին և այլ հարկաւոր տեղերու նուիրուած են, և մի փոքր մաս ևս տակաւին կը մնայ:

Զ. Գրադարան 1879 տարուայ մէջ ստանում էր եօթն պարբերական թերթեր. «Մեղու Հայաստանի», «Մշակ», «Մանկավարժական» թերթը և «Արարատը» նուէր խմբագրապետներից, իսկ «Փորձ», «Թիֆլիսսկի Ախտանիկ» և «Մամուլ Արևելեան» գրադարանի փողով:

Ե. Գրադարան 1879 մայիս ամսոյ (որովհետեւ անկէ առաջ դեռ կարգադրուած չէր) վերջեց սկսեալ մինչև նոյն տարւոյ դեկտեմբեր ամսոյ վերջը 300 ընթերցողներ ունեցեր է, որք գրադարանի գրեանք դուրս տանելով կարդացեր են, բացի նոցանից՝ որք որոշեալ ժամերուն գրադարան եկեր և կարդացեր են, սոցա թիւը անյայտ է:

Ը. Գրադարանի գործավար ժողով 1879 ապրիլ ամսոյ 25-ից սկսեալ մինչև նոյն տարւոյ դեկտեմբերի վերջը 38 նիստ ունեցեր է, և լուծում տուած է հարիւրից աւելի խնդիրներու:

Թ. Գործավար ժողով նոյն թուականում 40 նամակներ գրած է զանազան անձանց գրադարանի վերաբերութեամբ:

Ժ. Գրադարան 1879 ամբողջ տարուայ մէջ ունեցած է եկամուտ.

Բաժանորդներէ . . .	249	րուբլի.
Նուիրատուներէ . . .	69 — 65	կոպեկ
Յաճախորդներէ . . .	7 — 29	—
Վաճառուած գրքերէ	149 — 60	—
Տուգանքէ . . .	13 — 50	— (անոնցմէ, որ զիրք տանելով պայմանաժամին չեն վերադարձուցած.)
Վիճակահանութենէ	182 — 35	—
Տոկոսի տրուած փողից	9 — 53	—
	680	ր. 92 կ. վեց հարիւր ութսուն րուբլի իննսուն երկու կոպեկ:

ԺԱ. Գրադարան 1879 ամբողջ տարուայ մէջ ունեցած է ծախս. Գրադարանի կահ կարասեաց և կարգադրու-

թեան համար 153 րուբլի 97 կոպ.

Գրադարանի համար թուղթի, տօմարի, թա-

նաքի և այլն 11 — 18 —

ՅՈՒՅԱԿ ՆՈՒՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆՅ ՅՕԳՈՒՏ ՎԱՆԱՅ ՍՈՎԵԼՈՅ

Արքայի Նախորդ Համարներում Հրատարակուած	
Նուէրների դամարը	4,606 ռ. 20 Կ.
Թիֆլիսի Ժողովարանից	470 »
Քիշինովի Հայերից	500 »
Ս. Պետերբուրգի Հայերից	505 »
Դարձեալ Ս. Պ-ի Հայերից	300 »
Ս. Պետերբուրգում տուած նուազահանդէսից	940 »
Իրրիտից (նուէր ԳրաՖիրա Կալինինայի)	10 »
Մէծապատիւ պ. Կարապէտ Կաճապուհեանի չեռաւք	

Պ. Կարապետ Կամնարական	25 ռ.
» Յակոբ Տէր—Պօղոսեան	1 »
» Անդրանիկ Ռ. Վրթանէսեան (Շուշեցի)	1 »
» Սիմէօն Յով. Պառաւեան (Շուշաւրեցի)	2 »
» Ս. Բէկթաշեան	5 »
« Գերասիմ Անանիկեան.	25 »
» Արշակ Սաղաթիէեան (Ախալցխացի)	10 »
» Եփրեմ Տէր—Ստեփանեան (Սղնախեցի)	3 »
» Համազասպ Քրիստոսատուրեան (Ախալցխացի)	2 »
» Մէլքոն Գէորգեան Սիրունեանց (»)	10 »
» Պետրոս Հայկազունի	5 »
» Վահան Սարգսեան Յակոբջանեան	25 »

Ընդամէնը. . 7,445 ռ. 20 Կ.

Ա Ձ Գ

„Փորձի“ անցեալ (III) համարում մոռացմամբ դուրս մնալով թէ որտեղից է հանուել պրոֆեսոր Ք. Պատկանեանի յօդուածը („Թէ Բ^ն Կէլ է Բռնո՞ւ հայերէն լեզուն Հնդկա-Եւրոպայան լեզուների շրջանում“), ուստի պարտք ենք համարում այստեղ նշանակել, որ յիշեալ յօդուածը թարգմանաբար հանուել է „Записки Кавказскаго Географическаго Общества“ ամսաթերթից:

1	...	...
2	...	...
3	...	...
4	...	...
5	...	...
6	...	...
7	...	...
8	...	...
9	...	...
10	...	...
11	...	...
12	...	...
13	...	...
14	...	...
15	...	...
16	...	...
17	...	...
18	...	...
19	...	...
20	...	...
21	...	...
22	...	...
23	...	...
24	...	...
25	...	...
26	...	...
27	...	...
28	...	...
29	...	...
30	...	...
31	...	...
32	...	...
33	...	...
34	...	...
35	...	...
36	...	...
37	...	...
38	...	...
39	...	...
40	...	...
41	...	...
42	...	...
43	...	...
44	...	...
45	...	...
46	...	...
47	...	...
48	...	...
49	...	...
50	...	...
51	...	...
52	...	...
53	...	...
54	...	...
55	...	...
56	...	...
57	...	...
58	...	...
59	...	...
60	...	...
61	...	...
62	...	...
63	...	...
64	...	...
65	...	...
66	...	...
67	...	...
68	...	...
69	...	...
70	...	...
71	...	...
72	...	...
73	...	...
74	...	...
75	...	...
76	...	...
77	...	...
78	...	...
79	...	...
80	...	...
81	...	...
82	...	...
83	...	...
84	...	...
85	...	...
86	...	...
87	...	...
88	...	...
89	...	...
90	...	...
91	...	...
92	...	...
93	...	...
94	...	...
95	...	...
96	...	...
97	...	...
98	...	...
99	...	...
100	...	...